

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 0134-3289 (Print)
ISSN 2617-8060 (Online)

AZƏRBAYCAN DİLİ və ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

ELMİ-METODİK JURNAL

2019. №3-4 /261-262

Journal of TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

AZƏRBAYCAN DİLİ və ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.
ISSN 0134-3289 (Print) **ISSN 2617-8060** (Online)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436, Qeydiyyat № B 236

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalı Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası, təbliği və tətqiqi problemlərini araşdırır, tədris prosesində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinə elmi-metodik köməklik göstərir. Jurnal ildə dörd dəfə nəşr olunmaqla, Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində orijinal məqalələrin dərcini həyata keçirir. Jurnal dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq, metodika: təcrübə və nəzəriyyə, ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatın tədrisi, eləcə də qədim, orta və yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi, poeziya və mətnşünaslıq, ədəbi tənqid və dilçilik məsələlərini əhatə edən bölmələrdən ibarətdir. «Nəşrlər» bölməsində elmi-pedaqoji sahədə yeni dərc edilən kitablar tanıtılır.

© Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2019

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

established in 1954, is an scientific and methodical journal published quarterly by the Ministry of Education of Azerbaijan Republic
ISSN 0134-3289 (Print) **ISSN 2617-8060** (Online)

Teaching of Azerbaijani language and literature journal publishes articles consisting of research and practice materials that investigate the problems of teaching, promoting and researching the Azerbaijani language and literature, providing scientific and methodical support to teachers of these disciplines. The journal publishes original articles in Azerbaijani, Russian, English and Turkish. The journal consists of sections covering the topics of linguistics and literary criticism, methodology: pedagogy on practice and theory of Azerbaijani language and literature in comprehensive, secondary, vocational schools and universities, as well as research of ancient, medieval and modern Azerbaijan literature, poetry and linguistics, literary criticism. In the section «Book Review» are presented new books published in the scientific and pedagogical field.

© 2019 Teaching of Azerbaijani language and literature

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Baş redaktor vəzifəsini icra edən

Vaqif Alkərəmov

Redaksiya Şurası

Bədirxan Əhmədov (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)

Vaqif Qurbanov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

İsa Həbibbəyli (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)

İsmayıl Kazımov (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

Qəzənfər Kazımov (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

Mahirə Nağıyeva (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Mahmud Allahmanlı (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Möhsün Nağısoylu (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

Şahbaz Musayev (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)

Özcan Bayrak (Fırat Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti)

Rafael Hüseynov (Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi)

Lütfiyyə Əsgərzadə (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)

Sayal Sadiqova (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

Səadət Şıxıyeva (AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu)

Şirindil Alışanov (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)

Təyyar Salamov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Yaqub Babayev (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Zümrüd Quluzadə (AMEA Fəlsəfə İnstitutu)

Redaksiya Heyəti

Bilal Həsəni (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Adilə Nəzərova (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)

Könül Məmmədova (Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi)

Sevda Abbasova (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Soltan Hüseynoğlu (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Nəsrəddin Musayev (AR Təhsil Nazirliyi)

Sərdar Zeynalov (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Bibixanım İbadova (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)

Adil Baliyev (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)

Redaksiya

Gülınar Əliyeva, Aynurə Əsədova, Aytən Həsənova, Ramilə İsmayılova,

Xatirə Məmmədova, Cəvahir Quluzadə

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1065, Bakı şəhəri, Azad Mirzəyev küçəsi, 236

Telefon: (012) 538 82 65; (012) 538 82 67

E-mail: mekteb@edu.gov.az

<http://www.journal.edu.az>

The Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan
TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Acting Editor-in-Chief

Vagif Alkaramov

Editorial Council

Badirkhan Ahmadov (The Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS)
Vagif Kurbanov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Isa Habibbayli (Azerbaijan National Academy of Sciences)
İsmail Kazimov (The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS)
Qazanfar Kazimov (The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS)
Mahira Nagiyeva (Azerbaijan State Pedagogical University)
Mahmud Allahmanli (Azerbaijan State Pedagogical University)
Mohsun Nagisoyle (The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS)
Shahbaz Musaeu (The Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS)
Ozcan Bayrak (Firat University, The Republic of Turkey)
Rafael Huseynov (The National Museum of Azerbaijan Literature)
Lutfiya Askarzadeh (The Institute of Literature named after Nizami of ANAS)
Sayali Sadiqova (The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS)
Saadat Shikhiyeva (Institute of Oriental studies of ANAS)
Shirindil Alishanov (The Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS)
Tayyar Salamoghlu (Azerbaijan State Pedagogical University)
Yagub Babaev (Azerbaijan State Pedagogical University)
Zumrud Guluzada (The Institute of Philosophy of ANAS)

Editorial Board

Bilal Hasanli (Azerbaijan State Pedagogical University)
Adila Nazarova (The Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Konul Mammadova (Baku State University, faculty of Oriental Studies)
Sevda Abbasova (Azerbaijan State Pedagogical University)
Nasraddin Musaeu (The Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan)
Soltan Huseynoghlu (Azerbaijan State Pedagogical University)
Sardar Zeynalov (Azerbaijan State Pedagogical University)
Bibikhanum Ibadova (The Institute of Education of the Republic of Azerbaijan)
Adil Baliev (Azerbaijan State Pedagogical University)

Editorial Team

Gulnar Aliyeva, Aynura Asadova, Aytan Hasanova, Ramila İsmailova,
Khatira Mammadova, Javahir Guluzadeh

Address: 236 Azad Mirzayev St., Baku, Azerbaijan AZ 1065

Tel: + 994 12 538 8265; 12 538 8267

E-mail: mekteb@edu.gov.az

Homepage: <http://www.journal.edu.az>

İÇİNDƏKİLƏR / № 3-4, 2019

• İ M A D Ə D D İ N N Ə S İ M İ – 6 5 0

Zümrüd Quluzadə

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının fəlsəfi-ədəbi təhlili 9

Əkbər Nəcəf

Bir ekopoetik cəhd olaraq Nəsimini oxumaq 29

Yaqub Babayev

Əbədiyyət şairi – Nəsimi 41

Nəsrəddin Musayev

İmadəddin Nəsiminin bədii irsinin öyrənilməsi tarixindən 56

.....

• M E T O D İ K A

Soltan Hüseynoğlu, Bilal Həsəni

Nəsimi irsinin orta məktəblərdə tədrisi məsələləri 65

Çinarə Rzayeva

Məktəblilərin mənəvi inkişafında şifahi xalq ədəbiyyatı
örneklerinin rolu və onun tədrisi 79

Sevda Abbasova

Şagird nitqinin inkişafında dinləmə və anlamanın rolu 89

Asya Bəkirova

Şagird mütaliəsi: resursları və nitqin inkişafında rolu 101

.....

• D İ A L E K T O L O G İ Y A

Nuray Əliyeva

Azərbaycan dialektologiyasının tədrisi məsələləri 115

• ƏDƏBİ KƏŞFLƏR

Bayram Quliyev

«Kitabi Dədəm Qorqud» və onun yeni tapılan nüsxəsinə dair 129

.....

• TÜRK DÜNYASI

Ramil Zeynalov

«Divanü lüğat it-Türk» əsərindəki atalar sözləri və məsələlərdə predikativlik, modallıq, intonasiya 142

Aynur Səfərli

Türkmən dastançılıq sənəti: ənənələr, tarixilik və struktur 149

.....

• YENİ NƏŞRLƏR

Mayıl B. Əsgərov

Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən
əcənəbilər üçün dərs vəsaitləri 165

CONTENTS / № 3-4, 2019

● I M A D A D D I N N A S I M I – 6 5 0

Zumrud Guluzadeh

Philosophical and literary analysis of
Imadaddin Nasimi's works 9

Akbar Najaf

Reading Nasimi as an eco-poetic effort 29

Yagub Babaev

Poet of eternity – Nasimi 41

Nasraddin Musayev

About the history of the study of the artistic legacy of
Imadaddin Nasimi 56

.....

● M E T H O D O L O G Y

Soltan Huseynoghlu, Bilal Hasanly

Teaching Nasimi heritage in secondary schools 65

Chinara Rzayeva

The narrative literature's role in the spiritual
development of schools 79

Sevda Abbasova

The Role of Listening and Understanding in Developing
Students' Speech 89

Asia Bakirova

Student mentoring:
resources and their role in speech development 101

● DIALECTOLOGY

Nuray Aliyeva

Teaching issues of Azerbaijan dialectology 115

● LITERARY DISCOVERIES

Bayram Guliyev

About «The Book of Dede Gorgud» and
its last discovered sample 129

● TURKISH WORLD

Ramil Zeynalov

Predictability, modality, intonation in the proverbs and
parables in «Diwan Lughat al-Turk» 142

Aynur Safarly

The art of narration of Turkmens:
traditions, historicity and structure 149

● BOOK REVIEW

Mayil B. Askarov

Textbooks for foreigners who want to learn
the Azerbaijani language 165

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının fəlsəfi-ədəbi təhlili

Zümrüd Quluzadə

Professor, fəlsəfə elmləri doktoru. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə İnstitutu. E-mail: zumrudkulizade@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6359-4975>

Xülasə. Azərbaycan, ümumilikdə şərq ədəbiyyatına və fəlsəfi-dini düşüncəsinə «İnsan» anlayışının yeni təsəvvürünü gətirən İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı bütöv bir kimlik sistemi təşkil edir. Onun şeirlərində təsvir olunan «insan» kainatın ən ali dəyər ölçüsüdür. Bu ölçü ilahi sifətlərlə eyniləşmiş və onun dünyadakı təcəssümünə çevrilmişdir. Həmin insanın ən ali sifəti isə kamillikdir. Məhz bu perspektivdə Nəsimi ədəbiyyatı «kamil insan» anlayışının həyatın bütün sahələrində ideal bədii-fəlsəfi ifadəsini əks etdirir.

Açar sözlər: Sufilik, hürufilik.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.53>

Məqaləyə istinad: Quluzadə Z. (2019) *İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının fəlsəfi-ədəbi cəhətdən təhlili*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 9–28

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 20.08.2019; Qəbul edilib – 06.11.2019

İmadəddin Nəsimi (1369/70 – 1417) orta əsr İslam bölgəsi sosial və mədəniyyət tarixinə etiraz rəmzi kimi daxil olan şəxsiyyətdir. Şair hər cür zülmə, o cümlədən, dövrünün istibdadına qarşı yönəlmiş hürufilik hərəkatının ən fəal nümayəndəsi, zamanəsinin hakim siyasi, dini və əxlaqi həyat tərzinin və anlayışının tənqidçisi idi. Dünya görüşünün formalaşdığı ilk dövrlərdə Nəsimi məşhur sufi Şiblinin tərəfdarı olmuşdur [Lətifi, Təzkireyi Lətifi, 1296, İstanbul]. Bu zaman o, şeirlərində görkəmli sufilər Kərxi, Ədhəm, Əttar və başqalarını dəfələrlə vəsf etmişdir.

Gələcəkdə müəllimi Fəzlullahı tərənnüm etmək məqsədi ilə şair anaxronizmə yol verərək yazırdı:

*Sənin məhəbbətini axtaran,
Kərxi ilə Şibli, Ədhəm oldu.¹*

¹ Kərxi, Şibli, Ədhəm IX-X əsrlərdə yaşamış məşhur sufilər olublar.

Və ya:

Xətti xalın – «Məntiq üt-teyr»idir əhli vəhdətin.

Bir çox şeirlərində Nəsimi Şəmsəddin adlı şəxsi vəsf edirdi; ehtimal ki, söhbət orta əsr Şərq mədəniyyəti tarixində məşhur, Cəlaləddin Ruminin müəllimi sufi Şəms Təbrizidən gedir [Lətifi, Təzkireyi-Lətifi, s.157].

Sufi Mənsur Həllacın surəti Nəsimi yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Mənsur Həllac bidətini pərdələməyə çalışanlardan, onun «ənəl-Həqq» iddiasını «mən haqlıyam» kimi izah edənlərdən fərqli olaraq, Nəsimi Allahın insanla eyniləşdirilməsinə gətirib çıxaran bu iddianın həqiqi mahiyyətini öz poeziyasında şərh edir:

Mənsur «ənəl-həqq» söyləyir, yəni ki, «Həqq mənəm», «Həqq», Çün Həqq ayan imiş, gör, kim görməyə əyani?

Mənbələrə əsasən, Nəsimi yaradıcılığını iki dövrə bölmək olar. Mənsur Həllacı ideallaşdırdığı sufi dövründə şeirlərini onun adına müvafiq² Hüseyini, Seyid Hüseyini, Seyid təxəllüsü ilə yazır. Hürufiliyi qəbul etdikdən sonra şairin yeganə məbudu (sitayış etdiyi şəxsiyyət) Fəzlullah Nəimi olur.

«Fəzlullah mənə yar oldu, başqa yarı neylərəm?» deyən şair Fəzlullah Nəimiyyə və onun təliminə sonsuz inamını bildirir [Nəsimi, Divan, 1926, s. 99].

O, Fəzli öz hakimi və yaradanı kimi vəsf edir:

*Kəmtərin oldu Nəsimi, Fəzl Haqqın çakəri (xidmət edəni)
Fəzl Haqqdır, Fəzl Haqq – memarımız.*

Nəsimi ömrünün mühüm bir hissəsini (30 ilini) hürufi fəlsəfəsinin təbliğinə həsr etmişdir. Şərqin İslam ölkələrinə səyahət edən şair dərin fəlsəfi məzmun və kamil bədii formaya malik poeziyasında açıq, qorxu bilmədən hürufi fəlsəfəsinin mahiyyətini, onun sosial, etik, estetik və s. prinsiplərini təbliğ edir. Nəsimi şeirləri ağızdan-ağıza keçir, oxunur, dillərdə əzbər olur.

Təqiblərdən qorunmaq üçün ezoterik cərəyanların nümayəndələrindən, təlimlərini gizli saxlamaq, bu təlimlərini ancaq inanılmış adamlara belə böyük ehtiyatla açmaq tövsiyə və tələb edilirdi. Bu tövsiyə və tələbi nəzərə almayan Nəsimi, parlaq şeirləri vasitəsilə özünün inamına çevrilmiş sufi və hürufi fəlsəfəsinin əsas müddəalarını geniş xalq kütlələri arasında (mənbələrin məlumatına görə «bazarlarda») təbliğ edirdi.

Xalqa bu cür münasibət Nəsimini digər hürufilərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən idi. Ezoterik cərəyanların nümayəndələrindən fərqli olaraq, Nəsimi insanları «avama» və «həvvasa» bölmürdü. O, belə hesab edirdi ki, yüksək

² Əsl adı Hüseyin ibn Mənsur, ləqəbi Həllacdır (təxminən 853-922).

həqiqətləri dərk etmək qabiliyyəti hər bir insanda mövcuddur və şeirlərini seçilmişlərə deyil, bütün insanlara ünvanlayırdı.

Hürufluk təlimlərinin əsas prinsiplərinin açıq şəkildə təbliği, inamı yolunda şəhid olan qorxmaz, mübariz Nəsiminin həyatının əsas məqamlarını müəyyən edirdi.

Türk mənbələrində dəfələrlə I Sultan Murad (Murad xan Qazi) dövründə Nəsiminin Türkiyədə hüruflukun açıq təbliğində böyük rol oynadığı qeyd edilib [Lətifi, Təzkireyi-lətifi, s.336]. Şairin müasiri və davamçısı hürufluk-şair Rəfi «Bəşarətnamə» əsərində öz mənəvi bələdçisi olan Nəsimini belə səciyələndirir:

*Ol Nəsimi – rəhməti-Fəzli-Xuda,³
Ol İmadəddin – sirri-Mürtəza,⁴
Ol şəhidi-eşqi-Fəzli-Zülcəlal,
Bəndü zindanlarda yatan mahü sal,
Ol bələdan ahü əfqan etməyə,ən,
Söyləyən əsrarı pünhan etməyə.⁵*

Təlimin «sirlərinin» açıq şəkildə təbliği 1417-ci ildə şairin Suriyanın Hələb şəhərində əzabla edam edilməsinə səbəb oldu.

Nəsiminin fəlsəfi dünyagörüşünün əsasını şairin həm erkən – sufi, həm də sonrakı – hürufluk təlimini qəbul etdiyi dövrlərdə panteizm təşkil etmişdir. Zaman keçdikcə şairin panteizmi formaca dəyişikliyə uğrasa da, mahiyyətə dəyişməmişdir. Şair Allahı – Xalığı, məxluqu, kainatda mövcud olan hər bir şeyi, ilk növbədə, insanı vəhdətdə və eyniyyətdə təsvir və təsəvvür edir. Şair ardıcıl olaraq varlığın vəhdətində Allahı və onunla birlikdə kainatda mövcud olan hər bir şeyi, ilk növbədə insanı görür və vəsf edirdi.

Nəsimi şeirlərinin yazılma tarixi məlum olmasa da, onlar şairin yaradıcılığını sufi və hürufluk dövrlərinə ayırmağa imkan və əsas verir. Sufi dövründə Nəsiminin fəlsəfi konsepsiyasının mərkəzində Allah – Gözəl Məşuq durur və şairin bu dövrə aid şeirlərində sufi-fəlsəfi təliminin rəmzləri üstünlük təşkil edir:

*Hər yana kim dönər üzüm,
Yarı görər onda (orada – Z.Q.) gözüm.*

Şair hər bir hissəcikdə – Allahın rəmzi olan nəhrin damlalarında, kainatın bütün hadisələrində, İslamın qadağan etdiyi musiqi alətlərində (çəng, dəf, ney)

³ «Fəzli-Xuda», «Fəzli-Zülcəfal» hürufluk fəlsəfəsi və cərəyanının banisi Fəzlullah Nəsimiyə işarədir.

⁴ Murtəza İslamda 12 şiə imamından birincisi olan İmam Əlinin ləqəbidir.

⁵ Sitat H. Araslımın «Fədakar şair» əsərindən götürülüb (Bakı, 1943, s. 9).

belə, Allahın təzahüründən yazır. Lakin mütəfəkkir Allahı ilk növbədə Onun daha kamil yaratdığı insanda, o cümlədən, özündə görür:

*Hüvəl əvvəl (O, əvvəldir), hüvəl-axir (O, axırdır), gedər səndən ikilik kim,
Nəsimi Yar ilə çün kim ulaşdı (birləşdi), cümlə yar oldu.
Faniyi-mütləq (Mütləq yoxluq) olmuşam, Həqqləyəm, Həqq olmuşam.*

Bu dövrdə şair geniş şəkildə sufilik anlayışı olan «məstlik»dən yazır, bir çox şeirlərində özünüdərk, özünükamilləşməni və özündə Allahı dərk etməni sufi nəzəriyyəsi zəminində şərh etmişdir.

Hürufilelik yolunu seçdikdən, bu təlimin fəlsəfi doktrinası və mistik rəmzlərini qəbul etdikdən sonra şairin varlıq anlayışında panteizm aydın və bariz şəkildə dünyəvi çalarları kəsb edir. Bundan sonra o da Nəimi kimi bütün mövcud olanların əsasını dörd maddi elementlə bağlayır və sonuncuları varlığın ifadəsinin açarı hesab etdiyi hərfləri ilə əlaqələndirərək yazır:

«Çim (fars əlifbasının «ç» hərfi – Z.Q.) – dörd ünsürdür ki, hər şeyin məbdəidür (başlanğıcıdır – Z.Q.)».

Etiquadına dərinədən bağlanan Nəsimi, Allah və real dünyanın eyniyyəti, əsasən, Allahın bu dünyada olması barədə yazır:

*Hər nəyə baxdınsa, onda sən Allahı gör.
Cümlə aləm bil ki, Allah özüdür.
Həqqi gör, Həqqi bil, Həqqi tanı kim
Ki, Həqdən doludur yeddi bəhrü bər (bütün nə varsa).*

Beləliklə, Həqqi ehtiva edən heç nə məhv olub axirət dünyasına keçmir, əksinə, axirət bu dünyadadır. Nəsimi yazır:

«Aləm əl-ğeybin vücudu kainatın eynidir».

Hürufi dövrdə şair əvvəllərdə təbliğ etdiyi kimi, kainatı birləşdirən amili, mövcud eyniyyətin əsasını yalnız eşqdə deyil, hürufilelik təliminə müvafiq şəkildə nitq və əqlin rəmzi olan hərfdə görür. Hürufilelik dövrdə eşq anlayışı Nəsiminin dünyagörüşünün tərkib hissəsi olaraq qalır, lakin o, əql, nitq və onların rəmzi olan hərfe nisbətən arxa plana keçir:

Nitq imiş aləmdə mövcud, eşqimiş qayim-məqam (onun müavini).

Haqqında danışılan dövrdə də Nəsimi «Həqq-təala Adəm oğlu özüdür» iddiasının şərhinə xüsusi diqqət yetirir. Mütəfəkkirin yanaşmasında insan antroposentrizm mövqeyindən deyil, panteizm mövqeyindən şərh edilir. İnsan yalnız Kainatın mərkəzi və onun son məqsədi deyil, o, həm də Kainatın təcəssümüdür.

Nəimi və digər hürufi təlimçiləri kimi, Nəsimi də insanı hərf, dünya, dörd

element və Allahla eyniləşdirir:

*Həm hürufəm, həm Kitabəm, həm Kəlaməm, həm Kəlim.
(İlahi Kəlam, həm Onu söyləyəm – Z.Q.).*

Lakin insanın hərflə mistik qovuşdurulması Nəsimi poeziyası üçün o qədər də səciyyəvi deyildir. Mütəfəkkir daim insanın panteist şərhinin digər aspektlərinə diqqət yetirir, onu varlığın ilkin əsasını təşkil edən dörd elementlə və Allahla eyniyyətini qeyd edir.

Allahın xəlifəsi insanda təzahür edən və onunla eyniyyət təşkil edən dünya, Nəsimiyə görə mücərrəd anlayış deyil, o, (dünya) real mövcud olan şeylərin məcmusudur. İlahiləşdirdiyi insana müraciət edərək farsca yazdığı şeirlərinin birində şair belə deyir:

*Əşyadan Səni necə ayrı bilim, ey əşyaların eyni,
Bütün əşyaların mühiti və cümlə əşyanın eynisən.*

Başqa bir şeirdə oxuyuruq:

*Mən Oyam ki, (O Kimsəyəm ki), əşyada hərflər vasitəsilə peyda oluram,
Vəhyin rəmzlərini kənara qoy ki, mən indi əyanam.*

Mütəfəkkir şair dəfələrlə yazır ki, insan altı cəhətlərlə hüdudlanmış dörd ünsürdən, yəni od, su, torpaq və havadan ibarətdir [Nəsimi, Divan, 1926]. Nəsiminin dünyagörüşünün fəlsəfi istiqamətlərinin müəyyənləşməsində, onun insanın əsl mahiyyətinin zərrəciklərdən ibarət olması fikri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəsimi təliminə görə, insan təkcə maddi deyil, onun təbliğ etdiyi hürufilik fəlsəfi dünyagörüşünə müvafiq olaraq, o, həm də bütün maddi olanların yönəldiyi obyekt və məqsəddir; maddi kamilliyin son həddi olan insan bütün maddi başlanğıcları özünə cəlb edir.

Nəsimi insandan kənarında Allah axtarışını əbəs sayır və bunu insan cahilliyinin məhsulu adlandırır. Çünki Nəsimiyə görə insan elə Allahın özüdür. Məhz bu iddianı, tam cəsarətlə, Nəsimi poeziyasının aparıcı ana xətti hesab etmək olar.

Məlum olduğu kimi, islam fəlsəfi düşüncəsi ən yaxşı halda insana şamil edilməsi ilə məhdudlaşır və bu anlayışda çox vaxt hakim teoloji nöqtəyi-nəzərindən «bidət» kimi qiymətləndirilirdi. Halbuki Nəsimi bəzi hürriyyətçi müsəlman filosoflarından da irəli gedərək insanı mahiyyətə Allahla eyniləşdirdi:

*Vahidi la şərikilə (Allahla – Z.Q.) şübhəsiz iştə zatəm,
Yəni ki, ibtidasız zatəm və həm sifətəm.*

Mütəfəkkir daim insanın Allahla və eyni zamanda kainatla əlaqəsini, vəhdət və eyniyyətini qeyd etmiş və bir çox hallarda bu məzmun dolğunluğu lakonik

şəkildə bir şeir sətrinə belə sığmışdır:

Ol şahidi-ğeybi (Allah – Z.Q.) mənəm kim, kainatın eyniyəm.

Əgər hürufilik ideoloqlarının (Nəimi, Seyid İshaq və b.) fəlsəfi irsində insanın öz ilahiliyini dərk etməsinə imkan yaradan qnoseologiya problemləri – idrak və özünüdərk məsələlərinə xüsusi diqqət və yer verilibdisə, Nəsimidə «İnsan–Allah» tezisinin yüzlərlə müxtəlif şəkillərdə mənası açılır, təkrarlanır və oxucunun şüuruna (sübut tələb etməyən həqiqət kimi) daxil edilir. Mütəfəkkir, demək olar ki, bütün mümkün dəlillərdən təfərrüatı ilə istifadə edərək oxucunu son dərəcə aydın şəkildə insanın ilahiliyinə inandırmağa çalışır. O, Allahın hər bir sifətinin ayrı-ayrılıqda insana da aid olduğunu iddia edir:

*Məkana sığmadı zatım, əzəldəndir bədayətim (yəni əzəliyəm – Z.Q.),
Nəsiminin bu mənada məkanı laməkan oldu.*

Nəsimi, İslam dininə görə, Allaha xas əzəlilik, laməkanlıq, aqillik və digər sifətləri insana da şamil edir, insanı öz həyatı və ölümünün mənbəyi kimi görür [Nəsimi, Divan, 1926, s.110].

Məlumdur ki, İslam dini təliminə görə bütün mövcudatın yaranmasının mənbəyi Allahın «Ol!» («kaf» və «nun» hərflərinin birləşməsindən əmələ gələn «Kun!») əmri olmuşdur. Nəsimi, Nəimi və başqa hürufilər kimi insanı ilahiləşdirərək hesab edir ki, bu əmr də insana məxsusdur:

*«Kaf» ü nun»un⁶ məbdəi, həm kainatın mənşəi,
Laməkanın şəmsi və bədrü şəb-deycuruyam
(zülmət gecəsinin ayıyam – Z.Q.).*

«İnsan kainatın yarananıdır» tezi digər hürufilik nümayəndələrinin əsərlərindən fərqli olaraq, Nəsimi poeziyasında daha əsaslı və geniş şəkildə əksini tapmışdır. Bu tezis müxtəlif kontekstlərdə təkrar olunması belə düşünməyə əsas verir ki, Nəsiminin insanın qabiliyyət və yaradıcı qüvvəsinə hədsiz inamı olub.

Nəsimi hürufi fəlsəfəsinə əsaslanaraq varlığın mənbəyini gah insanda, gah da onun simasında görür, çünki hürufilik təliminə görə, insan simasının cizgiləri bütün əşya, ad, din və kitabların mahiyyətini ehtiva edir. Hürufiliyə görə, insan siması «Kəlimətullahi» əks etdirir. Hürufi panteizminə müvafiq insanı yüksəltməyə can atan şair yazır:

*Ey Nəsimi, vəchi– Allahın Kəlamıdır yüzün.
(Ey Nəsimi, sənün üzün Allahın vəchinin (üzünün) nişanəsidir – Z.Q.)*

⁶ «Kaf» (ك) və «nun» (ن) ərəb əlifbasının hərflərinin adlarıdır. Yanaşı yazıldıqda «kun» (كن) sözünü ifadə edirlər ki, bu sözlə (əmrə), İslam dininə görə, Allah bütün məxluqatı yaradıb.

Hürufi Nəsiminin ilahiləşdirilmiş insanın əzəmətini, yüksəkliyini göylərdə deyil, dünyada əldə edir. O, maddi elementlərdən, hissəciklərdən ibarət olan, son dərəcə dünyəvi, maddi, canlı, konkret, «özündə gözəlliyə və məkrə bürünmüş, hiyləgərliyi daşıyan», «zamanın bütün fitnə-fəsadlarının mənbəyi olan» insan oğludur. Və Nəsimi bu insana səcdə etməyə çağırır [Məcmueyi-lətifi, Kasideyi-i Seyyid Nəsimi]⁷:

*Hər kim ki, adamzadədir, etməzsə adəmə səcud,
Surətdə adəm, mənidə şeytan gəlir şeytan gedər.*

Varlığa dair problemlərin şərhində mütəfəkkirin can⁸ və bədən, onların qarşılıqlı əlaqələrinin izahı müəyyən yer tutur. Nəsimi dünyagörüşünün formalaşdığı müxtəlif mərhələlərdə bu problemlər şairin diqqətini cəlb etmiş və irəli sürüldükləri dövrdən asılı olaraq, müəyyən təkamül prosesi keçmişlər.

Nəsiminin fikrincə, hər bir bədən cana malikdir. Bədən canın evidir. O, gah canın geyindiği və soyunduğu libasa, gah da onun müəyyən vaxt yerləşdiyi qəfəsə bənzəyir:

Uçacaq can quşu boş qalır qəfəs.

Bu misalda canın bədənə ayrılması və onun bədənsiz mövcud olması ideyası öz əksini tapır.

Nəsiminin bir mütəfəkkir kimi fəlsəfi irsində qnoseoloji problemlər də müəyyən yer tutur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Nəsimi və hürufiliyin digər nümayəndələrindən fərqli olaraq, Nəsimini idrak problemləri bilavasitə cəlb etmədi. Bu problemlər daha çox mütəfəkkirin ontoloji təsəvvürlərinin şərhilə bağlı olaraq onların özünəməxsus bünövrəsi rolunda çıxış edirdi. Hürufi idrak təliminin bir sıra prinsipial məsələləri Nəsimi poeziyasında sadə və anlaşılıqlı tərzdə əksini taparaq geniş təbliğat obyektinə çevrilir.

Nəsiminin idraka aid görüşlərində sufi təliminin qnoseoloji təsəvvürləri ilə hürufi təliminin qnoseoloji təsəvvürləri çarpazlaşır və bu məqam mütəfəkkirin yaradıcılığında qabarıq və aydın şəkildə izlənilir.

Dünyanın idrakının mümkünlüyü və onun dərk edilməsinə fəal çağırışlar Nəsimi yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Şair əbədi səadətə idrakda görür, çünki

⁷ РО ЛОИНА, ОР-1810, в. 322.

⁸ Nəsiminin fəlsəfi poeziyasında «can» anlayışı bir neçə mənə daşıyır. Eləcə də bu ifadələr, bəzən bir-birilə tamamilə ziddiyyət təşkil edir və demək olar ki, onların bir-birini inkar edən mənalarının izahı yalnız mütəfəkkirin ardıcıl panteizmi kontekstindən çıxış edilərək müəyyən oluna və anlaşıla bilər. Məsələn, «can» Nəsimi tərəfindən gah «bədən» mənasında, gah «ruh» anlayışının sinonimi kimi, bəzən də, insanın ehtiraslarını, nəfsini ifadə etmək üçün istifadə olunur.

idrak insanın Allahı dünyada və özündə dərk etməsinə, insanın və dünyanın Allahla vəhdətinə aparın yoldur. Lakin, bu son nəticədir və ayrı-ayrı şəirlərində filosof-şairin qoyduğu qnoseoloji problemlər məhz bu məsələlərlə məhdudlaşmır. Nəsimi dövrünün ideologiyasında geniş yayılmış irrasionalizm və aqnostisizmin əksinə olaraq, orta əsrlər şəraitində idrakla ətraf aləmin dərkini mümkün olduğunu təsdiq edir və insanları idraka çağırır. Şeirlərinin bir qisminə o, hürufiliyin idrak təliminə müvafiq olaraq, bu prosesi adlar «ism» vasitəsi ilə adlandırılanların («müsəmmənin») dərk edilməsi ilə bağlayır. Mütəfəkkirə görə, insana xas olan onu, mələklər də daxil olmaqla, bütün digər məxluqatdan üstün edən xüsusiyyət təriflərin, cisim adlarının mahiyyətinə varmaq qabiliyyətidir.

Nəsimiyə görə, insan əql və nitq vasitəsilə dünyanı dərk edir; o, cisimlərə ad verir və bu adların (təriflərin) dərk edilməsi vasitəsilə gələcəkdə onların mahiyyətini anlayır, çünki məhz tərif, tərif olunanın mahiyyətini özündə ehtiva edir və açıqlayır.

Hadisələrin təyinləri (adları) və xassələri haqqında «mələklər tamamilə nadan idilər. Adlandırılanların adlarının dərk edilməsində Adəm mələklərin müəllimi oldu» [Nəsimi, Divan, 1926].

Nəsimi oxucusunu kainatın bütün sirlərinin mahiyyətini öyrənməyə çağırır:

Dünü gün müntəzirəm (gecə-gündüz intizardayam-Z.Q.) mən ki, bu pərgar (dünya, kainat – Z.Q.) nədir?

Günbədi çərxi-fələk, gərđişi-dəvvər (göy qübbəsinin çarxi, göy qatlarının dövr etməsi – Z.Q.) nədir?

Bu doqquz çərxi-müələq (asılmış çarx – Z.Q.) nədən olmuş tərtib?

Fələk altında qəmə, kövkəbi-səyyar (sayrışan ulduzlar – Z.Q.) nədir?

Məscidü bütkədə və xirqə, və zünnar nədir?

Od və su, torpağ və yel adı nədəndir «adəm»?

Nümunə gətirdiyimiz şeir parçası göstərir ki, burada qoyulan bir çox suallarla müəllif insan əqli üçün dərk edilməz ilahi sirr kimi, dini qadağalar altında olan məsələlərə oxucu və dinləyicilərdə maraq oyatmağa çalışır.

Kainatın idrakı ilə yanaşı, Nəsimi fəal şəkildə insanı özünüdərkə səsləyir. Bu səpkidə şairin epistemoloji təsəvvürləri onun varlıq və əxlaqi görüşləri ilə daha sıx şəkildə bağlıdır. Dövrünün müxtəlif fəlsəfi cərəyanlarının nümayəndələri kimi, Nəsimi də özünüdərk xeyrin və şərin mahiyyətinin dərkini ilə bağlayır və insanları mərhəmətli, xeyirxah olmağa, mənfi əxlaqi xüsusiyyətlərdən çəkinməyə çağırır. Nəsimiyə görə, insan pis niyyətlərdən əl çəkərsə, xeyirxah məqsədlərini saf əməllərilə birləşdirərsə, Allaha yaxınlaşar, özündə Allahı görər və özünün Onunla vəhdətini dərk edər. Çünki Allah həmişə onunla olmuşdur, lakin bunu anlamaq üçün insandan özünü dərk etməsi və yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olması tələb olunur:

Özünü dərk et ki, Xudanı dərk edəsən.

Nəsimiyə görə, özünüdərk nəfslə əlaqədar prosesdir:

*Nəfsini hər kimsə kim bildi və Həqqi tanıdı,
Arifi-Rəbb oldu, adı qul ikən sultan olur.*

Kamilliyə, özünü dərk etməyə can atmayan nəfs və onun daşıyıcısı bədbəxtdir, çünki:

*Bu aləmə çünki gəlir kamal və mərifət kəsb etmir,
Etməz olursa daim nadan gedir, nadan gəlir.*

Bu və əvvəlki şeirlərdə Nəsiminin ruhun bu dünyadan gedib qayıtması fikirləri ruhun dövrünün metampsixozla bağlılığına dəlalət edir.

Mütəfəkkirə görə, bu dünya, yəni Kainat və İnsanla yanaşı, axirət dünyası və onun sirləri də idrak obyektleridir. Əgər insan əbədi idrakın xoşbəxtliyini axtarırsa, o, cəhənnəmin yeddi qatdan, cənnətin səkkiz təbəqədən ibarət olduğunu, eləcə də huri və qılmanların təbiətini bilməlidir.⁹

Nəsiminin təbliğ etdiyi hürufiliyə müvafiq olaraq, bəzi idrak obyektleri şairin yaradıcılığında mistikləşdirilmiş şəkildə təqdim edilir. Belə ki, mütəfəkkir dəfələrlə insan üzünün dərk edilməsindən yazır, çünki sima həm Quran, həm 18 min aləmin güzgüsü, həm də adların sirlərinin daşıyıcısıdır. Simada bütün sirlərin mənasını açan, onların açarı olan hərflər yazılıb.

Mütəfəkkir öyrədirdi ki, insan öz yazısını, öz simasını oxumaqla özünü, dünya sirlərini və Allahu dərk etmiş olur.

İdrak prosesində Nəsimi şeirlərində əsas rol insanı sonsuz yüksəkliklərə, kamilliyə ucaldan əqlə verilir. Əqlin kamilliyi onun tərbiyəsinin nəticəsidir. Əqlin tərbiyəsi və kamilləşməsi prosesində isə sufi-hürufi nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq, Nəsimi əsas rolu müəllimə – mürşidə verir. Lakin mürşidin özü kamil əqlə sahib olmalıdır. Maraqlıdır ki, mütəfəkkir hətta eşq həqiqətlərini dərk etmək üçün də əqlin kamilliyinin vacib olduğunu qeyd edir:

*Yoxdur nəsibi eşqi-həqiqətdən, ey könül,
O kimsənin ki, mürşidi naqis-ağıl ola.*

Bəzən ədəbiyyatda üləmanı, guya Nəsimi fəlsəfəsini başa düşmədən şairi biddətdə ittiham etdikləri üçün günahlandırırılar. Amma tədqiqat onu göstərir ki, Nəsimi fəlsəfəsi hər bir səmavi dinin hakim siyasi şərhinin başlıca müddəasına qarşı yönəlib. Çünki bu dinlərin istinad etdiyi kreasionizmi Nəsimi Xaliqlə

⁹ İslama görə, cənnətin qadın və kişi cinsindən olan sakinləri.

məxluqun vəhdəti və eyniyyəti kimi qəbul edir. Bu müddəaya Nəsimi fəlsəfəsində dinin digər doqmaları da uyğunlaşdırılır və tabe edilirdi. Belə ki, əməllərinə görə insanın axirət dünyasında əvəz alacağı haqqında dinin təlimi öz əvvəlki mahiyyətini itirirdi. Din tərəfindən təlqin və təbliğ edilən qorxu sevgi ilə, etiqad əql, intuisiya ilə, ənənəvi kulturlar isə mahiyyət və formaca yeniləri ilə əvəz edilir.

İslam dininin bidəti ehtiva edən təvilini verən hürufi və digər ezoterik cərəyanların bu dinin həqiqi mahiyyətini açmaq iddiaları, məlumdur ki, ortodoksal ilahiyyətçilər tərəfindən təqiblərlə qarşılanırdı.

İlk növbədə, Allahın hər şeydən uca, maddi varlıqdan təcrid edilmiş başlanğıc olması haqqında Nəsimi mülahizələri ortodoksal ilahiyyətə bir araya sığmırdı. İslam dininə mənsubluğunu göstərən «La ilahə illəllah» müddəasını mütəfəkkir dəfələrlə «Həqq-Təala Adəm oğlu özüdür» [Nəsimi, Divan, s.206, 1926], (insandan başqa Allah yoxdur) müddəaları ilə əvəz edir.

Nəsimi rastlaşdığı bütün problemləri, o cümlədən yer və göy, bu dünya və axirət dünyasının əlaqələri haqqında təsəvvürləri ardıcıl panteizm mövqeyindən təqdim edirdi.

Şairin insanın hər iki dünyanı təmsil etməsi tezisinin mahiyyətini açan «Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam» sətirləri ilə başlayan şeiri böyük şöhrət qazanmışdır. «İki cahən» bu dünyanı və axirət dünyasını nəzərdə tutur. Hürufilikdə isə cəhənnəm insanın cahilliyi və pis əməlləri, cənnət isə mənəvi kamilliyi mənasında işlədilir. Hər iki cahanı insanda görən mütəfəkkir, əslində, insanın axirət dünyası cəzası qorxusundan azad olmasına imkan yaradır. Digər tərəfdən, panteizmə əsaslanan «iki cahən» orta əsrlər mədəniyyətlərində makro və mikrokosm, kainat və insan, onların vəhdəti və eyniyyəti kimi də şərh edilə bilər.

Dinin Allaha aid etdiyi bütün cəhət və sifətləri mütəfəkkir şair insana aid edir. Məsələn, İslam və başqa monoteist dinlər nöqtəyi-nəzərindən Allahı Kainatda, xüsusilə insanda görmək bidətdir. Nəsimi «Kun» («Ol») əmrini ki, bu kəlam ilə Allah dünyanı yaradır, insanın əmri kimi təqdim edir:

Ərşü fərşü (göy və yer) kafü nun bəndə bulundu cümlə çun

[Nəsimi, Divan s.53-54].

İnsanın axirətdə Allahla görüşməyinin mümkünlüyünə filosof-şair o qədər də inanmırdı. O, həmin görüşün bu dünyada baş tutmasını tələb edirdi, çünki hesab edirdi ki, Allahı bu dünyada görməyən Onu heç zaman görə bilməyəcək: «Kim ki, bu cahanda haqq ilə «tutuşmadı», Onun ilə axirətdə haçan görüşər?» [Nəsimi, Divan, s.169, 1926].

Nəsimi öz Allahını bu dünyada tapır. Onun Allahı sözü və əməli bir olan, şəre, insana və hürufilik təlimini qəbul etməyən monqol hökmdarlarına qarşı mübarizə aparan kamil insan, hürufilərin «Fəzli-Həqq», «Fəzli-İlah» adlandırdıqları Nəimidir. Nəsimiyə həsr etdiyi şeirlərindən birində Nəsimi yazır:

*Axirətin nəiminə olma həris və baxma ki,
Hurilə cənnət və liqa cümlə onun (Fəzlullahın – Z.Q.) vüsalıdır.*

Nəsimi Allahı özündə və kamilliyə yetişmiş Adəm övladlarında görür. O Allahla yerdə görüşmək naminə zikir və namazı qurban gətirir və zahiddən xahiş edir ki, «ona səccadə və təsbehdən danışmasın, çünki aşiqi Məşuqə bağlayan qırılmaz zəncir Məşuqun ətirli zülfüdür» [Nəsimi, Divan, s.20] və ancaq O, (Məşuq – Z.Q.) pərəstişə layiqdir. Farsca şeirlərinin birində o yazır:

*Məşuqun siması qiblədir; məscidin mehrabı onun qaşlarıdır...
Div olma və Onun qarşısında səmimi təzim et*

[Nəsimi, Divan, s.24, 1926].

*Onun üzünün Kəbəsini tərək edib, məscidə getmə,
Çünki Həqiqət Onun simasındadır və Həqiqətə pərəstiş edən bütə sitayiş etməz*

[Nəsimi, Divan, s.29, 1926].

Beləliklə, Nəsimi öz təlimi mövqeyindən çıxış edərək, İslamın müqəddəs hesab etdiklərini – büt, onlara pərəstişi isə büt-pərəstlik adlandırır. Şair üçün «Məşuqenin yaqut dodaqları» Allahın cənnətdə vəd etdiyi bal və şərəbdən üstündür [Nəsimi, Divan, s.75, 1926].

Şair «sabahkı» cənnət səadəti naminə Məşuq ilə görüşdən imtina etməyə razı deyil:

*Ey məni dəvət edən sabahın cənnətinə,
Mən bu gün bu xak dərgahı (dünyanı – Z.Q.) gülüstan bildim.*

Öz təliminə əsasən, Nəsimi Quranın nazil olmasını və İslamın bilavasitə Allahla əlaqəsini inkar edir, onların müqəddəslər tərəfindən yaradılmasını, bu fikri qəbul etməyənləri isə mütəfəkkir «bidət və günaha batanlardan» hesab edir:

*Ey küfr və şirk içində, sanma özünü mömin,
İslam, şəriət və iman övliyalar tərəfindən yaranıb.*

Həm Qurani, həm orucu, həm də ibadəti Nəsimi təbliğ etdiyi hürufiliyə əsasən, insanla əlaqələndirir, Quran – gözəl sima, onun izahı, şərhidir; ibadət – insana edilməlidir, onun qarşısında səcdədir; «hər f-hər f onun (insanın – Z.Q.) üzündə xətm-i-Quran gizlidir» [Nəsimi, Divan, s.82, 1926].

Lakin İslamın bu tərzdə təfsiri mütəfəkkirin özü tərəfindən əsla İslam dininin inkarı kimi qəbul olunmurdu. Digər ezoterik təlimlərin nümayəndələri kimi, Nəsimi də əmin idi ki, o, insanlara ilahi sirlər və hökmlər haqqında düzgün izahat verir.

Tək ilahilik dinləri baxımından bidət və ateizm hesab olunan şeylər,

mütəfəkkirin və onun təmsil etdiyi fəlsəfi cərəyanın nümayəndələrinin mövqeyinə görə, Allaha və dinə həqiqi inamı ifadə edir. Nəsiminin öz təlimini həqiqi İslam təlimi hesab etməsinə inamı, sözsüz ki, onun özünü təqiblərdən qoruması ilə bağlı deyildi; bu, ilk növbədə mütəfəkkirin inamına görə, İslamı qorumaq niyyəti güdüdü və əcdadlarının iman və etiqadından uzaqlaşmamaq niyyətindən irəli gəlirdi.

Məhz mütəfəkkirin bu niyyətindən çıxış edərək, fikrimizcə, Nəsiminin İslamın ortodoks təfsirçilərinə münasibətini, digər tərəfdən, mütəfəkkirin Qurana, peyğəmbərə, İmam Əliyə və İslam müqəddəslərinə sonsuz inamını, hörmətini anlamaq və qiymətləndirmək olar.

Nəsimi irsində biz dəfələrlə İslamın, onun dəyərlərinin və Məhəmməd peyğəmbərin mədhinə rast gəlirik. Lakin İslamı və onun müqəddəslərini mədh etdikdə, mütəfəkkir hakim siyasi – dini çərçivələrlə məhdudlaşmır, o, mütəmadi olaraq öz təliminin mahiyyətini təşkil edən bidətə keçərək, dini və müqəddəsləri insanda və şəxsən özündə görür. Nəsiminin İslama münasibətindən danışarkən, onun dövründə Şərqdə demokratik təmayüllü, xalq hərəkətləri ilə bağlı olan, din və hakim dövlət tərəfindən isə bidət adlandırılan şiə təriqətinə bağlılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Nəsimini şiəlik təlimində panteizm məqamları, xüsusilə Əli – Allahi məzhəbi cəlb edir və şairin irsində İmam Əli Allahın təzahürü kimi təqdim olunur:

*Mövcüd vücudlar dairəsində (olan – Z.Q.) Əlidir
Və iki cahanda məqsəd və məqsud (arzu edilən – Z.Q.) Əlidir.
Əgər etiqad evi viran olmasaydı,
Mən açıq deyərdim ki, məbud (ibadət edilməli – Z.Q.) Əlidir.*

Nəsimi şeirlərində dəfələrlə «aləmin Əlinin nuru ilə nurlanması» sətirlərinə rast gəlmək olur.

Öz təlimini əsaslandırmaq üçün İslam müqəddəslərindən düşünülmüş şəkildə istifadə etməsi də Nəsimi yaradıcılığı üçün səciyyəvi haldır. Məsələn, şeirlərindən birində şair İslam müqəddəslərini tərənnüm edir və eyni zamanda, onları özündə təcəssüm etdirir:

*Cani dildən Mustafa və Mürtəza məddahiyəm,
Həm bu on iki imama söyləyəm məd və sənə.
Ey Nəsimi, həşrü nəşrin (qiyamət gününün – Z.Q.) cəmisən, cəmi,
Ənbiyanın (Peyğəmbərin – Z.Q.) sarrisən sən,
övlia (müqəddəs rəhbər – Z.Q.), həm ənbiya sənsən.*

Bu cür bidət və dindarlığın təhlilinə Nəsimi yaradıcılığında tez-tez rast gəlinir.

Allahı Onun insanda təcəssümü yolu ilə mötədil ortodoks İslam baxımından inkar edən şeir aşağıdakı sözlərlə bitir:

Həqdən gələn kəlamın möcüzüdür, ey Nəsimi.

Dəfələrlə Qurana istinad və özünəməxsus şəkildə İslam və onun müqəddəslərinin nüfuzunu müdafiə etməklə yanaşı, mütəfəkkir, demək olar ki, bütün dinlərə loyallıq münasibət bəsləyirdi, onların hər birində insanın Allaha yaxınlaşmasının yolunu görürdü və bu nöqtəyi-nəzərdən o, dinlər arasında fərq qoymurdu.

*İslam və küfr aşiq üçün bir yoldur...
Bütخانə ilə Kəbəni vəhdətdə fərq edən,
Mənəvi cəhətdən yetişməmişdir o, qoca olsa belə.*

Və ya farsca yazılmış şeirlərin birində oxuyuruq:

Həqiqət yolunda nə müsəlman, nə tərso

Bütperəstliyi və oda sitayışı günah hesab edən İslamdan fərqli olaraq, Nəsimi öz təlimini şərh edərkən onun dövründə ideoloji cərəyanlarda, o cümlədən sufizmdə, tez-tez bu etiqadlara aid ziyarətgahları simvolizə edən «bütخانə», «kahin», «meyxana» və s. anlayışlardan istifadə edirdi:

Kəbədən bütخانəni fərq etməzəm

Və ya:

*Arifin kuyi– muğan oldu yeri,
Afərin ona, nə gözəl ali məqam.*

Mütəfəkkir öz təliminin prinsiplərini İslama qarşı qoymaqla yanaşı, bu mövqedən çıxış edərək, İslam ruhanilərini tənqid edir, onları yanlış yoldan dönməyə və özünün yeganə həqiqi hesab etdiyi etiqadını qəbul etməyə səs-ləyirdi.

Şairin İslama münasibətində mövqeyinin ardıcılığını nəzərdən keçirərkən, onun özünün öz mövqeyinin möminliyinə şübhəsini qeyd etmək lazımdır; o, mövqeyinə görə günah hissi duyaraq bağışlanacağına təvəkkül edir:

*Nə ki etdim günah tutdum, ümid (edirəm – Z.Q.)
Məhəmməd Mustafə sultanə mən.
(Yəni bağışlanmağa ümidim Məhəmməd Mustafayadır – Z.Q.).*

Məlumdur ki, əksər ilahiyatçılar və mədəniyyət tarixçiləri həm sufi və hürufi cərəyanlarının dünyagörüşü müddəalarını, həm də bu cərəyanların əsasında formalaşan Nəsimi irsini İslamın ortodoksal ideologiyası ilə bir araya sığmayan və bidət kimi dəyərləndirirlər. Qeyd edilən dəyərləndirmə bu cərəyanların nümayəndələrinin təqibinə, onların son dərəcə qəddarlıqla edam edilmələrinə şərait yaradırdı.

Bəziləri isə həmin cərəyanların əsas prinsiplərinin İslama uyğun olduğunu hesab edirdilər və onların nümayəndələrinə qarşı təqibləri din xadimlərinin «cəhaləti» ilə bağlayır və hürufilərin həyata keçirilən edamlarını isə İslamın mahiyyətini başa düşməyən cahil din xadimləri və hakimlərin səhvi kimi qiymətləndirirdilər. Amma Nəsimi irsinin bütövlükdə təhlili, zənnimizcə, aydın göstərir ki, mütəfəkkir Xaliqə qarşı məxluqu və ilk növbədə onu təmsil edən insanı, inama qarşı zəruri və mümkün varlığın məhəbbət və əqlə idrakını, İslam dininin ehkamlarına qarşı isə öz təliminin prinsiplərini qoyur.

Nəsimi yaradıcılığı dövründə hökm sürən zülm və əsarətə, qəddarlıq və tamahkarlığa, dünyəvi və dini hakimiyyəti təmsil edənlərin riya və alçaqlığına qarşı etirazdır. Lakin, mütəfəkkir müasiri olduğu cəmiyyətin saysız-hesabsız sosial və əxlaqi qüsurlarını ifşaedicilərin tənqidə məruz qoysa da, o özünün sosial zülmədən ümidsizliyə qapılmış minlərlə insanı arxasınca apara biləcək hürufilik prinsiplərinə əsaslanan ictimai quruluş idealını ortaya qoymamışdır.

Nəsiminin ictimai baxışlarında iki ideya çarpazlaşır: birinci ideyaya görə, bu qəddar, məkrli və fani dünyadan imtina etmək; ikinciyə görə, şahdan ədalətli hökmdar olmaq, xalqdan isə sosial zülmə qarşı mətanət və cəsarət göstərmək tələb olunur. Sonuncu tendensiya, fikrimizcə, Nəsimi fəaliyyətinin ikinci dövründə, yəni şair Nəsiminin Bakıda teymurilərə qarşı üsyan hazırlayan hürufilər təşkilatına daxil olduğdan sonra daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir.

Mövcud şəraitin etibarsızlığı və qəddarlığı mütəfəkkirdə dərin hiddət və etiraza səbəb olur və o, gah bu dünyadan imtina etməyə, uzaqlaşmağa, gah da xalqı fəaliyyətsizliyin zülmə meydan açdığına inandıрмаğa, düçar olduğu bu əzab-əziyyətlərdən qurtulmaq üçün qəflət yuxusundan ayılmağa çağırırdı. Dünyanın miskinliyi, cılızlığı «miqdarsızlığı» Nəsimini hiddətləndirir:

*Arif qatında (yanında – Z.Q.) dünyanın miqdarı yoxdur zərrəcə,
Mizana çək (tərəziyə qoy – Z.Q.) miqdarini, gör kim, nə bimiqdar imiş.*

Şair hesab edirdi ki, dünyanın bütün nemətləri müvəqqətidir və o insanların talelərinə laqeyddir. Bununla əlaqədar olaraq o yazır:

*Sənə (sənin günün – Z.Q.) necə olsa da, – ağır ya da asan,
Dövretmə (dünyanın dövretməsi – Z.Q.) davam edəcəkdir*

[Nəsimi. Divan, AMEA Əİ, M-227, s. 91].

Bir çox halda dünya zorakılıq və zülm səltənəti kimi təqdim edilir:

*Varı möhnətdir cahanın, nə umarsan ey könül!
Lənət olsun bu cahana, həm cahanın varına.*

Mütəfəkkir dəfələrlə zorakılıq və var-dövlət arasındakı əlaqəni, sərvət üstündə qan tökülməsini və qəddarlıq törənməsini qeyd edir.

Bu dünyanın sarayları müvəqqəti və iyrəncdir, onlar ancaq alçaqlar və ikiüzlülərə nəsis olurlar:

*Hər hünərsiz yüksək rütbələri tutdu,
Hünər sahibinə rütbə və yardım tapılmaz.*

Nəsimi hesab edir ki, xoşbəxtlik heç də varda, dövlətdə deyil, çünki öz sahiblərinə şöhrət gətirən onlar deyil. Şairin fikrincə, insanın həqiqi xoşbəxtliyi və şöhrəti onun biliyindədir. Lakin o, onu da qeyd edir ki, «hər bir cahil canavarın mərifətlə alver etdiyi», avamlığın hökm sürdüyü, «zərq və ziyanın fəzli kəsəd etdiyi» cəmiyyətdə, başqalarına nisbətən, alimin vəziyyəti daha çətindir, «elm əhlinə bir rəvnəqi-bazar (rəvac, müştərisi olan – Z.Q.) bulunmaz» [Nəsimi. Divan, AMEA Əİ, M-227, s. 83].

Nəsimi gah dünyada hökm sürən ədalətsizliyə, insanların buna dözməsinə, itaət etməsinə qəzəblənir və ümitsizliyə düşərək onlara heç nəyi dəyişmək imkanına malik olmadığını dərk edir, gah da zülmə qarşı passiv münasibətlə razılaşmayaraq, zülmkarları fəal şəkildə ifşa edir, xalqı müqavimətsizlik və mütilikdə qınayır. O, moңqol işğalçılarının amansız soyğunçuluğunu təsvir edərək yazır:

Moğol hər yerə varırsa, orada tarac və soyğunçuluq düşür.

Mütəfəkkir şahlara müraciət edərək onları ədalətli olmağa çağırır.

Ey qılan dəvi (dava – Z.Q.) ki, şahəm, ədl və insafın hanı?

Şair başa düşür ki, ədaləti mübarizəsiz əldə etmək mümkün deyil. Xalqın kölə kimi itaətkarlığı onun üzərində hər cür zorakılığın törədilməsinə əsas verir:

*Oğru bütünü var-dövləti apardısı rəvadır,
Çünki karvanda bir oyaq kişi tapılmaz.*

Əzab, ağrı ifadə edən bu sözlər əsarətdə olan insanların faciəsini və onların passiv itaətini müşahidə edən şairin dərin mənəvi sarsıntılarından xəbər verir. Gəzib dolaşdığı Yaxın və Orta Şərqi ölkələri xalqlarının, xüsusən doğma Azərbaycan xalqının başına gətirilən zülm və müsibət Nəsiminin sosial görüşlərinin bədbinliyə köklənməsinə səbəb olmuşdu.

Nəsimi sərbədarların antifeodal və antimoңqol hərəkatının müasiri idi. Lakin bu möhtəşəm hadisələr – xalqın vətənpərvərlik və azadlıq hərəkatı, onun mübariz ruhu və Teymurilərin zülm səltənətini dağıdacaq imam Mehdimin gəlişinə inam (bunlar hürufiyyənin sosial mövqeyi üçün səciyyəvi idi), bizə çatan Nəsimi irsində geniş əksini tapmamışdır.

Nəsimi yaradıcılığında mütəfəkkirin ontoloji və epistemoloji təsəvvürləri ilə üzvi surətdə bağlı və müəyyən mənada, onların əsasında duran etik görüşləri geniş və ətraflı təqdim edilmişdir. Bu onunla izah olunur ki, Nəsiminin dünyaya-

görüşünə görə, əxlaqi kamilliyə yiyələnmədən əqli kamilliyə çatmaq, varlığın vəhdət və eyniyyətini dərk etmək mümkün deyil.

İnsani əxlaq və əxlaqi kamilləşmə prinsiplərinin təbliği Nəsiminin fəlsəfi poeziyasında mühüm yerlərdən birini tutur. Bu prinsiplərin əsasında özünüdərk, «öz ehtiraslarının dərk» – mütəfəkkirin təbliğ etdiyi təlimlərin mahiyyətini təşkil edən əxlaqi kamilliyə və mənəvi təmizliyə çağırışlar durur. Nəsimiyə görə, kamilliyə çatmaq və İnsan adını ləyaqətlə daşımaq üçün insan mənfi əxlaqi keyfiyyətlərdən xilas olmalıdır.

Şairin yüzlərlə şeirlərində insanları kin, qəzəb, paxıllıq, təkəbbür və lovğalıqdan yaxa qurtarmağa çağıran nəsihətlər öz əksini tapmışdır:

*Dünyada anı əkmə kim adı oldu üsyan.
Hirs və həsəd sifətini tərk eylə, ayrıl onlardan.
Təkəbbür (lovğalıq – Z.Q.) insanlarda
Ki, əzim ol, bəla və müsibətdir.*

Əxlaqi nöqsanlar insanı alçaldır, şair bu nöqsanlardan xilas olmağa dəvət edir. Mütəfəkkir müxtəlif kontekstlərdə insanı inandırmaq, nəsihət etmək, qorxu təlqin etməklə onu nöqsanlara nifrət etməyə çağırır:

*Məkr və riyə yoluna varma və nəfsə uyma kim,
Kimsəyə xeyir verməz bu səfərin ticarəti.*

Nəsiminin etik təlimində var-dövlətə aludəçiliyə münasibət xüsusi yer tutur. Mütəfəkkir əmindir ki, var-dövlət insanın əxlaqını pozur, onda həm tamahkarlıq, həm də xəsislik hissələri yaradır. Şairin fikrincə, zəhmətsiz qazanca aludəçilik və xəsislik insanın ən böyük qüsuru olan cahilliyin səbəbidir:

*Xəsislik nəfsinə uymaq nadanların işidir
Bunu dərk et, nadan olma.*

Nəsimi əsərlərində dəfələrlə təрки-dünyalığın təbliği ilə rastlaşırıq. Lakin Nəsiminin təbliğ etdiyi təрки-dünyalığ mahiyyətcə zahidlərin təbliğ etdiyi təрки-dünyalıqdan kəskin şəkildə fərqlənir. Əgər zahidlərin təbliğində təрки-dünyalığ insanlarda axirət dünyasında səadətə qovuşmaq naminə dünyəvi həyata qarşı ikrah hissi oyatmağa, nəticədə qul kimi hər şeyə tabe olmağa, zülmə qarşı müqavimət göstərməməyə yönəlsə, Nəsiminin təbliğ etdiyi təрки-dünyalığ cah-cəlalın və zorakılığın hökm sürdüyü dünyaya qarşı etirazdır. Şair dünyanın gözəlliklərindən imtina etmir, onun təsəvvürünə görə, cənnət də, cəhənnəm də insanda, onun idrakında mövcud olan cahillikdə və həqiqəti dərk etməsində təzahürünü tapır. Məhz bu səbəbdən o, mollaların və zahidlərin təbliğ etdikləri təрки-dünyalığa qarşı kəskin surətdə çıxaraq yazır: «Nə qədər ki, Məşuqə və cam var, o, zahidin boş sözlərinə aldanmayacaq» [Nəsimi. Divan, s. 91].

Və ya:

*Gözəl üzlüyə müddəi baxma demiş Nəsimiyə,
Üzi qaranı gör, necə küfr və günah içindədir.*

Beləliklə, Nəsiminin təрки-dünyalığı bu dünyadan imtina deyil, dünyada hökm sürən zülm və zorakılığa qarşı hərtərəfli etirazdır. Məsələn, mütəfəkkir mövcud sosial vəziyyətlə mübarizənin faydasız olduğunu yazsa da, o bu durumla barışmaqdan uzaqdır. İtaət həm Nəsiminin şəxsiyyətinə, həm də onun yaradıcılığına yaddır. O, poeziyasında ardıcılıqla müxtəlif şəkillərdə zorakılığa qarşı etiraz edir.

Eynilə insanın əxlaqi prinsiplərinin təbliğində Nəsimi həmişə ardıcıl mövqe tutur. Zülmə qarşı amansız olan mütəfəkkir insana münasibətdə incə həssaslıq və keyirxahlığı təbliğ edir, insanı qorumağa, qədrini bilməyə çağırırdı:

*Gəl, ey dost, indi nəsihətə qulaq as,
Cövr etmə dostuna, məzəmmət lazım deyil.*

İnsan ləyaqəti insana qarşı zorakılığa yol verməməkdir:

*Zülm qılmağa olmadım şərik,
Tanıqdır (Məlumdur – Z.Q.), Həqiq bilir insana bən.*

Nəsiminin dünyagörüşündə daim xeyrin və şərin ziddiyyətindən, eyni zamanda, vəhdətindən doğan iki xətt – optimizm və pessimizm çarpazlaşır. Xeyir ruh yüksəkliyi, optimizm inam doğursa, şəh dünyadan üz döndərməyə sövq edir.

Aşağıdakı bədbinliklə dolu sətirlər dünyada dostluq («insanlar əqrəbə dönmüşlər»), etibar və səmimi eşqin olmamasından bəhs edir:

*Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə,
Aldanma onun yalanına, ondan həzər eylə!*

Lakin səciyyəvidir ki, bu sətirlər Nəsimi yaradıcılığında nikbinlik, həyat eşqi, dünyəvi səadətdən, sevinclərdən həzz almağa çağıran sətirlərlə əvəz olunur.

Nəsiminin estetik baxışları da özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Gözəllik fenomeninin şərhinə mütəfəkkir panteizm mövqeyindən yanaşır. Nəsiminin fəlsəfəsində kamil gözəllik dünya və insandan ayrı təsəvvür edilmir. Dünyanın kamilliyinin digər bir tərəfində isə əql durur. Nəsimiyə görə, Allahın gözəlliyi və müdrikliliyi dünya və insanda zühur etdiyindən onlar özlərində bu dünyanın gözəlliyini təmsil edirlər və dünyəvi gözəlliyin tərənnümçüsü olan mütəfəkkir bu gözəlliyə pərəstişi tələb edir. Nəsimi bir çox şeirlərində gah dərin lirizmlə, gah da çağlayan sevinclə təbiət gözəlliyini, bülbül avazlı, qönçə ətirli, füsunkar bahar çağını tərənnüm edir.

Məlumdur ki, hər dövrün dünyagörüşünün özünəməxsus obrazlı ifadəsinin forma və üsulları mövcud olmuşdur. Orta əsrlərin obrazlı, bədii ifadə tərzinə bu

dövrün dünyagörüşünün əsas problemlərini alleqorik şəkildə şərh edən, ortodoksal ehkamlara müxalif olan ideologiyaların küfrünü gizlədən rəmzlərin mistikası da aiddir; mistikanın, onun forma müxtəlifliyinin orta əsrlər mədəniyyətinin yaranmasında mühüm rolu olmuşdur.

Nəsiminin irsində fəlsəfi təqdim və təbliğ edilən ideoloji cərəyanlara xas olan mistik rəmzlər (məşuq, şərab, cam, məstlik, eşq), bu rəmzlərin ərəb əlifbasının hərflərilə əlaqələndirilməsi gizlilik səciyyəsi daşıyır; işlənən işarələr burada panteizm, materializm, rəşonalizm və dialektikanın elementlərini aşkar etməyə imkan verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nəsimi yaradıcılığında panteizm, bu cərəyana tərəfdar olan digər ideoloqların yaradıcılığı ilə müqayisədə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Belə ki, əgər hürufiliyin banisi Nəimi öz panteist dünyagörüşünü təqdim edərək «hər şey Allahdır, hər şey 28 və 32-dir (ərəb və fars əlifbalarındakı hərflərin sayı), hər şey dörd ünsürdür və hər şey insandır» müddəaları üzərində nisbətən ardıcıl şəkildə dayanırsa, Nəsimi bütövlükdə müəlliminin nəzəriyyəsinə mənimsəyərək və davam etdirərək əsas diqqəti «hər şey insandır» tezisinə yönəlir və bu baxımdan hürufi panteizmini müəyyən qədər birtərəfli şəkildə şərh edir.

Başqa hürufilərdən fərqli olaraq, Nəsimi irsində ezoterizm də nisbətən zəif təmsil olunub. Şair öz təliminin daha aydın və anlaşılıqlı formada təbliğinə meyilli idi.

Bir nəzəriyyəçi kimi bəlkə də Nəsimi hürufiliyin digər ideoloqlarından fərqli olaraq, müəyyən mənada nəzəriyyənin təfərrüatının şərhində geri qalırdı, lakin bu təlimin fəlsəfi əsaslarının təbliğində onun irsi daha fəal və daha kəsərlilə rol oynamışdır. Bu günə qədər hürufilik fəlsəfəsi ilə tanış olmaq istəyən geniş oxucu dairəsi üçün məlum olan və anlaşılan mənbə əsrləri arxada qoymuş Nəsiminin fəlsəfi poeziyasıdır. Şairin irsinin əsrlər boyu yaşamasının səbəbi yüksək bədii forma ilə yanaşı, bu irsin ruhunu təşkil edən azadfikirlilik, orta əsrlər panteist və demokratik təmayüllü fəlsəfi təlimlərə xas olan insani gözəlliyin bütün təzahürləri qarşısında səcdə idi.

Təsadüfi deyil ki, Nəsiminin insani cazibəsini və yüksək zəkasını əks etdirən fəlsəfi poeziyası əsrlər boyu Gözəllik, Həqiqət və Ədalət axtaranları özünə cəlb etməkdədir. Hürufilərin kitablarında Nəsimi haqqında bu məktəbin ən parlaq ağıla malik nümayəndəsi kimi danışılır. Əmir Qiyasəddin «İstivanamə» əsərində (828 h.) mütəfəkkiri əsrin yeddi ən elmi, ən görkəmli dərvişlərindən biri hesab etmişdir [E.J.W.Gibb. A.History of Ottoman Poetry, 1900, p. 351]. Türkiyədə Nəsimi ardıcılılarından olan şair Rəfi «Bəşarətnamə» poemasında bildirir ki, müəllimi Nəsimi onu Həqiqət yolunda sonsuz, sərgərdan dolaşmalardan xilas etmişdir [İsmail H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1927, s. 176-177].

Şairin qeyri-adi şöhrəti, bir çox cərəyan və təriqətlərin nümayəndələrinin ona pərəstiş etməsi, gələcəkdə bəzi tədqiqatçıların Nəsimini bu təriqətlərə aid

etmələrinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Lətifi Nəsiminin o dövrdə Şərqdə mövcud olan abdallar cəmiyyəti ilə əlaqələri haqqında məlumat verir, şairi bu təriqətin başçısı və mürşidi hesab edir [Lətifi. Təzkireyi-lətifi, s. 43]. Avropalı səyyah Nikola isə 1551-ci ildə İstanbulda olarkən Nəsiminin qələndəriyyə təriqəti ilə bağlılığını qeyd etmişdir [E.J.W.Gibb. A history of Ottoman Poetry, 1900, pp. 356-357]. İsmayıl Hikmət hürufi olmamışdan əvvəl Nəsiminin hüseyini və beктаşi təriqətlərinin tərəfdarı olduğunu iddia edirdi [İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c. 1, s. 186-187]. Nəsiminin hüseyini və beктаşi təriqətlərinin təliminə mənsub olduğunu Azərbaycan tədqiqatçısı M.Y.Quluzadə də yazır [M.Y.Quluzadə. Nəsimi kitabına müqəddimə, Bakı, 1962]. «Mənaqib ül-vasilin» («Vəhdətə vasil olmuşların fəzilətləri») mənbəyində mütəfəkkirin nemətullahi təlimini təmsil etməsi, [Lətifi, Təzkirətu-ş şüəra, s.332] Lətifinin «Təzkirat üş-şüəra» əsərində Nəsiminin məlamətiyyə təlimi ilə bağlı olması göstərilir.

Şübhəsiz ki, bu iddiaların yaranmasının səbəbi Nəsiminin qeyd edilən təriqətlərə aid olması və ya şairin məhz bu təriqətlərin dünyagörüşünü təbliğ etməsi ilə əlaqədar deyil. Burada əsas səbəb, əvvəla, bu təriqətlərin ideoloji baxımdan yaxınlığı, onların dünyagörüşünün əsas prinsiplərinin həm bir-birinə, həm də Nəsiminin təbliğ etdiyi sufilik və hürufilik təlimlərinə yaxın olması, həmçinin şairin şəxsiyyəti və irsinin böyük cazibə qüvvəsinə müvafiq, İslam bölgəsinin bir çox cərəyanlarının onun görüşlərini qəbul etməsi ilə bağlıdır.

Nəsiminin fəlsəfi poeziyası yalnız İslam regionu fəlsəfi poeziya təmsilçiləri üçün deyil, eyni zamanda, xristian, xüsusən erməni poeziyası nümayəndələri üçün də pərəstiş və təqlid obyektinə olmuşdur. Nəsiminin şeirlərini yaydıqlarına görə erməni şairləri Budax Amtesi və Rafael Diqranegertsi edam olunmuşlar. Nəsiminin fəlsəfi poeziyasının XVII əsr erməni şairi Mirana böyük təsiri olmuşdur.¹⁰ Lakin Nəsimi irsinin, ilk növbədə, Azərbaycan fəlsəfi poeziyasının, o cümlədən, Sürürinin, Tüfeylinin, Cahanşah Həqiqinin, Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin, Nəbatinin və digər şair və mütəfəkkirlərin yaradıcılığının inkişafına təsiri xüsusilə qeyd edilməlidir.

¹⁰ Ətraflı bax: M. Seyidov. «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri» Nəsimi haqqında məqalə, №6 1955; M.Seyidov. Nəsimi və Miran, –Yerevan, 1960; B.O.Çukazsyan. О некоторых газелях Несими. Сб. Литературная Армения, кн. 2, – Ереван, 1959, с. 268.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H. (1943). Fədakar şair. Bakı.
 2. Əşar Nəimi. РО ЛОИНА Q-306, v.49.
 3. Ergün S. (1955). Bektaşî şairleri ve nefesleri. T.1, İstanbul.
 4. Gölpinarlı A. (1953). Nasimi, Usuli, Ruhi. İstanbul.
 5. Gibb E.J.W. (1900). A History of Ottoman Poetry. Volume1, London.
 6. Гулузаде М. (1962). Предисловие к книге. Несими, Баку.
 7. Кёпрюлюзаде М. (1917). Первые суфии в турецкой литературе. Стамбул.
 8. Маджмуге-йе Лятиф. Касидеје Сеййид Несими. РО ЛОИНА, ОР –1810, л.332.
 9. Несими. (1926). Диван. Баку .
 10. Несими. Диван. Рукопись Ленинградского отделения Института Народов Азии. А-53.
 11. Несими. Диван. ИР НАНА, Москва 227.
 12. Несими. (1276). Диван. İstanbul. (ərəb dilində)
 13. Паша М. Статья о Несими. ИР НАНА, ФС-20.
 14. Сеидов М. (1955). Статья о Несими в «Известия АН Азерб.ССР». № 6.
 15. Сеидов М. (1960). Несими и Миран. Ереван.
 16. Təzkireyi-i Lətifî. (1394). İstanbul.
 17. Хикмет И. (1927). История азербайджанской литературы. том 1, Баку.
 18. Хусейн К. (1960). Меджалес ул-ушшаг. История литературы Средней Азии и Казахстана. Москва.
 19. Чугазян Б. (1959). О некоторых газелях Несими. «Эдеби Эрменистан». Книга II, Ереван.
-

Philosophical and literary analysis of Imadaddin Nasimi's works

Zumrud Guluzadeh

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute of Philosophy of the Azerbaijan National Academy of Sciences. E-mail: zumrudkulizade@hotmail.com

Abstract. Imadaddin Nasimi works that brought new insights into Azerbaijan and Eastern literature and philosophical-religious approaches, is a complete system of personality. The human described in his poems is the highest value of the universe. These dimensions are identical with divine attributes and have become their embodiment in the world. The highest quality of that person is perfection. It is in this perspective that Nasimi literature reflects the ideal artistic and philosophical expression of the concept of «perfect person» in all spheres of life.

Keywords: Sufism, hurufism.

Bir ekopoetik cəhd olaraq Nəsimini oxumaq

Əkbər Nəcəf

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: ekbernecef@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4075-0300>

Xülasə. XV əsrə qədər şeir hakim dairələrin ədəbi-bədii zövqünü təşkil edirdi. Xüsusilə, əruz qəlibləri içində yazılan şeir müxtəlif mənşəli müsəlman kütlə tərəfindən mənimsənilmədi. Abbasilər (750-1258) tərəfindən başlatılan «elmlərin sinifləndirilməsi» (tədvin əsri) ilə birlikdə xüsusi bir elmi istiqamət kimi qəbul edilən «şeir» (ilmi-aruz) uzun müddət saray dairələrinin ədəbi-bədii əyləncəsi hesab olundu. Bunun bir neçə səbəbləri vardı: birincisi, Qurandan qaynaqlanan rəvayətlər müsəlmanların şeirə müsbət yanaşmasına mane olurdu; ikincisi, ərəb dilinə tətbiq edilən Xəlil ibn Əhmədin əruz elmi hind mənşəli olduğu üçün uzun müddət geniş rəğbət qazanmadı; üçüncü səbəb, şeirin ənənəvi mistik təfəkkürə bağlılığı və şairin mistik obrazı; dördüncüsü isə şeirin yüksək təbəqələrin və intellektualların maraq dairəsində olması idi. Bütün bu anlayışların dəyişməsinə və şeirin kütləviləşməsinə Nəsiminin dərin təsiri oldu. Onun dünya ədəbiyyatındaki başlıca rolu da məhz buradan qaynaqlanır. Nəsiminin «şair və şəhid» kimliyi xalqda şeirə baxışı ciddi şəkildə dəyişdirdi. Bunu yalnız Nəsiminin uğuru kimi deyil, eyni zamanda, onun dövründə başlayan və bütün dünyanı əhatə edən böyük coğrafi-ictimai dəyişikliklərlə birlikdə açıqlamaq lazımdır.

Açar sözlər: Şeir, əruz, Nəsimi, ekosistem, dövlət, şəhidlik.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.54>

Məqaləyə istinad: Nəcəf Ə. (2019) *Bir ekopoetik cəhd olaraq Nəsimini oxumaq*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 29–40

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 20.09.2019 ; Qəbul edilib – 19.10.2019

Giriş: soyuyan dünya

Nəsiminin yaşadığı dövrdə dünyanın ekoloji sistemi necə idi? Bu sual, Nəsimi dövründəki insan psixologiyasının anlaşılması baxımından olduqca mühümdür.

Təbiətin insan psixologiyası və davranışları üzərində birinci dərəcəli amil olduğunu nəzərə aldığımızda dövrün ictimai-siyasi və ədəbi mühitinin hansı eko-psixoloji təsirlərə məruz qaldığını anlamamız gərəklidir.

Günümüzün qlobal iqlim problemlərindən fərqli olaraq Nəsimi olduqca soyuq bir dünyada yaşadı. Əlamətləri 1300-cü ildən başlayaraq özünü bürüzə verən qlobal soyuqlaşma 1400-cü ilə qədər mərhələli şəkildə artaraq davam etdi. 1400-1850-ci illər arasında dünyada Kiçik Buz dövrü yaşandı [Michael E Mann., 2002, pp.504-509]. Beləliklə, təqribən 400-450 il ərzində dünya dondurucu soyuqlar keçirdi. Bu hadisə insanlığın 40 min il əvvəl yaşadığı Son Buz dövrünün tamamlanmasından sonra qarşılaşdığı ən ağır təbiət hadisəsi idi.

Kəskin soyuqlar dünya miqyasında ictimai həyatı alt-üst etdi. Bütün şimal yarımkürəsi uzun əsrlər soyuqların mənğənəsində yaşadı. Çovğunlar, qar fırtınaları, aramsız yağan yağışlar, soyuqdan kütləvi ölümlər, aclıq və qıtlıq coğrafi baxımdan XV əsrdə fərqli bir dünya mənzərəsi yaratdı [Brian F, 2002, pp.4-32].

Ekosistemdə meydana gələn dəyişikliklər günümüzdəki kimi insandan qaynaqlanmırdı. Başlıca səbəb kimi Günəşdə partlayışların azalması, hətta heç olmaması göstərilir [Wolfgang B, 2009, pp.120-122].

Ekosistemi dəyişdirən ikinci böyük amil vulkanik partlayışlar idi. Həmin vaxtlarda ekosistemi sarsıdan ilk böyük vulkanik partlayış 1258-ci ildə qeydə alındı. 1300-cü ildən sonra vulkanik partlayışlar dünya üçün dəhşətli bir hal aldı [Ronald G, 2017, pp.77-78].

XV əsrin başlaması ilə birlikdə şiddətli fırtınalar və ani hava dəyişiklikləri dünyanın başlıca xüsusiyyəti halına gəldi. Dünyadakı istilik miqdarı əvvəlcə 0,8 dərəcə, daha sonra 1 dərəcə düşdü. Sonrakı dövrlərdə hərərət daha 2-3 dərəcə aşağı endi. Ronald D.Gertsin araşdırmasına görə, soyuqlaşma hadisəsi bütün dünya üçün əlamətdar olsa da, ani iqlim fəlakətləri fərqli qitələrdə fərqli nisbətlərdə özünü göstərmişdir [Ronald G, 2017, p.76].

İqlim dəyişiklikləri və kəskin soyuqlar dünyadakı insani məskunlaşmaların sahəsinin daralmasına yol açdı. Buzlaşma periodik olaraq XV əsrdən başlayıb XIX əsrə qədər sular və vadilər arasında genişlənərək davam etdi. Hətta şimal buz sahəsi İslandiyanın cənubuna qədər endi, bütün Şimali Sibir ağ örtük altında qaldı. İqlim dəyişiklikləri Balkanlarda, Anadoluda, Qafqazda və Mesopotamiyada ciddi dəyişikliklər yaratdı [Mamedova R, 2018, s.11]. Beləliklə, 850-1300-cü illər arasında dünyada yaşanan isti dövr tamamlandı və soyuq dövr başladı.

İqlim dəyişiklikləri Azərbaycan və o cümlədən Orta Şərqdə 1300-cü ildən etibarən özünü hiss etdirməyə başladı. İlk növbədə Qafqaz, Elbrus və Ağrı dağının ətəklərindəki buzlaşmanın sahəsi böyüdü. Xəzər dənizi daha bol miqdarda su aldığından hövzəsi genişləndi [Wolf-Dieter H, 2011, p.37]. Çay daşqınları, çayların suyunun artması, çayətrafı ərəzilərin su altında qalması, sellər və aramsız yağan yağışlar kənd təsərrüfatını demək olar ki sıradan çıxardı [Erwin R, 1996, p.92].

Artıq Nəsiminin yaşadığı tarixdə iqlim dəyişiklikləri bütün həyata sirayət edəcək dərəcədə təsirli idi. Canlı həyat üçün uyğun təbiət şərtlərinin başlıca faktor olması, Nəsimi dövrünün insan və sosial kimliklər üçün iqlim dəyişikliklərinin yaratdığı dərin sosio-psixoloji təsirlərin mədəni və sosio-siyasi müstəvidə nə dərəcədə hiss olunduğunu qeyd edilən hadisələrdə görmək mümkündür.

Nəzərə alsaq ki, qədim və orta əsrlərdə insanların qida mənbəyini torpaq məhsulları təşkil edirdi, o zaman iqlim dəyişiklikləri ən ciddi təsirini kənd təsərrüfatına göstərmişdir. Bu da öz növbəsində böyük sosial təlatümlərə yol açdı. Tarixdə ən böyük sosial fəlakətlərin bu dövrlərdə yaşanması çox manidardır [Güneyi V, 2016, s.32-33]. Nəsimi və onun içində yer aldığı hürufiliyin böyük sosial kütlələrə nüfuz etməsində təbiət nizamının özündə meydana gələn yerdəyişmələrin şübhəsiz böyük rolu oldu.

Aramsız yağan yağışlar, yay aylarında qar yağması, böyük heyvan tələfatı, əldə edilən az sayda məhsulun yüksək qiymətə satılması (buğdanın qiyməti üç dəfə artmışdı) böyük ümitsiz bir kütlənin yaranmasına yol açdı. Yağış sularının torpağın üst təbəqəsini tamamilə yuması eroziyaya səbəb olduğundan əkilən toxumlar hədəf olurdu. Bəzən illərlə günəşsiz hava müşayiət olunurdu. Göy üzündə Günəş qaranlıqda közərən lampa kimi görünürdü. Bəzi yerlərdə 4-5 il boyunca yay fəslə yaşanmadı [Henry L, 2008, p.64].

İqlim dəyişiklikləri ən böyük təsiri ədəbiyyat sahəsində yaratdı. «Xilaskar», «ilahi ədalət», «müqəddəs kimlik», «şeytan» obrazları ədəbi əsərlərin mərkəzində yerləşdi və şəraitə uyğun olaraq həmin xarakterlər ədəbiyyatla birlikdə geniş kütlələr arasında yayıldı. Şərq ədəbiyyatında, xüsusilə də divan ədəbiyyatında rəngli, ecazkar, füsunkar təbiət təsvirləri sürətlə artdı. Yaşıl, günəşli, gül-çiçəkli təbiət təsvirləri «cənnət»lə eyniləşdirilərək geniş kütlələrin xəyalını əks etdirirdi. Qeyd edək ki, eyni dövrdə Qərb ədəbiyyatında «Frankenşteyn» və «Vampir» xarakterlərinin ortaya çıxması da məhz iqlimin ədəbi zehniyyətdəki əlamətləri ilə bağlıdır [Güneyi V, 2016, s.34].

Şeir in kütləviləşməsi

İnsan daşdığı ilahi dəyərlərlə birlikdə təbii bir varlıqdır. Yaradılış baxımından təbiətin ən mürəkkəb və mükəmməl varlığı olan insan səmavi kitablarda «əsrəfi-məxluqat», yəni «yaradılmışların seçilmiş» adlandırılır. Nəsimi yaradıcılığında insanın «kamilliyinin davamlı vurğulanmasına təəccüb etməmək lazımdır.

Son dövrlərə qədər intellektual dünyanın ədəbiyyatdan ibarət olduğu düşünülürdü. Böyük maarifçilər və ziyalılar ordusunun ədəbiyyat cərgələrindən çıxması intellektual kimliyini ən çox ədəbiyyatla eyniləşdirdi. Həqiqətlərin metafizik dəyərlərinə dair yaradılan emosional təsəvvürlərin mədəniyyətlərin psixoloji qavrayışına uyğun bədii üslubda çatdırılması bütün dövrlərdə şairlərə

qarşı insanlarda heyranlıq oyandırmışdır. Fransız mifoloq Paul Veynenin dediyi kimi, hələ teologiyalar, fizika, fəlsəfə və tarix kimi elmlər formalaşmadan əvvəl şair və ədəbiyyat vardı. «İntellektual dünya ədəbiyyatdan ibarət idi. Həqiqi miflər və şairlərin uydurduğu şeylər, sakitcə müdrik adamı dinləyən, həqiqəti yalandan ayırd etməkdə qazancı olmayan və tənqid ediləcək heç bir elmi mütəxəssislə qarşılaşıb təəccüb hissi keçirməyən tamaşaçının qulağına çatdırılırdı. Buna görə də tamaşaçılar həqiqi mifləri və ya uydurmaları eyni maraqla dinləyirdilər» [Veyne P., 2003, p.46].

Şeirə qarşı ilk tənqid Qədim Yunanıstanda Hesiod tərəfindən dilə gətirilmiş və o, şairləri yalan danışmaqda ittiham etmişdir. Hesiodun məqsədi öz fikirləri üçün «həqiqət sahəsi» yaratmaq idi. Onun qələmə aldığı «Teoqoniya» əsərinin mahiyyəti «tanrılar haqqında doğru danışmağı və doğru fikirləri çatdırmağı» hədəfləyirdi. Lakin Hesiodun «muzaları» (ilham pəriləri) onun öz təsəvvürləri olduğu üçün şeirlə eyni məna kəsb edirdi.

Yarandığı dövrdən orta əsrlərə qədər şeir mifik dəyərlərə və metafizik təsəvvürlərə bağlı qalmışdır. Bu mənada şeir haqqında ilk analizləri aparan Platon «şairliyi ilahi bir hal, şeiri isə əqli olmayan biliklərin (irrasional) məhsulu» olaraq təhlil etmişdir: «Şair həssas, kövrək və ilahi bir varlıqdır. Sərxoş olmadan, özündən keçmədən, yəni ağılı başından çıxmadan heç nə yarada bilməz. Onsuz da tanrı sevgisi olmadan heç kim nə bir şeir yarada, nə də kəhanət göstərə bilər» [Platon, 2007, p.33].

Metafizik düşüncələrin xalis ədəbi-ilahi ifadəsi olaraq şairlərin dilindən süzüldüyü iddia edilən şeir parçaları dini mərasimlər, daha sonra həmin mərasimlərə nəzarət edən qurumlar və davamında sarayın maraqlı dairəsində yer almağa başladı. Bu insanların zehində şair-peyğəmbər obrazının şəkillənməsində başlıca amil idi. «Quran»ın «Şüəra» surəsində şairlərin tənqid edilməsinin başlıca səbəbi də məhz həmin ənənəvi şair-peyğəmbər anlayışından irəli gəlirdi. Hermann Frankel bir əsərində «tanrılar və qəhrəmanlar» dünyası ilə bağın yaradılmasında şair kimliyinin nə dərəcədə təsirli və mühüm olduğunu açıqlayır. Ona görə, ilahi bir kimlik və ya missiyanı icra edən hökmdarın şairə bağlılığı məhz buradan qaynaqlanırdı. Bu bağlılıq şair-saray münasibətlərinin yaranmasında başlıca amil idi. Dili «illocution» yəni, «mesaj» (vəz, çağrı) şəklinə gətirən şairin təsvir, təyin, bəzəmə, mifik ahəng və kainat dəyərləri ilə münasibətlər çərçivəsində təbliğ etmək bacarığı hökmdarı və qəhrəmanı həmin mifik dünyanın ilahi obrazı ilə eyniləşdirir, hətta onun bir parçası halına gətirirdi [Frankel Hermann, 1960]. Şairin dilində dünyanın üstündə fəvqəlbəşər dəyərlərə sahib varlığa çevrilən hökmdar təsəvvürünün qədim və orta əsrlər ədəbiyyatında nə qədər geniş yer tutduğu hamıya məlumdur.

Əməvilərlə birlikdə ərəb ədəbiyyatının klassik nümunəsi olan qəsidə saray tərəfindən tez mənimsəndi. Bunda müsəlman-ərəb çevrələrində rifah anlayışının

ön plana çıxmasının təsiri böyük idi. Lakin Abbasilərə qədər şeir primitiv ölçülərdə qalmağa davam edirdi. İlk dəfə Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi və onun tələbəsi el-Leysin Sanskrit müdriklərinin «boğaz hərflərindən dodaq hərflərinə doğru» metodunu izləyərək ərəbcənin iki, üç, dörd və beş hərfdən meydana gəldiyini müəyyənləşdirməsi, əlifbadakı hərfləri ikili, üçlü, dördlü və beşli tərkiblərə çevirməsi (bed, deb, ədəb, əbəd, bədə`ə, baadə, daabə, dəbaa və s.), dağınıq vəziyyətdəki dilə bir normativ gətirməsi və bu yolla qəsidələri təhlil etmək və beytlərə ayırmaq surətilə kəşf etdiyi ərəz elmi şeir ilə musiqi arasındakı ahəngi də formalaşdırdı. Onun qələmə aldığı «Kitab əl-əyn» əsəri bir növ dili toplamaq və lüğət strukturunu yaratmaq cəhdi idi. «Ərəb möcüzəsi» olaraq təqdim edilən Xəlil ibn Əhmədin kəşfi, əslində, hədis, fiqh və kəlam elmlərində başlayan «dil despotizmi»nin şeirə tətbiq edilməsi məqsədi daşıyırdı. Bunun düşüncə baxımından yaradıcı bir metod olmadığını vurğulayan Məhəmməd Abid əl-Cabidi belə yazır: bu kəşf «dağınıq bir dilin toplanma və iç strukturunu düzəldərək inkişaf və yayılma imkanlarına toxunulmaması kimi bir təşəbbüsün deyil, sərt və dəyişməz qəliblər daxilində dilin yenidən şəkilləndirilməsi və dilin imkanlarını məhdudlaşdırmağı hədəfləyən bir çalışmanın məhsulu» idi [Muhammed A.C., 1997, s.114].

Bu metod fars dili (dəri) üçün IX-X əsrlərdə mənimsəndi, çünki fars dili Samanilər (819-999) sarayı daxilində formalaşdı və ərəb kimliyini qəbul etməyən bürokratik bir zehniyyətin ünsiyyət və ədəbiyyat dili olaraq ortaya çıxdı. Lakin Türk dili bu forma və qəlibləri uzun müddət qəbul etmədi. Türk dilində ərəz qəliblərinə uyğun ədəbi nümunələrin çox sonra yaranmasının səbəblərindən biri də bu idi. Nizami də daxil olmaqla klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ilk nümayəndələrinin fərqli dillərdə yazmasının da başlıca səbəblərindən biri bu olmuşdur.

Şeirin məhdud dairənin ədəbi məşğuliyyəti halına gəlməsi və şairliyin həmin dairələr ətrafında şəkillənən intellektual bir fəaliyyət olması şeiri də məhdudlaşdırırdı. Bu qəlibləri əsaslı şəkildə sındıran Nəsimi oldu. Hər nə qədər Nəsimidən əvvəl Yunis Əmrə və digərləri belə cəhdlər etsələr də, onların şeirləri bəzi təsəvvüfi çevrələrin kənarına çıxa bilməmişdi. Nəsiminin başlıca rolu şeiri həm ideoloji bir vasitəyə çevirməsi, həm zamanın şərtləri ilə uyğunlaşdırması, həm də sadə Türk dilinin imkanlarından istifadə edərək onu geniş kütlələr arasında yayması idi.

Bu, şeirin dastanvari formada xalqa yayılması idi. Şeir əvvəlki məkanına dönərək, xalqın mərasim kultlarında oynadığı roluna geri qaytarılaraq daha geniş kütlənin sosio-psixoloji vəziyyətini və onların hisslərini tərənnüm etməyə başladı. Daha da mühümü, şeir dəyişən dünya şərtlərinə (ekosistem) ən tez reaksiya verən ədəbi növ kimi arzulanan dünyanı güclü şəkildə tərənnüm etməyə başladı. XV əsrdən etibarən divan ədəbiyyatında təbiət təsvirlərinin çoxalması, ədəbiyyatın təbiətlə güclü bağlar yaratması və insan-təbiət münasibətlərinin dərinləşməsi məhz dəyişən

dünya anlayışının şeirdəki qarşılığı idi. Nəsimi də məhz bu prosesin mərkəzində yer aldı. Nəsimiyə qarşı «din» adı altında göstərilən böyük təzyiqlərin səbəblərindən biri də onun ədəbiyyata qazandırdığı yeni üslub və anlayış idi.

Şeir in yeniləşən üslubu

Ekosistemdə meydana gələn qlobal dəyişiklik Nəsimi ilə birlikdə təkcə Şərq ədəbiyyatında deyil, ümumilikdə dünya, xüsusilə də Qərb ədəbiyyatında köklü dəyişikliklər yaratdı. Daha əvvəl ədəbiyyatda əhəmiyyət verilməyən təsvirlər və qəliblər ön plana çıxmağa başladı. Təbiətlə bağlı qəlibləşən simvolik təsvirlərin yerini yeniləri aldı. Önə çıxan ən mühüm simvolik təsvir Günəş idi. Soyuyan dünyada Günəş axtarılan ən böyük nemət idi. Daha əvvəl «cəhənnəm», «qızgınlıq», hətta Məcnun misalında olduğu kimi, «dəlilik» motivi olan Günəş dəyişən dünyada «xilaskar» motivinə çevrildi. Qərb ədəbiyyatında formalaşan «utopiya» janrı «günəşli diyarın» axtarışı idi. Kampanella öz əsərinə «Günəş ölkəsi», Bekon isə «Yeni Atlantik» adını verərək günəşli bir dünya təsvir edirdi. Günəş mərkəzli dünya təsəvvürü, hermetizm anlayışları qabardılmağa başladı. Kopernik, Cordan Bruno kimi, dünyanın günəş ətrafında fırlandığını iddia edən elm adamları, əslində, Günəş mərkəzli hermenevtik düşüncələr yaydıqları üçün ittiham olundular [Bernal Martin, 1998, s.239-240].

Ədəbiyyatda günəşlə bağlı ilk güclü təsvirlər Nəsimi yaradıcılığında ortaya çıxdı. Birbaşa özünü «zərrə və Günəş» adlandıran Nəsimi Pəndərinin sözləri ilə desək, «doğan günəşdir» [Pəndəri Yadullah-i Cəlali, 1382]. Nəsimiyə görə mürşidi Fəzlullah Nəimi isə «günəşin gözü» idi.

İnsan-günəş eyniləşdirməsi ədəbiyyatda yeni idi. Bəzi tədqiqatçılar bunu Zərdüştiliklə təhlil etsələr də, bu iddia özünü doğrultmur. Çünki Zərdüş t inancında yaradıcı ünsür olaraq Günəş anlayışı yoxdur. Günəş təsvirinin birbaşa o dünyanın təbiət şərtlərindən qaynaqlanması «xilaskar insan» anlayışının «günəş»ə çevrilməsinə şərait yaratdı. Bir şeirində Nəsimi «Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm» deyərək özünü təbiətin bütün tərkibləri ilə eyniləşdirirdi [Nəsimi, 1973]. Şübhəsiz, Nəsimi bunu bağlı olduğu kimliyin mistik-dini üslubunda ifadə edirdi. Lakin onun divan şeirinə gətirdiyi bütün simvolik tərkiblərin hamısı təbiət qaynaqlı idi. Cisim, cövhər, ərş, surət, məkan, zərrə, us (ağıl), dəhr, can, od, su, hava, torpaq (dörd ünsür) kimi dünyəvi motivlərin ədəbi-mistik üslubda Nəsimi ilə birlikdə şeir dilini istila etməsi, gözəllik motivlərinin təbiətləşməsi və bütün bu təsvirlərin mərkəzində insanın yer alması yenilik idi [Kuluzade Z., 1973, s.50].

Nəsiminin dini fikirləri mənimsənməsə də ədəbi fikirləri özündən sonrakı ədəbiyyatı tamamilə öz təsiri altına aldı. Nəsimiyə qədər sadəcə müəyyən dairələrin marağında olan yarımistik məkan «çöl» ilə həmin məkanla simvolikləşən aşiq

(Məcnun) obrazı əvvəlki mahiyyətini tamamilə itirdi. Belə ki, «çöl» Nizaminin «Leyli və Məcnun» əsərində belə ana motiv olmamışdır [Houari Touati, 2004, p.45]. Nəsimi və ondan sonrakı ədəbiyyatda, xüsusilə də Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərində isə çöl anlayışının geniş şəkildə təsvir olunması Günəşlə bağlı idi. Artıq burada Günəşli çöl «dəliliyin» məkanı deyil, ilahi eşqə çatmağın müqəddəs məkanı olaraq təsvir edilməyə başlandı. Günəşli diyarın simvolu olan çöl xilasın yurdu halına gəldi [Dols M.W., 2013].

Psixoloji savaq

Nəsiminin yaşadığı dövrün ən böyük siyasi hadisəsi Əmir Teymurun Misirə qədər ərəziləri əhatə edən hərbi yürüşləri idi. Teymur istilasını bütün coğrafiyada siyasi tənəzzülə, iqtisadi süquta, mədəni iflasa, ən mühümü də dərin psixoloji böhrana yol açdı. Xüsusilə də Azərbaycan, Anadolu, İraqı-Əcəm, İraqı-Ərəb və Suriya bölgəsində məskunlaşan geniş əhalinin göstərdiyi mübarizənin Teymur tərəfindən ağır şəkildə cəzalandırılması kütləvi insan itkisinə yol açdı. Teymurun hərbi səfərləri bölgə xalqlarının yaddaşında monqollarla bağlı köhnə və faciəvi hadisələrin canlanmasına səbəb oldu.

Yurdunu, evini, ailəsini, yaxınlarını itirən minlərlə insan Teymur istilasını ilə birlikdə üst-üstə gələn təbii fəlakətlər, qıtlıq, aclıq və yoluxucu xəstəliklər qarşısında ağır psixoloji travma keçirirdi. Teymurun hakimiyyətini qəbul etməyən tayfalar yurdlarını tərk edib qaçarkən, təbii fəlakətlər, xəstəliklər ucbatından ailəsini itirib sərgərdan gəzən insanlar Xorasandan Şama qədər ərəzidə böyük qruplar halında dolaşan qələndəri, heydəri, beктаşi, səfəvi dərvişlərinə qoşularaq şəhər-şəhər, qəsəbə-qəsəbə, kənd-kənd dolaşırdılar. Psixoloji olaraq ağır böhran keçirən bu insanlar üçün hürufilik mənəvi güc mənbəyi oldu. Hürufilərin bir anda böyük kütlələri öz ətrafında toplamasının arxasında məhz bu psixoloji böhran yatırdı.

Teymura qarşı mübarizə aparən siyasi-hərbi güclərin əsas hissəsi Azərbaycan və Anadolu türklərindən ibarət olduğu üçün hürufilik həmin kütlələr arasında sürətlə yayıldı. Hürufiliyin Azərbaycanda türk qrupları arasında formalaşması və buradan da Anadolu istiqamətində yayılmasında [Гүлүзаде 3, 1970, с.89-90] ideyaca bölgədə yaşadığı psixoloji-mənəvi böhranın böyük təsiri vardı. Belə bir vəziyyətdə «orta əsr əxlaqı üçün ənənəvi olan zahidliyin (zühdün) şərhində belə, (hürufiliyin banisi olan – Ə.N.) Nəimi görüşləri özünəməxsusluğu ilə seçilir. Mütəfəkkir dünyadan yox, burada hökm sürən dəbdəbə, zülm və zülmkarlıqdan imtınanı təbliğ edir, əmin-amanlıq, ədalət və firavanlığın yalnız seçilmişlər üçün deyil, bütün insanlar üçün təmin olunmasını vacib sayır». Özünü «Mehdi» elan edən Nəiminin «sosial baxışlarında və mübarizəsində ilahi xilaskarın dünyanı zülmədən azad etməsi ideyaları böyük yer tuturdu» [Quluzadə Z., 2014].

Nəimi, xilaskar obrazında ortaya çıxması, yaydığı fikirlərdə dünya, sosial ədalət, insani dəyərləri ön plana çıxarması ilə zülm qarşısında aciz insanları öz ətrafına çəkməyə nail oldu. Türk dili xaricində başqa dil bilməyən Azərbaycan və Anadoludakı bu geniş kütlə üçün hürufilik həyata dair dirənişin, mübarizənin, özünə inamın əsasını təşkil edirdi. Nəsimi məhz belə bir kütləyə onun öz dogma dilində səsləndi. Nəsiminin şeirlərinin təsiri o qədər güclü oldu ki, geniş xalq kütlələri qəzəl və qəsid kimi ədəbiyyat nümunələrini sürətlə mənimsədilər. Nəsiminin şeirləri onların dilində dolaşmağa başladı. Hətta ortaya çıxan onlarla ozan və şair Nəsimi adına şeirlər yazdılar. Nəsimiyə deyilən ədəbi janr formalaşdı.

Nəsiminin şeirləri istilalara, təbii fəlakətlərə, ağır həyat şərtlərinə qarşı əzilən minlərlə insan üçün mübarizənin, həyatda qalmanın, dünyanı sevmənin lirik ifadəsinə çevrildi. Nəsimi «Teymurilər işğalı ilə mübarizəyə səslədiyi xalq təbliğat yolu ilə bu işğala qarşı yönəlmiş hürufiliyə cəlb etməyə, bu təlimin fəlsəfi prinsiplərinin mahiyyətini ona təlqin etməyə çalışırdı. Xalqa bu cür münasibət Nəsimini fərqləndirən xüsusiyyətlərdən idi. Ezoterik cərəyanların bir çox nümayəndələrindən fərqli olaraq, o, insanları «nadan kütləyə» (avam) və «seçilmişlərə» (havas) bölmürdü. Şair belə hesab edirdi ki, ali həqiqətləri dərk etmək qabiliyyəti hər bir insanda mövcuddur və öz şeirlərini seçilmişlərə deyil, bütün insanlara ünvanlayırdı» [Quluzadə Z., 2014].

Ən maraqlı məqam bundan ibarət idi ki, hürufiliyin dini-mistik bir inanc və düşüncə tərzini olaraq sadə xalq tərəfindən anlaşılmamasına baxmayaraq, Nəsimi obrazı xalqın hafizəsində dərin kök saldı. Hətta bir müddətdən sonra Nəsiminin özü insanların təfəkküründə müstəqil mistik bir kimliyə çevrildi. Ələvi-bektaş, qızılbaş dərgahlarında və onlara bağlı dairələrdə Nəsimi hürufi kimlikli bir şairdən çox «ulu şair», «seyyid», «miskin», «ulu ozan» obrazı ilə tamamilə təsəvvüfi və sufiyanə bir şəkil aldı. Bu eyniləşdirmələr o dərəcədə güclü oldu ki, bir çox hallarda təsəvvüf qəbul etməyən hürufilik təlimi Nəsiminin simasında təsəvvüfi bir cərəyan olaraq qavranılmağa başlandı [Usluer Fatih, 2009]. Misal üçün, Azərbaycanda formalaşan şamlı, atəşbəyli, isabəyli, Anadoluda isə ələvi və bektaş kimi təriqətlərin nəzərində Seyyid Nəsimi ən böyük sufi hesab olunurdu [Karakəşzadə, 1422]. Bunun nəticəsində hürufilik XV əsrin axırlarından etibarən kütlə təfəkküründə sürətlə silinib yox olarkən, Nəsimi güclü və aydın şəkildə insanların yaddaşında iz qoymuşdu. Hətta hürufi düşüncəsinin təsirli olduğu bəzi yerlərdə və cərəyanlarda Nəsiminin adı və hürufilik termini bilinmədiyi halda, Nəsimi adı hamının dilində idi.

Dövlətləşən kimlik

Mahiyyət etibarilə siyasi motivlərinin olmasına baxmayaraq, hürufilik səfəvilik və ya bektaşilik kimi siyasi bir hərəkətə və dövlət ideologiyasına çevrilmədi.

Ancaq eyni nəzəriyyənin bir parçası olan Nəsimi haqqında oxşar fikirləri səsləndirmək doğru deyildir. Nəsimi hələ həyatda olarkən siyasi bir kimlik olaraq qavranılmağa başlandı. Xüsusilə də Qaraqoyunlu dövlətinin nəzarəti altında olan siyasi-mədəni coğrafiyada Nəsimi şeirləri güclü şəkildə təlqin edilirdi. Belə aydın olur ki, qaraqoyunlular üçün Nəsimi hürufilikdən sıyrılan ümumiləşmiş bir kimliyə çevrilmişdir.

Bunun başlıca səbəbi, Teymurla mübarizə aparan Qaraqoyunlu tayfaları üçün Nəsimi kimliyi və şeirləri psixoloji savaşa motivasiya mənbəyi idi. Məhz bu səbəbdən Məmlüklü dövrü mənbələri qaraqoyunluları hər zaman mənfəi təsvir ediblər. Məmlüklü hökmdarının əmri ilə «zındıq» damğası vurularaq edam edilən Nəsiminin fikirlərinə bağlılıqları səbəbindən qaraqoyunlular həmin mənbələrdə «müsləman» belə qəbul olunmurdular [İbn Tağrıberdi, 2013].

Xüsusilə də ədəbiyyat və şairlik istedadı olan hökmdarlar Qaraqoyunlu Cahanşah Həqiqi və Səfəvi Şah I İsmayıl Xətai tərəfindən Nəsiminin adı heyranlıqla qeyd edilir. Həm şəxsiyyət olaraq, həm də ədəbi baxımdan Nəsiminin dərin təsiri altında qalan Qaraqoyunlu Cahanşah ona «şəfaət» istəyəcək qədər bağlı idi. Belə ki, Cahanşah Həqiqi şeirlərində «Hələbi» adı ilə Nəsimidən söz edərkən onu özünün mürşidi, rəhbəri adlandırır. Hətta Cahanşah, Nəsimi ilə qovuşmağı xəyal edir, ondan üzr istəyir və İslam inancında ancaq peyğəmbərlərdən və imamlardan arzulanan «şəfaət»i Nəsimidən umurdu. Nəsimiyə qovuşmağı isə Cahanşah özü üçün «səadət və şərəf» adlandırır [Değirmençay V., 2004, s.41]. Nəzərə alsaq ki, Cahanşah bu fikirlərini dilə gətirdiyi vaxtlarda Nəsimi hələ sağ idi, o zaman Nəsiminin qaraqoyunlular üçün siyasi-ideoloji bir kimliyinin olduğu aydınlaşır [Değirmençay V., 2005].

Hələ Qaraqoyunlu şahzadəsi olarkən Cahanşahın Nəsimiyə bağlanmış olması və onu özünün mürşidi qəbul etməsi qaraqoyunlular arasında Nəsiminin təsirini və gücünü göstərir. Bəzi iddialar Qaraqoyunlu əmirlərinin şairlə görüşdükləri ehtimalını da ortaya qoyur. Nəzərə alsaq ki, Teymuri hakimiyyətini qəbul etməyən türk tayfaları arasında Nəsimiyə heyranlıq çox yüksək idi, o zaman həmin tayfalarda Nəsimi ideyaları ətrafında formalaşan psixoloji-mənəvi gücdən Qaraqoyunlular dövlət olaraq yaxşı istifadə etmişdilər. Bu da bizə, Nəsiminin fikirlərinin dövrün siyasi dairələrində güclü təsir yaratdığını, hətta Qaraqoyunlu dövlətinin formalaşmasında Nəsiminin ideoloji-mənəvi qaynaq rolunu oynadığını deməyə əsas verir.

Nəticə

2019-cu ildə anadan olmasının 650 illiyi tamamlanan İmadəddin Nəsiminin fəaliyyəti və yaradıcılığı bizə əminliklə deməyə əsas verir ki, onu şair və ədəbi bir kimlik olaraq məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. Nəsiminin fikirləri o hələ

həyatda ikən Azərbaycanda formalaşmağa başlayan siyasi bir quruluşa təkan vermişdir. Hətta bu amil Anadolu və Suriyada, eləcə də bölgədə məskunlaşan, Teymurilərin və Məmlüklərin hakimiyyətini qəbul etməyən xalq arasında dərin nüfuzla malik Nəsiminin öldürülməsində belə, əsas fakt hökmündədir. Nəzərə alsaq ki, Nəsimi hənəbli və İbn Teymiyyəçi fiqhi görüşlərin güclü olduğu və eyni fiqhi düşüncələri paylaşan Məmlüklərin nəzarəti altındakı Suriyada edam olunub, o zaman bu amilin daha dərinəndən araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Şübhəsiz, Nəsimi öz dövrünün insanlarına şeirin dili ilə səslənirdi. Onun insanı mərkəzə alaraq yaydığı çağrı həm şeirin kütləviləşməsinə şərait yaratmış, həm də dövrün ədəbi anlayışında təsvir və baxışın dəyişməsinə istiqamət vermişdir. Nəsimi güclü şəkildə dünya təsəvvürünü ədəbiyyatın mərkəzinə yerləşdirmişdir. Bu məsələdə Nəsimi dövründə dünyanın ekosisteminə meydana gələn dərin və güclü dəyişiklik təsirlərinin olmadığını inkar etmək mənasızdır. Ona görə də Nəsimi dövrünün daha ciddi təhlil edilməyə, fərqli perspektivlərdən araşdırılmağa ehtiyacı vardır. Ancaq o zaman Nəsimi yaradıcılığının epistemoloji bütünlüyü ortaya çıxacaqdır [Şıxıyeva S., 2017, s.207-219].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İbrahimova Ü. (2018). Azərbaycan tarixi «Mücməl fəsih»də, Bakı, Mütərcim.
2. Quluzadə Z. (2014). «Fəzlullah Nəimi». Azərbaycan fəlsəfə tarixi. Bakı, Elm nəşriyyatı, 303 s.
3. Quluzadə Z. (2014). «İmadəddin Nəsimi». Azərbaycan fəlsəfə tarixi. Bakı, Elm nəşriyyatı, 316 s.
4. Nəsimi (1973). Bakı, Azərnaşır, 319 s.
5. Onullahi S. (1982). XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, Elm.
6. Pəndəri Yadullah-i Cəlalî, Zəndəgani cə əşari-i İmadəddin Nəsimi. Tehran. 1382 hicri şəmsi, 120 s.
7. Şıxıyeva S. (2017). «Nəsiminin ədəbi-nəzəri görüşləri: Tətbiq şəkilləri və nəzəri biliklər prizmasından». Sivilizasiya. Bakı Avrasiya Universiteti, cild 6.
8. Bernal Martın, Kara Atena (1998). Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985, İstanbul, Kaynak Yayınları. s.239-240.
9. Cüneyi V. (2016). Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle Küçük Buzul Çağı (1300-1850). İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, s.32-33.
10. Değirmençay V. (2004). Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah ve Farsça Şiirleri. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Matbaası.
11. Değirmençay V. (2005). İmadüddin Nesimi ve Farsça Divanı'nın Türkçe Çevirisi. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Matbaası.

12. Dols M.W. (2013). Mecnun Ortaçağ İslam Toplumunda Deli. İstanbul. Pinhan Yayınları, 407 s.
13. Erwin R. (1996). Ortaçağ`da İslam Siyaset Düşüncesi, Türkçesi Ali Çaksu, İstanbul, İz Yayınları.
14. Houari Touati (2004). Ortaçağ`da İslam ve Seyahat, Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropologiyası. İstanbul, YKY Yayınları.
15. İbn Tağrıberdi (2013). En-Nücumuz-zahire, İstanbul, Selenge Yayınları. 436 s.
16. Karakaşzadə (1422). Nurül-xuda limən ihtəda. Ms.Staatsbibliothek Berlin. Or.quart. 22 s.a.
17. Mamedova R. (2018). Küçük Buzul Çağı`nın Osmanlı`ya Etkisi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, səh.11.
18. Muhammed A.C. (1997). Arap Aklının Oluşumu (Tekvinü`l-Akli`l-Arabi). İstanbul. İz Yayınları, 114 s.
19. Platon (2007). İon: Şiir Üzerine, İstanbul, Kabalcı Yayınları. 534b.
20. Ronald G. (2017). Hava Nasıl Tarih Yazar (Antikçağdan günümüze iklim değişiklikleri ve felaketleri). İstanbul, Kolektif Yayınları.
21. Usluer Fatih (2009). Hurufilik (İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren), İstanbul, Kabalcı Yayınları. 168 s.
22. Veyne P. (2003). Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar mıydı? Ankara, Dost Yayınları.
23. Wolf-Dieter H. (2011). «Osmanlı Topraklarının Ekolojisi», Geç Osmanlı İmparatorluğu: 1603-1839. İstanbul. Kitap yayınları, c. III.
24. Brian F. (2002). The Little Ice Age: How Climate Made History (1300-1850). New-York: Basic Books.
25. Frankel Hermann (1960). Wege und Formen frwhgriech Denkens, Münih: Beck, 366 p.
26. Henry L. (2008). «The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317». Speculum 5, 1930, 345 p; Jordan William Chester, The Great Famine. New Jersey, Princeton 1996, 117 p; Glaser Rudiger. Klimageschichte Mitteleurppas. Darmstadt.
27. Michael E Mann (2002). «Little Ice Age». Encyclopedia of Global Environmental Change. Chichester. I, pp.504-509.
28. William R. (2014). The Third Horseman, Climate Change and the Great Famine of the 14th Century. New-York, pp.119-123.
29. Wolfgang B. (2009). A Cultural History of Climate. London: Polity Press. pp.120-122.
30. Гулузаде З. (1973). Насими – философ и поэт Востока. Баку, Гянджлик.
31. Гулузаде З. (1970). Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку.

Reading Nasimi as an eco-poetic effort

Akbar Najaf

PhD in history. E-mail: ekbernecef@gmail.com

Abstract. Until the 15th century, poetry remained a literary and artistic delight of the ruling circles. The poem, which was written especially in Aruz mold, was not mastered by different Muslim masses. «Poetry» (scientific-aruz), which was adopted by the Abbasids (750-1258) as a «classification of sciences» (the age of the twentieth), has long been considered a literary and artistic entertainment of the palace circles. There were several reasons for this: firstly, the narrations from the Koran were thought to hinder Muslims from looking at poetry well; secondly, the aruz formed by the Arabic language Khalil ibn Ahmed, was of Indian origin, and for a long time had not received much sympathy; third, the poet's connection to traditional mystical thinking and the mystical image of the poet; fourth, the poetry was to enjoy the highest levels and the intellectuals in the area of interest. Nasimi has a profound effect on the conversion and popularization of the poem. Here it is where Imaddaddin Nasimi's main role in world literature came from. The identity of Nasimi's «poet and martyr» has radically changed the way people view poetry. It's not just the success of Nasimi, At the same time it is necessary to disclose, together with the great geographical and social changes that began during his time and which encompassed the whole world.

Keywords: Poem, aruz, Nasimi, ecosystem, state, martyrdom.

Əbədiyyət şairi – Nəsimi

Yaqub Babayev

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

E-mail: ymbabayev@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2220-1378>

Xülasə. Məqalədə İmadəddin Nəsiminin ideyaları, bədii-fəlsəfi fikirləri, insana və Allaha münasibəti, Tanrı-insan münasibətlərinin xarakteri, insanın yaradılışındakı rolu barədə düşüncələri və s. araşdırılır. Şairin yaradıcılığında vəhdət-kəsrət, maddi və mənəvi, müvəqqəti həyat və əbədiyyət problemlərinin fəlsəfi-poetik məcrada necə şərh olunduğu barədə elmi aspektdə məlumat verilir. Nəsiminin şeirləri əsasında onun maddi dünyaya, onun naqis cəhətlərinə münasibəti də aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: Milli ədəbiyyat, monoteist dinlər, təriqət poeziyası, irfan şairi, hürufilik, müasirlik, bədii fəlsəfi fikir.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.55>

Məqaləyə istinad: Babayev Y. (2019) *Əbədiyyət şairi – Nəsimi*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 41–55

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 21.10.2019; Qəbul edilib – 28.11.2019

Nəsimi yaradıcılığında insanın bədii-fəlsəfi təsviri olaraq «Can»

Seyid Əli İmadəddin Nəsimi (1369-1417) kimi tanıdığımız qüdrətli Azərbaycan şairini bizdən cismən altı əsrlik böyük bir zaman məsafəsi ayırır. Lakin bu böyük sənətkar yalnız cismən aramızda yoxdur. Şeir, sənət baxımından isə o, bizimlədir və bizim müasirimizdir. Nəsimi özünün sözü, müdrik kəlamları, şeiri, ədəbi, ərkanı, pak əxlaqı, düşüncələri, ideyaları, Tanrıya, xilqətə və insana münasibəti, ruhu, hikmət dünyası, bəşər övladına verdiyi dəyərlə bizim müasiri-mizdir. Bəşər tarixində heç bir filosof, alim, sənətkar, qələm və fikir öncülü, sosioloq, siyasətçi və s. insana Nəsimi qədər yüksək dəyər verə bilməyib və ya insanın şərəfətinə oxucunu, dinləyicini onun qədər inandıra bilməyib. Və bədii sözün gücündən, enerjisindən, etik və estetik təsirindən, semantik tutumundan, məna yükündən, rəng və çalarlarından, intonasiyasından, poetik ruhundan da Nəsimi qədər bacarıqla istifadə edən qələm sahibi nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə, dünya poeziyasında

son dərəcə azdır. Fikrimizin sübutu üçün şairin bir beytinə nəzər salaq:

*Canımın (1), cana (2), vüsalın can (3) içində canıdır (4),
Canə (5) canü (6)canə canü canü (7) həm cananıdır (8).*

Beytdə «can» sözü çox ustalılıqla səkkiz dəfə fərqli mənalarda, yəni cinas kimi təkrar edilmişdir. Həmin sözlərin ardıcılıqla mənaları belədir:

- 1 – qəlb, könül;
- 2 – sevgilim, nigarım;
- 3 – ruh;
- 4 – mahiyyət;
- 5 – can, canlını yaşadan cövvhər;
- 6 – qəlb, könül;
- 7 – həyat, yaşayış;
- 8 – güc, sevgili (təriqət anlamında Haqq).

Beytin mənası belədir: *Sevgilim (nigarım), sənin vüsalın mənim qəlbimin (könlümün) içərisindəki ruhun mahiyyətidir, Can (aşiqi insan kimi diri saxlayan cövvhər) qəlbimdəki həyatın (yaşayışın) gücüdür (digər mənada sevgilidir; तरीqət anlamında isə ilahidir; Haqqdır).* Hürufi şair «can» sözünün çoxqatlı mənə çalarlarından məharətlə yararlanmaqla özünün «vəhdəti-vücuda» görüşlərini də ifadə etmişdir. Eyni sözdən bu cür məharətlə yararlanmaq bacarığına, sözü bu şəkildə zərgər dəqiqliyi ilə işlətmək qüdrətinə nadir hallarda rast gəlirik.

Sənətkarı bizim müasirimiz edən mühüm faktorlardan biri ədəbi gerçəklikdə, fars dilinin dəb və hakim olduğu bir mühitdə ana dilində, anamızın bizə layla dediyi dildə yazıb yaratmasıdır. Aşağıdakı poetik nümunə dil baxımından nə qədər sadə, aydın və şəffaf bir ovqata malikdir:

*Cananə mənim sevdiyimi can bilir ancaq,
Könlüm diləyin dünyada canan bilir ancaq.
Bildim, tanıdım elmdə məbudu, yaqin ki,
Şöylə bilirəm ki, anı Quran bilir ancaq.
Abdal oluban bəylik edən arifi gör kim,
Bu səltənətin qədrini sultan bilir ancaq...
Ey saqi, gətir dövr **ayağın** dur, elə **sun** kim,
Bu dövr **ayağın** dövrünü dövrən bilir ancaq.
Könlüm gəmisin qərq edə gör eşq dəngizinə
Kim, bu dəngizin bəhrini ümman bilir ancaq.
Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.*

Əlbəttə, qəzəldə ifadə olunan dini və hürufi-fəlsəfi mətləbin, yəni ideyanın

təzahürü bir başqa məsələdir, xüsusi hazırlıq və şərh tələb edir. Amma dil baxımından şeir nəinki o dövrün, hətta bu günün oxucusu üçün də anlaşılıqdır. Qəzəldə işlənən ərəb-fars sözlərinin əksəriyyəti də milliləşmiş, ana dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərdir. «Şöylə» (*elə, o cür*), «əyağ» (*badə, piyalə*) «sun» (*süz+mək*) kimi bu gün dilimizdə işlənməyən kəlmələr isə sırf milli sözlərdir. O zaman işlək olan həmin milli leksik vahidlər bu gün arxaizm məqamındadır.

Məqsədli olaraq verdiyimiz qəzəlin son beytinə diqqət yetirək. Müəllif burada özünün «quş dili»ndə danışdığını, xüsusi hazırlığı olmayan adamların onu anlaya bilməyəcəklərini diqqətə çatdırır. Doğrudan da, Nəsimini anlamaq o qədər də asan deyil. Çünki şairin poeziyası, fikir və ideyalar aləmi, məram və bəyanları, təbliğ və təlqin etmək istədiyi mətləblər bir sıra dini, fəlsəfi baxışlarla ciddi şəkildə bağlıdır. «Quran» və islam dini, şamanizm, buddizm, brahmanizm, iudaizm, xristianlıq, pifaqorçuluq, qabalizm, platonizm, neoplatonizm, şülik (mehdizm) və s. həmin dini, fəlsəfi görüşlərin sırasındadır. Bütün bunlara həm sufizmdə, həm də hürufilikdə işlədilən simvolik anlayışları, rəmzi-metaforik ifadə və ibarələri, daha doğrusu, hürufilərin «quş dili»ni, həmçinin bəzi dünyəvi elmlərlə (məsələn, nücum, məntiq, musiqi, əxlaq və s.) bağlılığı da artırmalıyıq. Deməli, şairi az-çox dərk etməkdən ötrü oxucudan müəyyən hazırlıq və bilik tələb olunur.

Beləliklə, qəzəli Nəsiminin «quş dili»ndəki simvolik anlayışları nəzərə alaraq şərh etdikdə, buradakı mətləb və məna nə qədər dürüst, cazibədar və təsirli görünür. Nəsiminin yetərincə dərk edilməsi üçün onun irsinə məhz bu müstəvidə yanaşılması vacibdir.

Nəsimi filosof şairdir. Əslində, onun poeziyası həyat və onun hikmətləri, dünya və onun gedişatı, aləm və onun hadisələri, varlıq və onun sirləri, insan, cəmiyyət və onlara aid mübhəm, anlaşılmaz məsələlər barədə fəlsəfi düşüncələrin bədii ifadəsidir. Sənətkar insanı, həyatı və varlığı dərk etməyə onlara aid qaranlıq, mübhəm, əsrarlı həqiqətləri anlamaqdan başlamaq istəyir. O həqiqətlər ki, onlar bir gerçəklik kimi daim mövcuddur. Lakin nə dünənin, nə bu günün, nə də sabahın insanı bu gerçəkliyin hikmət və mahiyyətini anlaya bilər. Filosof şairin poeziyası özünün hikmət başlanğıcını buradan götürüb sonra daha dərin qatlara doğru baş alıb gedir. Qəribə, düşündürücü suallar meydana çıxır və sənətkar insanı, insanlığı narahat edən, düşündürən həmin suallara cavab axtarır. Bu dövr edən fələk, fələyə bağlı səyyarələr, göy cismləri nədir? Məbud bir, Xaliq bir, yol bir, məqsəd birdirsə, (məqsəd Haqqı tanımaq və ona çatmaqdırsa), bu qədər dinlər, məzhəblər, təriqətlər, fərqli etiqad yolları nə üçündür. Kəbə var idisə, atəşgaha, atəşgah var idisə, bütخانəyə, bütخانə var idisə, kilsəyə nə hacət duyulurdu? Həyatdakı ziddiyyətlər, eyni bir varlıqda, əşyada olan əksliklər (məsələn, arıda həm şəfa verən bal, həm də ölüm gətirən zəhərin olması xassəsi) nədəndir? Ayın, Günəşin və ulduzların işığı, yaranan xilqətin, o cümlədən insanın özünün özünü dərk edə bilməməsi nədəndir?

*Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?
 Günbədi-çərxi-fələk, gərđişi dəvvar nədir?..
 Bu doqquz çərxi-müəlləq nədən oldu tərtib,
 Fələk altında dönən kövkəbi-səyyar nədir?..
 Kəbavü deyr nədir, qeyr nədir, seyr nədir?
 Məscidü bütkədəvü xirqəvü zünnar nədir?..
 Bir məkəs təbinə bax, bal nədən, zəhr nədən?
 Yənə bir yerdə əcəb mal nədir, mar nədir?..
 Ayü gün, əxtərü əncüm nədən oldu izhar?
 Şöleyi-şəmsü qəmər, pərtövi-ənvar nədir?*

Bəşər ədəbiyyatının məlum tarixində poeziyanın şirin, kəsərli, obrazlı dili ilə insanı ən uca mərtəbəyə qaldıran, onun şərəf və ləyaqətinə ölçüyəgəlməz dəyər verən, onu həm cismani, həm də ruhani və mənəvi mənada ilahi səviyyəyə qaldıran söz bahadırlarının cərgəsində Nəsimi öndə gedir. Nə üçün? Söz ustasının bəşər övladına bu qədər səmimi, yüksək münasibətinin səbəbi nədir və haradan qaynaqlanır? Təbii ki, bu münasibət hürufiliyin ideoloji, dini-fəlsəfi izahatından və təlimatından qida alır. Burada sufi təriqətinin tanınmış ideoloqlarının, öncüllərinin baxışları da mühüm təsir faktoru kimi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, monoteist dinlərdə, bir qayda olaraq tövhid ideoloqları varlığın nədən yaradılması problemindən danışarkən məsələyə belə şərh verirlər ki, Xaliq xilqəti yoxdan var etdi, heç nədən yaratdı. İslam təfsirçiləri bu zaman «Quran»ın o ayələrinə istinad edirlər ki, həmin ayələrdə deyilir: Allah-təala varlığı yaratmaq istəyərkən sadəcə olaraq «ol» («kun») dedi və varlıq da «oldu». Nəsimi bu fikri belə ifadə edir:

*Cuş qıldı əqlü küll, gəldi vücuda kainat,
 Kafü nun əmrindən oldu bu cahan yekbar məst.*

Nəsimidə insan və aləm anlayışı

Təsəvvüf ideoloqları, o cümlədən Nəsimi bir tövhid əhli kimi varlığın Allah tərəfindən yaradıldığını mütləq mənada qəbul etsələr də, onun yoxdan yaradılması fikrini qəbul etməzlər, bildirlər ki, varlıq yoxdan yarana bilməz. Varlıq yalnız var olan bir şeydən (həqiqətdən) yarana bilər. Bəs bu şey, bu həqiqət nə idi? Allah-təalanın öz zati, Tanrı substansiyası, Tanrı cövhəri. Onlar deyir və israr edirdilər ki, Allah varlıqda, maddi və qeybi aləmdəki bütün varlıqları, cismləri, o cümlədən insanı öz zatından, özünün Tanrı substansiyasından xəlf etmişdir. Həm də varlıqdakı hər şey insan naminə yaradılmışdır. Belə ki, Allah tək, əzəli və əbədi bir varlıq ikən özünü görəcək gözlərə, sevəcək könüllərə ehtiyac hiss etdi. Ona

görə də insanı yaratmaq qərarına gəldi. İnsan naminə və insanın istifadəsi üçün də başqa məxluqları, başqa aləmləri xəlc etdi. Yerdə və göydə (ərşdə və kürşdə), maddi və qeybi aləmdə hər nə varsa, hər nə yaradılıbsa, insan üçündür, insanın varlığı naminədir. Beləliklə, təsəvvüf ideoloqları, həmçinin Nəsimi inanır və təbliğ edirdilər ki, bir ilahi aləm-vəhdət aləmi, bir də Onun öz zatından yaratdığı cismlər, hadisələr aləmi-kəsrət (çoxluc) aləmi vardır. Kəsrət aləmində olan hər şey Haqqın zərrələridir. İnsan da Haqqın zərrəsidir. Lakin yuxarıda deyildiyi kimi, varlığın yaradılış səbəbi olduğuna görə başqa məxluqlardan daha üstün, daha şərəflidir. Allah insana başqa varlıqlardan daha üstün keyfiyyətlər, xassələr də ehsan etmişdir. Məsələn, nitq, ağıl, şüur vermiş, onu ən gözəl biçimdə xəlc etmiş, özünün camal və cəlal gözəlliyindən pay vermişdir. Nəsimi inanırdı ki, insan Haqqın zərrəsidir, zərrədə təcəllisidir, başqa sözlə, Haqqın təcəlli nurudur. Şairin aşağıdakı rübaisinin məna tutumu da bundan ibarətdir:

*Həq-təala adəm oğlu özüdür,
Otuz iki həq kəlami sözüdür.
Cümlə aləm bil ki, Allah özüdür,
Adəm ol candır ki, günəş üzüdür.*

Rübaidə verilən «Otuz iki həq kəlami sözüdür» misrasındakı fikir hürufilərin 28 və 32-yə olan ciddi etiqad və inamları ilə bağlıdır. Belə ki, varlığın sözdən yarandığına inam gətirən F.Nəsimiyə və hürufilərə görə, ərəb dilində 28, fars dilində 32 hərf vardır. İslam dininin kitabı olan «Quran» ərəb, hürufiliyin ana kitabı olan «Cavidannamə» (F.Nəsiminin hürufilik ideyalarının əsas toplusundan ibarət əsəri) isə fars dilindədir. Deməli, yaradılışın əsasında dayanan sözün (sözlərin) təşkil olunduğu hərflərin sayı müqəddəsdir. Nəsiminin şeirlərində tez-tez rastlaşdığımız bu cür deyimlərin səbəbi də budur:

*Vəchində yazmış idi anın iyirmi səkkiz hərf
Xətti-bəyani-hərfü kəlam olmadan hənuz.
...Yeddi yerdə otuz ikidir üzün,
İgirmi səkkiz göstərər iki gözüün.
...Ayəti-səbülməsanidir üzün,
Otuz ikinin nişanıdır üzün...*

F.Nəsimi deyirdi:

*Çar misra, hər do əbru, muye-sər,
Həft xəmində əz xodaye-dadkər.
(Dörd kiprik, iki əyri qaş, baş tükü,
Xuda sənin bu yeddi xəttindədir).*

İnsan və maddi aləm hamısı 4 ünsürdən ibarətdir. İnsanın dediyimiz xətləri də 4 ünsürdən təşkil olunub. 4-ü yeddiyə vurduqda 28, yəni «Quran»ın ibarət olduğu ərəb dilindəki hərflərin sayı alınır. Saçı istiva (bərabərlik) yolu ilə ikiyə böldükdə insan camalındakı xətlərin sayı 8-ə çatır, 8-i 4-ə vurduqda 32 edir. 32 isə dediyimiz kimi «Cavidannamə»nin yazıldığı fars dilindəki hərflərin sayıdır. Deməli, adı çəkilən müqəddəs kitablarla insan camalı arasında paralellik və ilahi tərəfindən məqsədli təlqin edilmiş bənzərlik vardır.

Biz bu gün multikulturalizmdən, dinlər, mədəniyyətlərarası dialoqdan, müxtəlif dinlərə, mədəniyyətlərə hörmətdən, cəmiyyətdəki ictimai bərabərlikdən, insan hüquqlarından tez-tez danışıyıq. İndi bu missiya, əslində, bütün tərəqqipərvər bəşəriyyətin probleminə çevrilmişdir. Halbuki İ.Nəsimi altı əsr bundan əvvəl həmin ideyaları daha coşqun, daha inamlı və daha təsirli şəkildə təbliğ edirdi. Cəmiyyətdəki hər cür dini, irqi, sinfi, milli, cinsi, maddi və mülki bərabərsizliyin əleyhinə çıxırdı. Bədii-fəlsəfi şəkildə bəyan edirdi ki, bütün insanlar eyni günəşin zərrələri timsalındadır. Bütün insanlar tanrı zatının zərrələrdə təcəllisidir. Ona görə də göstərilən cəhətlərə görə onlar biri digərindən üstün ola bilməzlər. Üstünlük və aşağılıq, alilik və adilik, ucalıq və alçaqlıq yalnız insanların kamilliyində və cəhalətindədir. Dinindən, irqindən, milliyətindən, cinsindən, sinfi mənsubiyyətindən, maddi imkanından asılı olmayaraq özünü və Haqqı dərk edən, kamil düşüncəyə, pak əxlaqa malik, nəfsi istəklərini öldürməyi bacaran, Haqqı və Haqqın yaratdıqlarını sevh bilən insanın mərtəbəsi uca, əks keyfiyyətlərə malik olanı isə alçaqdır. Nadanın, cahilin tərz-i-həyatı isə kimliyindən asılı olmayaraq heyvanınkına bənzəyir, rəzalət və səfsətə içərisindədir.

İnsanı Tanrı zatının, ilahi varlığın zərrədə təcəllisi kimi dəyərləndirən hürüfilər «nüsxe-yi-kəbir» («böyük nüsxə») və «nüsxe-yi-səğir» («kiçik nüsxə») məntiqindən çıxış edirdilər. Onların inancına görə, ilahi varlıq vəhdət aləmindən ibarət olub «nüsxe-yi-kəbir» dir. Haqqın zərrədə təcəllisi olan insan isə onun kiçik nüsxəsidir («nüsxe-yi-səğir»dir). Allah insanı özünəbənzər yaratmış, ona özünün cəlal və camal gözəlliyindən pay vermişdir. İnsanda haqqa məxsus əlamətlər vardır. Allah özünü həm də söz-kəlam şəkildə təzahür etdirmişdir ki, bu da «Quran»dan ibarətdir. Deməli, insan da, «Quran» da eyni həqiqətin müxtəlif şəkildə təzahürüdür. Nəsiminin insanla «Quran» arasında bənzərlik görməsinin, şeirlərində tez-tez onları eyniləşdirməsinin və ya bənzətmələr aparmasının, bənzərliklər görməsinin səbəbi də budur. Şair həm ilahi varlıq, həm də «Quran»la insan arasında çoxlu sayda bənzərliklər tapır, hətta onları eyniləşdirir, yəni eyni həqiqətin təzahürü sayır:

*Mən surəti-mənidə həqəm, həq,
Mən həqqi-əyan, əyan mənəm mən!..
Mən ayəti-müşəfəfi kitabəm,
Ey nöqtə dəhan, dəhan mənəm mən!..*

*Mən gənci-nihani, küntə kənzəm,
Mən gənci-nihan, nihan mənəm mən!..
Mən zatü sifati-kün fəkanəm,
Mən ruh ilə can, can mənəm mən.
Mən cənnəti abi-kövsər oldum,
Ey səhni-cinan, cinan mənəm mən.
Mən sirrəmi tövhidəm, hədisəm,
Həm qeybi güman, güman mənəm mən.*

Bu beytlər Nəsiminin və hürufiliyin ideya-fəlsəfi məramının, baxış və inanc kodeksinin müəyyən tərəflərini kifayət qədər dolğun, aydın və sərrast şəkildə ortalığa qoyur. Şair deyir ki, mən (yəni insan) surətdə (formada) və mənada Haqqam (haqqın zərrədə təzahürüyəm), mən haqqın göstəricisiyəm (sübutuyam). Mən «Quran» və onun ayələriyəm (Haqqın «Quran»—söz-kəlam şəklində təzahürü). Mən gizli xəzinəyəm («Quran»da Allahın gizli xəzinə, «küntə kənzə» olduğu deyilir. İfadənin farscası «gənci-nihan»dır). Allah-təala zat, yəni mahiyyət, maddi aləm, onun cismləri isə sifət (surət tapmış maddi əşya) şəklindədir. «Kün fəkan» ifadəsi ilə şair varlığı yaradarkan Allahın «ol» əmrini verməsini və varlığın yaranmasını nəzərdə tutur. Mən ruham, canam, cənnət və onun abi-kövsəriyəm, tövhidəm, hədisəm, qeybdə və gümanda nə varsa, hamısı mənəm – deməklə Haqq zatının deyilən varlıqlar şəklində təzahürünə işarə edir. Yəni mahiyyətcə insan da, adı çəkilən qeybi və cismani varlıqlar da, müqəddəs sayılan həqiqətlər də eyni substansiyanın təcəllisidir, eyni mənbəyə və mənşəyə bağlıdır. Reallıqda olanlar «nüsxei-kəbir»in fərqli həcm, biçim və formada təzahüründən başqa bir şey deyil. Ona görə də gördüyün hər şey Haqqı xatırladır. Hara baxırsansa, Yarı (Haqqı) görürsən, hər zərrədən Allah boylanır:

*Hər yanə ki, dönər üzüm Yarı görər onda gözüüm,
Çün bu qəmindən qəm yedim, şadanü məsrur olmuşam.*

Şairin məntiqinə görə, bütün xilqət Tanrının əsəri olduğuna görə «nəqşdə nəqqaşı» görmək lazımdır. Bəsirət gözü açıq olmayanlar bunu görə bilməz, bu həqiqəti anlamazlar. Bunun üçün «həqbin göz», ayıq idrak gərəkdir.

Ümumiyyətlə, hürufi şairin inancı «Quran»dakı «*leysə fiddar*» (mülk onundur) inancı üzərində qurulmuşdur. Yəni «hər şey Odur». Mülkü (kainat və onun sonsuz sayda varlıqlarını) yaradan da, onun sahibi də, mülkdə olanlar da (sonsuz sayda gözə görünən və görünməyən varlıqlar da) elə Onun özüdür. Başqa sözlə, fiziki və metafiziki gerçəklikdə Tanrı reallığından başqa heç nə yoxdur.

Təriqət poeziyasında və Nəsimidə tez-tez məstlikdən, sərxoşluqdan söhbət gedir. Əlbəttə, bu, maddi şərabın deyil, ilahi şərabın məstliyidir. İrfan düşüncəsində eşq və məstlik ayrıca bir dini-fəlsəfi kateqoriyadır. Həmin düşüncə sistemi

təsəvvüfdəki belə bir inancdan qaynaqlanır: Allah xilqəti sevərək yaratdı və sevgi üçün yaratdı. Yəni kainatı və oradakı zərrədən Günəşə qədər sonsuz sayda varlıqları ona görə xəlq etdi ki, Onu və Onun yaratdıqlarını sevsinlər. Beləliklə, yaradılışın səbəbində və əsasında eşq dayanır. Varlıq «karxanası»nın zühuru barədə deyilən inamı F.Nəimi bu şəkildə ifadə edirdi:

*Eşq ki işində möhkəm oldu,
Eşqə qovuşan da adəm oldu.
Torpaq ilə su qarışdı möhkəm,
Karxana bir az da möhkəm oldu.*

Deməli, nəticə etibarını ilə gerçəklikdə nə varsa, hamısı eşqdən və eşq üçün xəlq olunmuşdur. Orta əsrlər klassik şərq şairlərinin eşqə bu qədər önəm verməsinin, onu ardıcıl şəkildə tərənnüm, təbliğ və təlqin etməsinin səbəbi də budur. İrfan düşüncəsindəki eşq və məstlik anlayışı, inamı da buradan nəşət tapır. Bu inama görə, varlıqda zərrədən Günəşə qədər hər şeyin fitrətində, xislətində eşq vardır. Bu eşq elə yaradılış zamanı əbədi bir duyğu, hiss kimi onların mahiyyətinə təlqin edilmişdir. Nəsimi ona görə deyirdi ki:

*Cuş qıldı əqlü küll, gəldi vücuda kainat,
Kafü nun əmrindən oldu bu cahan yekbar məst.
Cinnü məstü, nis məstü, cümlə bu vəhşi, tüyür,
Xak məstü, bad məstü, ab məstü, nar məst.
Cümlə bir meydan olubdur bu cahan yekbarəgi,
Ərşü kürsi, hər dü aləm, bu qəmər kirdar məst.
Eşqi-sübhani meyindən valeh oldu şöylə bil,
Ərşü məstü, fərşü məstü, kövkəbi-səyyar məst.*

Mütəfəkkir qələm sahibinin inamına görə, ona iman adamlarına və həqiqət əhlinə eşq badəsi «bəzmi-əzəldə» Allah-təala ilə ilkin imsaq vaxtı verilmişdir. Bunu nəzərdə tutan şair deyir:

*Bəzmi-əzəldə içmişəm vəhdət meyinin cürəsin,
Şol cürədən kim, ta əbəd sərməstü məxmur olmuşam.*

«Bəzmi-əzal» dedikdə Allah-təalanın insan ruhları ilə keçirdiyi ilk ilahi məclisi nəzərdə tutulur. Belə ki, dini şərhlərə görə, Tanrı xilqətin yaradılış nizamında – kosmoqonik nizamda yaradılışın səbəbi olan insanı ən sonda yaratdı. İnsanın yaradılışına qədər başqa bütün məxluqları xəlq etdi. Bəşər övladının cismani yaradılışından çox-çox əvvəl isə onların ruhlarını xəlq edib ilahi aləmdə («aləmi-lahut»da) cəm etdi və onlarla ilkin məclis («bəzmi-əzal») keçirib özünü onlara tanıtdı. Bu məclisdə, belə demək mümkünsə, müxtəlif ruhlara müxtəlif həcmdə eşq (eşq badəsi) ehsan edildi (pay verildi). Kimisinə çox, kimisinə az, bəzisi isə

ümumiyyətlə, bu lütfdən kənar qaldı. Yuxarıdakı beytdə Nəsimi demək istəyir ki, mənə təlqin edilən eşq, vəhdət şərəbi əzəli bir qismət, əzəli ehsandır. Onu tərək etmək mümkünsüzdür. Mənim əbədi sərməstliyim, xumarlığım da həmin bədəndir. Yəni həqiqi aşıqlar düçar olduqları eşqin nəşəsindən daimi məst olmalıdırlar. Bu, bəndənin fərdi seçimi, şəxsi arzusu ilə əmələ gələn iş olmayıb əzəli və əbədi Tanrı qismətidir. Bu mənada Nəsimi aşıq şairdir. Əbədi eşq yolçusudur. Eşqində isə sabitqədəm, dönməz və fədakardır. Bütün varlıq, onun var-dövləti, əyləncələri, nəşəsi, zövqü, səfası, hətta aşıqın öz canı canana bəslənən eşqin müqabilində bir heçdir, mənasızdır, dəyərsizdir. Həmin eşqin zövqü, nəşəsi hər şeydən üstündür, çünki o, ilahi eşqdır. Zərrənin vəhdətə olan eşqidir. Aşıq şair aşağıdakı beytlərdə məhz deyilən həqiqəti, aşıqlıq missiyasının əzəmətli çalarını oxucuya çatdırmaq məramı güdür:

*Qoymuşam eşqin yolunda kövni məkanın varını,
Can nədir kim, qəsd-i-can etmək dilərsən, etməgil!
Doğruyam eşqində ox tək, kirpigin tanıq durur,
Qəddimi neyçün kəman etmək dilərsən, etməgil!
Çünki eşqin məskənidir könlümün viranəsi,
Həsrətə ani məkan etmək dilərsən, etməgil!*

Qəlb dünyası, ruhi varlığı, könül aləmi eşqin nəşəsi və məstliyi ilə büsbütün dolu olan, varlığında eşqdən özgə bir şeyə yer olmayan aşıqın ruhi vəziyyəti elədir ki, xətibin xütbəsi, vaizin vəzi, zahidin zöhdü və təlqinləri onu maraqlandırmır. Onun könül dünyasında bu adamların dediyinə yer yoxdur. Çünki onların dedikləri həqiqi aşıq üçün yalandan, saxta vəddən, əfsanədən, uydurmadan başqa bir şey deyil. Həm də bütünlüklə riya, təmənnaya (cənnətə getmək təmənnasına) söykənir. Yəni Allaha olan təmənnalı sevgidən başqa bir şey deyil. Eşqdə təmənnə varsa, deməli, riya da var. İrfan şairimizin «Zahidin əfsanəsin qoy, söylə eşqin halini, Aşıqın səminə (qulağına – Y.B.) sığmaz zahidin əfsanəsi» deyimi də bu təsəvvürdən qaynaqlanır.

Nəsimiyə görə, Allaha ibadət iki cürdür: qorxu ilə ibadət, sevgi ilə ibadət. Bunlar bəndənin qəlbində qərarlaşan «Allah qorxusu»nun və «Allah sevgisi»nin təzahürləridir. Təsəvvüf ideoloqları tövhid dinlərinə məxsus ruhaniləri, bir qayda olaraq, belə bir məsələdə günahlandırır ki, onlar (monoteist ruhanilər) bəndələri Allah xofu ilə qorxudurlar. Təlqin edirlər ki, Allahdan qorxub şər əməllərdən çəkinmək və Ona ibadət etmək gərəkdir. Haqqın qəzəbindən və cəhənnəmindən qorxmaq lazımdır. Təsəvvüf ideoloqları isə «Allah sevgisi» ideyasını irəli sürür və tövhid ruhanilərinin əksinə çıxırlar. Onlar bəyan edirlər ki, Allahdan qorxmaq yox, onu sevmək lazımdır. Çünki O, qorxuladı deyil, seviləsi varlıqdır. İbadəti də Haqdan qorxduğun üçün yox, onu sevdiyin üçün yerinə yetirməlisən. Beləliklə, irfançılar, o cümlədən Nəsimi etiqad sistemindəki «Allah qorxusu» anlayışını

«Allah sevgisi» anlayışı ilə əvəz edirlər. Təbii ki, bu zaman yaradıcı məbud bəndəyə daha doğma, sevimli, munis və yaxın görünür. Təsəvvüf ideoloqu Allahla bəndə arasında vasitəçi (bu vasitəçi özü dürüstdür, ya qeyri-dürüstdür anlayışı bir başqa məsələdir) olan ruhanini də aradan çıxarır, insanı onu xəlf edən Xəliqlə baş-baş buraxır. Elə buna görə də Nəsiminin poeziyasında Tanrı insana daha yaxın, daha cazibədar, daha lütfkar və əlçatan görünür. Batini aləmini pak etmiş, nəfsin rəzalətlərindən qurtulub qəlbini ilahi eşqlə doldurmuş insan Tanrı məqamına qədər yüksəlmiş hesab olunur.

Nəsimi poeziyasında insan təsviri

Nəsimi poeziyasının təsvir və tərənnüm hədəfində dayanan əsas poetik obraz insandır. Şair mülk və mələküt, şəhadət və qeybi, ilahi və cismani aləmin bütün həqiqətlərinə Adəm övladının prizmasından baxır. Bu kontekstdə insan camalını, insan camalındakı hüsn elementlərini (üz, saç, alın, qaş, göz, kirpik, burun, ağız, dodaq, diş, yanaq, buxaq, xal və s.) sıx-sıx vəsf və poetik rəsm obyektinə çevirir. Bu, təbii ki, hürufilərin insan camalındakı gözəlliyin ilahi əlaməti, mənşəyi ilə əlaqəli təsəvvürlə bağlıdır. Belə ki, hürufilərə və ümumiyyətlə, irfani təsəvvürə, yozuma görə Allah insanı ən gözəl biçimdə xəlf etmişdir. Ona özünün camal və cəlal gözəlliyindən pay vermişdir. İnsanda və insan camalında Haqqın bir sıra əlamətləri, nişanələri mövcuddur. Allah özünü həm söz-kəlam («Quran»), həm də insan şəklində təcəllə etdirdiyindən «Quran»la insan camalı arasında da bir sıra bənzəyiş və paralellər vardır. Məsələn, «Quran»a giriş olan fatihə surəsi 7 ayədən ibarətdir. İnsana giriş olan insan camalında da 7 xətt (1 saç, 2 qaş, 4 kirpik) vardır. Yaxud burunun, burun pərlərinin və gözün bənzədiyi ərəb hərfləri ilə («əlef» – 1 «lam» – 2, «he» – 3) insanın surətində «Allah» sözü yazılmışdır. Deməli, elə ilk yaradılışdan insan camalına adı çəkilən bədən üzvləri vasitəsilə «Allah» sözü həkk olunmuşdur. Nəsiminin fikrincə, insanın camalı «Quran»la, onun ayələri və surələri ilə oxşarlıq, paralellik təşkil edir. Sənətkarın tez-tez insan üzünü deyilən məfhumlara bənzətməsi, onlarla müqayisə etməsi göstərilən məsələ ilə əlaqədardır. Şairə görə, insan camalına səcdə elə Haqqa səcdə kimidir. İnsan camalı qiblədir, Kəbə məqamındadır (*Kəbə üzündür, ey sənəm, yüzündədir sücudumuz*). İnsanın üzü cənnət, surəti – rəhman, haqqın ərşi «Quran» və hətta «Lövhi-məhfuz» (ilahi aləmdə mövcud olan, bütün olmuşların və olacaqların yazıldığı qeybi kitab) timsalındadır. Çünki onda Haqqın atributları, nişanələri gizlənilib:

*Rövzeyi-rizvan üzündür, vəssalam,
Surəti-rəhman üzündür, vəssalam,
Ərşi-həqq, ey can, üzündür, vəssalam,
Lövhi ilə Quran üzündür, vəssalam.*

Nəsimidə insanın hüsn elementləri – *saç (zülfi), alın, kirpik, qaş, göz, üz, yanaq, ağız, dodaq, diş, xətt, xal* və s. bir çox hallarda rəmzi-metaforik mənada işlənir. Bu rəmzləri bilmədən onun poeziyasını dürüst şəkildə anlamaq mümkün deyil. Məsələn, *saç* kəsrətə (çoxluq aləminə, bəzən də ruhların məskəninə), *xal* vəhdət mərkəzinə, *ağız* varlığın yaradılışına, *dodaq* ilahi sirlərə, *göz* bəsirət və həqiqətləri görə bilmək bacarığına, *üz* nura, gündüzə, ilahi hikmət və nəqşlərin gözəlliyinə və s. işarədir, ancaq müəyyən məqamlarda bu mənalar dəyişib fərqli anlam kəsb edə bilər.

Hürufilik təliminin banisi F.Nəsimi olsa da, bu təlimin ideya tribunu, poeziya dili ilə əsas təbliğatçısı, yayıcısı Nəsimi olmuşdur. Bunu hürufiliyin və Nəsiminin bütün tədqiqatçıları etiraf edirlər. Hürufiliyin inanc və etiqad programında isə varlığın yaradılışı, kosmik düzəni dörd qütblü götürülür: **Allah→Söz→Kainat→İnsan**. Yəni Allah-təala əzəli və əbədi bir varlıq kimi daim mövcuddur. O, xilqəti yaratmaq istəyərkən söz («kon» – «ol») demiş, xilqət də onun bu sözündən var olmuşdur. Deməli, varlıq, bütün kainat və onun reallıqları sözdən yaradılmışdır. Ona görə də xilqətin əsasında söz dayanır, söz varlığın yaradılış vasitəsi, Xaliqdən sonra ikinci, zühur edən ilk həqiqətdir. Söz olmasaydı, aləmlərin varlığı da mümkün olmazdı. Söz hərflərdən ibarət olduğuna görə hərflər də, söz də müqəddəsdir. Hərflər, sözlər, ağız və dodaqlar vasitəsi ilə tələffüz olduğundan onlar da insan vücudundakı sirr, hikmət elementləri, Haqqın insanın cismindəki atributlarıdır. Allah yaradılışın məqsədi olan insanı – ən şərəfli, üstün məxluqu kosmik nizamın sonuncu xilqəti kimi xəlf etmişdir. Əvvəlcə onun yaradılışı üçün hazırlıq görülmüşdür. Yığcam izahatını verdiyimiz ideya-inanc kodeksini Nəsimi özünün «Söz» qəzəlində dolğun şəkildə ifadə etmişdir. Şair burada fəlsəfi-poetik inamla bəyan və təlqin edir ki, söz candır, hər şeyin mahiyyətidir, ucadır, alidir, cahanın yaratıcısıdır, bir olan ənənin və endirənin («nazilü münzil»in) həqiqətidir. Sözünl ölçüsü və nişanı tapılmaz. Sözünl xəzinə olduğu könül Allahın ərşidir. O, yaratıcı (əqli-küll), göy və səma (ərş - ilahi əzəmətin təcəlləgahı), lövhə (ilahi hikmətlərin yazılıb qeybi aləmdə mühafizə olduğu kitab), qələm (kələmin sübut vasitəsi), dörd ünsür (maddi varlığın təşkil olduğu fiziki varlıq), doqquz göydür. Zahir, batin, əvvəl, axır, aşkar və gizli olan da sözdür. Bir sözlə, xilqətdə, istər qeybi, istərsə də şəhadət aləmində nə varsa, sözə bağlıdır. Qəzəldən bəzi səciyyəvi beytlərə nəzər salaq:

*Əqli-küll, ərşi-kürsi, lövhü qələm,
Çar ünsür, nöh asimandır söz.
Zahirü batin, əvvəli axır,
Aşkarəvü həm nihandır söz.
Kafü nundan vücuda gəldi cahan
Əgər anlar isən əyandır söz.*

Madam ki, cahanda hər şeyi aşkara çıxaran kəlam və sözdür («kaf» və «nun» hərflərindən «kon» – «ol» sözü əmələ gəlir), deməli, onun müqəddəsliyi mütləqdir, kainatın mövcudluğunun səbəb və vasitəsi odur. Bu ideya Nəsimi yaradıcılığının əsas xətlərindən biri kimi ardıcıl olaraq müşahidə edilir. Şairin poeziya xəzinəsinin bütün ideya-məzmun xəttinə hopur.

Nəsimi dünya və onun şərinə qarşı etiraz şairidir. Gördüyümüz həyatla daimi müxalifətdədir. Onun qənaətinə görə:

*Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə,
Aldanma anın alinə, andan həzər eylə.*

Şair dünyanı hiyləgər oyunçuya, onun həvavü həvəslərini, sərvətini, mülk və əyləncələrini murdar leşə bənzədir. Onun fikrincə kamil, dünyanı dərk edən insan onun zahiri parıltısından, sərvət, şöhrət və həvəsindən, aldadıcı zövqü-səfasından imtina edib xeyir əməllərlə məşğul olmalı, özünü və Haqqı dərk yolunu tutmalı, mənən kamilləşməlidir. Daha doğrusu, nəfsin rəzalətindən, nəfsani istəklərin torundan və əsarətindən xilas olmalıdır. Kamil insanın maddi dünyanın rəzalətlərindən qurtuluş yolu yalnız buna bağlıdır. Həqiqi iman əhli, möminlər üçün «əsli dəni» (mahıyyəti alçaq, rəzil) olan bu dünya həbsxanadan başqa bir şey deyil. Şairin:

*Möminə həq dünyanı zindan dedi,
Möminə çox qalmaya zindanımız. –*

deyimi və fikri də bu söylənən qənaətlərin məntiqindən doğur. Bir sözlə, nəfslə mücadilə Nəsiminin həyat, kamillik fəlsəfəsində, bədii və əxlaqi-fəlsəfi təbliğində mühüm yer tutur. Şairə görə, «İblisi-məlun» elə «nəfsi-əmmarə»dir, «nəfsi-ləin»dir.

*Divi-məlundur, saqın, əmmarə nəfsin mərkəbi,
Minmə gər azğın degilsən, nəfsi-şumun atına.*

Nəsiminin panteist olub-olmaması barədə fərqli fikirlər var. Bir çox tədqiqatlarda o, panteist şair kimi qələmə verilir. Əslində bu, yanlış bir fikirdir və təsəvvüf inancındakı «vəhdəti-vücuda» konsepsiyasına bələd olmamaqdan irəli gəlir. «Vəhdəti-vücuda» XII-XIII yüzilliklərdə islam şərqində bir təsəvvüf təlimi, dini-fəlsəfi baxış sistemi olaraq İbn əl-Ərəbi, panteizm isə yenə bir fəlsəfi təlim kimi XVII-XVIII əsrlərdə bir sıra Avropa filosofları tərəfindən yaradılmış, sistem halına salınmışdır. Bunların hər ikisinin kəşifən, üst-üstə düşən bir çox cəhətləri, əlamətləri olsa da, köklü şəkildə fərqli cəhətləri də vardır. Həmin cəhətlərin hamısı barədə bir məqalədə danışmaq mümkün olmadığından ciddi bir fərqi xatırlatmaqla kifayətlənirik. Panteistlərin şərhinə görə, Allah var, ancaq O, əşya və təbiətin özündədir. Allah kimi təbiət və əşya da əzəli və əbədidir. Onlar yaradılmayıb, yəni onlar xilqət, yaradılmış varlıq deyil. Əzəli və əbədi həqiqətlərdir ki, Xalığın

özü ilə qovuşuq şəkildə daim mövcuddurlar. Beləliklə, panteistlər Xaliq-məxluq münasibətlərini, məxluqun sonradan yaradılmış varlıq olub əzəli və əbədi xassə daşmadığını qəbul etmirlər. «Vəhdəti-vücut»çulara görə isə Xaliq Xaliqdir, məxluq da məxluq. Əzəli və əbədi mövcud olan yalnız Allahdır. Mülk və mələküt aləmində mövcud olan hər şeyi Xaliq sonradan yaratmışdır. Yaradılan cisim və əşyaların ömrü də müvəqqətidir. Sadəcə olaraq kainatda hər nə varsa, zərrədən Günəşə – hamısı ilahi həqiqətin öz zatından, Tanrı substansiyasından təcəlli tapmışdır. Günəşin zərrələri Günəşin özündən olub ona – vahid varlığa bağlı olduğu kimi, bütün cisimlər, yaradılmış sonsuz sayda varlıqlar da vahid vücuda bağlıdır. Tək, əzəli və əbədi olan bu ilahi həqiqət «vəhdəti-vücut»dur. Bu, dini-fəlsəfi etiqadı Nəsimi də qəbul edir. Həllac Mənsurdan başlayan «ənəlhəq» (mən haqqam, daha dəqiqi, mən haqqın zərrəsiyəm) ideyasını qəbul etməyə hürufi şairi sövq edən də həmin inandır.

Nəticə

Azərbaycan mütəfəkkirinin ideyalarının və ideallarının müasirliyindən, həmişəyaşarlığından danışıarkən zəruri bir məsələyə də diqqəti cəlb etmək lazım gəlir. Bu, Nəsiminin insan fəlsəfəsi ilə, Avropa humanizminin və insana münasibət fəlsəfəsinin müqayisəsidir. Belə ki, XIV yüzillikdən cücrəməyə başlayan Avropa intibahında Avropa humanistlərinin, dahilərinin, intibah ideoloqlarının kilsə və dinlə mücadiləsində tədricən insan önə, Tanrı arxa plana keçdi. Əsrlər boyunca baş verən bu ictimai-mədəni, tarixi-fəlsəfi və siyasi-hüquqi gedişatda asta-asta Tanrının ilahi şöləsi də söndürüldü. İnsan ucaldıqca Allah kiçildi. Teosentrizm antroposentrizmlə əvəz edildi. İnsanın ideali, arzu və istəkləri, səadəti büsbütün göydən yerə endirildi. Burada, əlbəttə, səmərəli, faydalı, mütərəqqi cəhətlər danılmazdır. Ancaq iş burasındadır ki, bu prosesdə insanın ilahi varlıqla olan bütün irtibatı, mənəvi-ruhani bağları da doğrandı. Avropalı bunun nəticəsində maddi aləmdə müəyyən qədər səadət, firavan həyat, xoş güzəran da tapdı. Ancaq ilahi səltənətlə üzülən əlaqə yeni fəlakətlərə, istismarçılığa, başqalarının və başqa xalqların haqqını qəsb etmək, çeynəmək marağına və hərisliyinə yol açdı. Bundan başqa, Allahı unudan, onunla əlaqəsi üzülən, yalnız insana – özünə güvənən, özünə ümid edən Avropa insanının özündən başqa ümid və güvənc yeri qalmadı. Ona görə də bu ümid də yoxa çıxan kimi o, ümitsizliyə, mənəvi düşkünlüyə, çarəsizliyə qapılmalı olur. Avropa dekadenti Bolmantın bu sözləri ilahi varlıqla rəhbərliyi itmiş, ümidini hər şeydən kəsmiş insanın faciəsini çox dolğun şəkildə ifadə edir: «Mən bəşəriyyətə nifrət edirəm. Mən ondan qaçıram. Mənim yeganə evim boş və tənha qəlbimdir».

Azərbaycan şairində isə belə deyil. Onun fəlsəfəsində, baxışlarında insan ucaldıqca, şərəfəti yüksəldikcə Allah da daha gözəl, munis, insana yaxın, əlçatan

və əzəmətli göründü. Bəşər övladının Tanrı ilə ruhi-mənəvi rəbitəsi heç vaxt üzülmədi, əksinə, daha da möhkəmləndi. Doğrudur, Nəsimidə də tənqid, ittiham, bezginlik, töhmət var. Ancaq bunların ünvanı yaşadığımız maddi dünyaya, onun rəzalətlərinə, nəfsi istəklərinə, cəhəlinə, cahil insana yönəlmişdir. Vəhdət aləmi, ilahi həqiqət həmişə mərkəzdədir, öz aliliyini, əbədiliyini də qoruyub saxlayır. O, bəşər övladının yeganə, ən inamlı ümid yeridir. Əsl səadət dünyası da mülk aləmində yox, ilahi aləmdədir. Son dönüş də Onadır. Beləliklə, Nəsimidəki kədər, bezginlik yalnız kəsrət aləmindədir. İlahi varlığa, əbədi olana ümid isə daimidir. Elə buna görə də Nəsimi poeziyasının alt qatında sonsuz bir ümid, əbədi aləmin səadətinə inam, nikbinlik vardır. Əslində, onun poeziyası bütün ideyaları, idealları, məqsədi, məramı, gözəlliyə çağırışı, Haqqa inamı ilə əbədiyyətə xidmət edir. Biz buraya onun şeirlərinin zahiri gözəlliyini, forma bəzəyini də əlavə edə bilərik. Elə buna görə də Nəsimini əbədiyyət şairi adlandırmaq çox ədalətli olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (1960). 3 cildə, I c. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı.
2. «Azərbaycan» jurnalı. (1973). №8. Bakı, «Azərbaycan».
3. Bünyadov Z. (1997). Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı.
4. Göyüşov N. (2001). Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, Tural-Ə Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi.
5. Quluzadə M. (1973). Böyük ideallar şairi. Bakı, Gənclik.
6. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. (1973). Bakı, Azərənşr.
7. Nəsimi İ. Fars divanı (Azərbaycan dilinə tərcümə). Seçilmiş əsərləri. (1977). Bakı, Azərənşr.
8. Nəsimi İ. (1985). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Maarif.
9. Nəsimi İ. (1987). İraq divanı. Bakı, Yazıçı.
10. Abdalbaki G. (1965). 100 soruda Tasavvuf. İstanbul.
11. Abdalbaki G. (1973). Hürufilik mətnləri kataloğu. Ankara.
12. Süleyman A. İslam Tasavvufu, Pars Matbaası, Ankara.
13. Banarlı N.S. (1998). Resimli türk edebiyatı tarixi. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
14. Olgun İ. (1970). Seyid Nesimi üzərində notlar. Türk dili araşdırmaları yıldızı.
15. Гулузаде З.А. (1970). Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, ЭЛМ.
16. Гулузаде З.А. (1983). Закономерности развития восточной философии XIII-XIV вв. и проблема Запад-Восток. Баку, ЭЛМ.

Poet of eternity – Nasimi

Yagub Babaev

Doctor of philological sciences, Professor, Azerbaijan State Pedagogical University.

E-mail: ymbabayev@hotmail.com

Abstract. The article discusses Imadeddin Nasimi's ideas, philosophical thoughts, his attitude to man and God, the nature of God-man relations, his thoughts on the creation of man and so on. The poet's creativity is explained in a scientific way in the philosophical and poetic context of the material and spiritual, temporal and eternal problems. On the basis of Nasimi's poems, his relation to the material world and its imperfections have been also clarified.

Keywords: National literature, monotheistic religions, sect poet, poet of insight, hurufism, modernity, artistic philosophical thought.

İmadəddin Nəsiminin bədii irsinin öyrənilməsi tarixindən

Nəsrəddin Musayev

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. E-mail: musayev.nm@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9704-1615>

Xülasə. Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələnin əsasını qoyan mütərəqqi fikirli şairdir. Şairin yaradıcılığı haqqında bir çox tədqiqatlar aparılmış, ədəbi görüşləri ilə bağlı qiymətli fikirlər söylənilmişdir. Həmin tədqiqatlar arasında türkiyəli ədəbiyyatşünas alim Əbdülbaqi Gölpınarlının əsərləri xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Ata tərəfdən azərbaycanlı olan Əbdülbaqi Gölpınarlı 1900-1982-ci illərdə Türkiyədə yaşamışdır. Klassik Türk ədəbiyyatının ən böyük tədqiqatçılarından hesab olunan Ə.Gölpınarlı bir sıra əsərlərində Nəsimi yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərini araşdırmış, şairin türk təsəvvüf ədəbiyyatının inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

Açar sözlər: Nəsimi, Gölpınarlı, türk, hürufi.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.56>

Məqaləyə istinad: Musayev N. (2019) *İmadəddin Nəsiminin bədii irsinin öyrənilməsi tarixindən*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 56–64

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 25.09.2019; Qəbul edilib – 18.10.2019

Ədəbiyyatımızda yeni mərhələ hesab olunan Nəsimi yaradıcılığı ədəbi dilimizin sonrakı inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Nəsiminin bədii sənətkarlığı, onun üsyankar ruhlu şeirləri, fəlsəfi və ictimai məzmunlu əsərləri həm klassik şeirimizə ruh vermiş, həm də ictimai fikir tarixinin istiqamətlənməsinə xidmət etmişdir. O, poeziyada, fəlsəfi düşüncədə ənənə yaratmışdır. Tariximizin təzadlarla dolu gərgin dövrünə təsadüf edən Nəsimi yaradıcılığı bədii söz sənətinin möhtəşəm abidəsi kimi xüsusi mahiyyət daşıyır.

Şairin şeirlərindəki mübarizə ruhu yaşadığı dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə bağlı idi. Azərbaycanın monqol istilasından azad olunmasından az sonra Teymuri dövlətinin talançı, məşəqqətli hücumuna məruz qalması onun mədəniyyətini də sarsıtmışdı. Nəsimi məhz belə bir tarixi şəraitdə yaşayıb-yaratmış və özünə

cahanşümul şöhrət qazandıra bilmişdir. Ədəbi yaradıcılığı, dünyəvi hisslərlə zəngin əsərləri, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri, bədii təfəkkür vasitələrindən, təsir etdiyi motivlər, qələmə aldığı mövzunun həlli və s. hələ şairin sağlığında açıq fikirli müasirlərinə təsir etmiş, onları düşündürmüşdür [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild. 1960, s.264].

Nəsimi tədqiqatçılar tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələnin əsasını qoyan, türk dillərində yaranan qədim və orta əsr ədəbi abidələrinin ənənəsini davam etdirən müqtədir sənətkardır. Şairin yaradıcılığı haqqında bir çox tədqiqatlar aparılmış, ədəbi görüşləri ilə bağlı qiymətli fikirlər söylənilmişdir. Onlardan biri də Türkiyədə yaşamış, əslən azərbaycanlı olan Əbdülbaqi Gölpınarlıdır.

İlki 1953-cü ildə, ikinci dəfə isə 2014-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş Ə.Gölpınarlının əsərində Nəsimi, Üsuli və Ruhinin həyat və yaradıcılığında bəhs edilir, onların şeirlərindən nümunələr verilir. Gölpınarlı bu kitabında Nəsiminin türk divan ədəbiyyatının məşhur simalarından biri olduğunu qeyd edir.

Nəsimi haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının müxtəlif nəsilələrinin nümayəndələri tədqiqatlar aparmış, mütəfəkkir şairin yaradıcılığının məzmunu, ideya-bədii xüsusiyyətləri, lirizmi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Bu tendensiya indi də davam etməkdədir. Yekdil fikir belədir ki, şairlikdə mahir olduğu qədər, yaradıcılığında ana dilinə üstünlük verməsi də şairi başqalarından fərqləndirən xüsusiyyətlərdəndir.

Ədəbi və fəlsəfi fikrimizin görkəmli nümayəndəsi haqqında elmdə yeni fikir söyləmək tədqiqatçıdan çox böyük məsuliyyət tələb edir. Gölpınarlı bu məsuliyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq mütəfəkkir söz ustasının yaradıcılığı haqqında orijinal fikirlər söyləməyə çalışmışdır. O, şairin özündən sonrakı Türk ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərdiyini, yaşadığı dövrdə və sonrakı əsərlərdə nəzəriyyəçilərin onun yaradıcılığı haqqında qiymətli fikirlər söylədiyini, əsərlərinin bir çox dillərə tərcümə olunduğunu qeyd edir.

Alimin «Nəsimi, Üsuli, Ruhi» kitabında şairin qəzəl janrına gətirdiyi yeniliklər, nail olduğu ifadə gözəllikləri nəzərdən keçirilir, onun yaradıcılıq üslubunun özündən sonrakı lirik poeziyanın inkişafına təsiri araşdırılır. Bununla belə, o, Nəsimi haqqındakı məlumatların az olduğunu bildirir. Bu qənaətə gəlməsini, əslində, onun filosof-şair haqqında Azərbaycan alimlərinin apardığı tədqiqatlardan xəbərsiz olduğu ilə də əlaqələndirmək olar. Bu, Nəsiminin anadan olduğu yerlə bağlı verdiyi məlumatından da görünür. O qeyd edir ki, rəvayətə görə, şair Bağdadın Nəsim adlı bir nahiyəsində doğulduğuna görə Nəsimi təxəllüsünü götürmüşdür. Təbii ki, alimin bu fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, əsl adı Seyid Əli Seyid Məhəmməd oğlu İmadəddin Nəsiminin Azərbaycanın qədim mədəniyyət beşiyi olan Şamaxı şəhərində anadan olduğu tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti tərəfindən təsdiq olunub. Düzdür, bəzi tədqiqatçılar onun

Bursada, Təbrizdə, Bakıda, Diyarbəkirdə, hətta Şirazda doğulduğunu yazırlar. Bağdadda anadan olması fikri isə Gölpinarlıya məxsusdur [Alparslan A., Gölpinarlı A., 1996, s.163].

Tədqiqatçı XVII əsrdə Osmanlı dövlətində hürufilik və təsəvvüf görüşləri ilə tanınan Qaybi Sunullahın «Söhbətnamə»sinə əsaslanıb qeyd edir ki, Nəsimi Muradın Osmanlı sultanı olduğu dövrdə Ankaraya gəlmiş və Hacı Bayramla görüşmək istəmişdir. Bir dərvişin Nəsiminin tanrılıq iddiasında olduğunu Hacı Bayrama bildirməsi səbəbindən bu görüş baş tutmamışdır. Hətta Nəsiminin Hələbə gedincə öldürülməsi Hacı Bayramın incikliyindəndir [Gölpinarlı A., 2014].

Diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərdə Nəsiminin doğum tarixi ilə bağlı heç bir məlumatın olmamasıdır. Ölüm tarixi ilə bağlı isə müxtəlif qaynaqların olduğunu bildirmiş, ən məqbul hesab etdiyi variantı bu cür əsaslandırılmışdır: «Qaynaqlar Nəsiminin ölüm tarixi olaraq hicri 807 (1404), 820 (1417), 821 (1418) tarixlərini göstərməkdədirlər. Əlimizdə Rəfiinin əsəri olmasa idi, adı kimi bu tarixi yanlış da düzəltməyimizə imkan olmayacaqdı. Çünki bəzi qaynaqlar onun adını İmadəddin olaraq qeyd etdiyi halda, Nəsimiddin, – deyər qeyd edənlər də var. Rəfi Hürufilik əsaslarını ehtiva edən və məsnəvi tərzində yazılmış «Bəşarətnamə»sinin sonlarında onun haqqında deyir:

*Nagehan ol rəhməti Fəzli-Xuda,
Ol İmaməddini sirri-Mürtaza...
Ol şəhid ışı ki, Fəzli zülcəlal,
Bəndü zindanlarda qalan mahü sal.
Ol bələdan ahü-fəqan etməyən,
Söyləyən əsrarı pünhan etməyən
Çün mənə bildirdi kimdir sirri-haqq,
Pərdə açıldı və göründü tabak
Əsərin sonlarında:
Bu Bəşarətnaməni qıldım tamam,
Savmın əvvəl cuması gün vəssalam.
Tarixi özü kimi «rah-ü Xuda»,
Sərbəsər əbyatı oldu rəhnüma. –*

beytləri ilə şeirini «rahü-Xuda» tarixində, yəni hicri 811-ci il ramazanın ilk cüməsində (1409) bitirdiyini bildirir.

Nəsimiyə bu tarixdə

*Ol şəhid ışı ki, Fəzli zülcəlal,
Bənd-ü zindanlarda qalan mahü sal –*

dediyinə görə, onun bu tarixdən əvvəl öldürüldüyü mütləqdir. Bu baxımdan 807 tarixini (1404) Nəsiminin ölüm tarixi olaraq qəbul etməyimiz düzgün olar»

[Gölpınarlı A., 2014]. Görünür, Azərbaycan tədqiqatçıları Gölpınarlının yaradıcılığı haqqında məlumata malik olmadıqlarından Nəsiminin ölüm tarixi ilə bağlı onun bu fikrinə münasibət bildirməyiblər.

Türk təsəvvüf anlayışının təməlini təşkil edən Məlamilik və Ələvi-Bektaşilik təriqətlərini mənimsəyənlər onu şəhid kimi qəbul edir, İslam dünyasının məşhur sufilərindən olan ikinci Hüseyn-əl-Həllac (Həllac Mənsur) adlandırırlar. Yaradıcılığının ilk dövrlərində Nəsiminin də ustadı Nəimi kimi sufizm mövqeyində dayandığını görürük. Həllac Mənsuru isə Nəsimiyə sevdirən təkcə təlimi deyildi, həm də əqidəsi uğrunda fədakarlıq göstərməsi idi. Lakin tədricən sufilik görüşü, əsasında hərf, ağıl dayanan hürufiliklə əvəz olunur. Nəsiminin şeirlərindən hürufi təlimini qəbul etdikdən sonra da Mənsura vurğunluğunu görürük. Bu fikirdə olanlar ona əsaslanırlar ki, Nəsimi də X əsrdə Bağdadda dara çəkilən Həllac Mənsur kimi şeirlərində ənal-həqq söyləmişdir:

*Daim ənal-həqq söylərəm, neçünki Mənsur olmuşam,
Kimdir məni bərdar edən, bu şəhrə mənsur olmuşam.
Qibləsiyəm sadıqlərin, məşuqiyyəmə aşıqlərin,
Mənsuriyyəmə layiqlərin, mən beytə məmur olmuşam.*

kimi şeirlər yazmağa başlayınca qardaşı Şah Xəndan ona şəriət divarından daş qoparmamağı söyləmiş, Nəsimi isə qardaşının sözlərinə cavab olaraq,

*Dəryayi mühit cüşə gəldi,
Kövnilə məkan xürüşə gəldi –*

beyti ilə başlayan məsnəvi yazmışdır.

Gölpınarlı hürufi təliminin banisi Fəzlullahın xələfi olan Nəsiminin şeirlərini başa düşmək üçün əvvəlcə hürufiliyin əsaslarını dərk etməyin vacibliyini bildirir. Xüsusilə hərflərin və sayların hikmətinə, sirrinə inanan bu təlimdə, insanın və kainatın əsasının ruh deyil, maddə olduğuna inam güclüdür. O, dini inanclarla bağlı ifrata varmağın, hadisələrə kortəbii yanaşmağın əleyhinədir. Düşüncələrini məntiqi cəhətdən əsaslandırmaq üçün müxtəlif fikirlər söyləyir. Gölpınarlı onlardan birini belə şərh edir: «Nəsimi ölünün qəbirdə dirilməyəcəyini, bu cür sözlərin məcazi anlam ifadə etdiyini söyləmiş və sözünü isbat etmək üçün təəccüblü də olsa, bir təcrübəyə hazır olduğunu bildirmişdir. Ölən bir adamın qəbrə qoyulduqdan sonra üstünə buğda səpilməsini, ertəsi gün qəbrin açılıb baxılmasını, ölü qalxmışsa, buğda dənələrinin tökülməsi səbəbi ilə haqsız olduğunu qəbul edəcəyini demişdir. Bu təklifi onun cəzalandırılmasını sürətləndirməkdən başqa bir işə yaramamışdır» [Gölpınarlı A., 2014].

Nəsiminin Azərbaycan ədəbiyyatından bildiyimiz bəzi qəzəlləri Gölpınarlının tədqiqatlarında bizə məlum olmayan səbəblərdən ayrı rədiflə verilir. Şairin tərcümeyi-halından məlumdur ki, onun dərisinin soyulmasına fətva verən din

xadimi sağ əlinin şəhadət barmağını silkələyərək: «Bunun qanı da haramdır. Haraya düşsə, oranı kəsib atmaq lazımdır», – deyir. Bu zaman Nəsiminin qanı onun şəhadət barmağına düşür. Meydanda bu dəhşəti seyr edən hal əhlindən biri: «Verdiyiniz fətveyə görə barmağınız kəsilməlidir», – deyir. Din xadimi isə: «bir az su ilə təmizlənər», – deyincə, Nəsimi

*Zahidin bir barmağın kəssən dönüb haqdan qaçar,
Gör bu gerçək aşıqi sərpa soyarlar ağrılmaz.*

qəzəlini deyir.

Gölpınarlı bu məqamdan bəhs edərkən həmin qəzəli aşağıdakı formada təqdim edir:

Zahidin bir barmağın kəssən dönüb haqdan qaçar.

Gör bu *miskin* aşıqi sərpa soyarlar *ağlamaz* [Gölpınarlı A., 2014]. Burada iki məqam diqqəti xüsusilə cəlb edir. Birincisi, tədqiqatçı qəzəli Azərbaycan variantından fərqli olaraq «Ağlamaz» rədifli ilə təqdim edir. İkincisi isə odur ki, «gerçək aşıq» yox, «miskin aşıq» yazır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «miskin» sözünün mənası ilə bağlı oxuyuruq: fağır, çarəsiz, yazıq, bədbəxt. Nəsiminin düşüüyü duruma «miskin» sözü daha uyğun gəlmirmi?

Bu fərqlər təsadüfdür mü? Düşünürük ki, yox. Çünki ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, Quranı türk dilinə tərcümə edən bir tədqiqatçı Nəsiminin əsərlərini ərəb və ya fars mənbələrindən oxusa belə, onu təhrif olunmamış, düzgün variantda yazar. Bu variantlardan hansının həqiqəti əks etdirməsini isə yalnız orijinala baxmaqla müəyyən etmək olar.

Gölpınarlının Nəsiminin edam səhnəsindən sonrakı hadisələrlə bağlı fikirləri də maraqlıdır. O yazır: «Nəsiminin dərisi soyulandan sonra görüblər ki, o əyilib dərisini götürür və oradan uzaqlaşır. Heç kəs onun ardınca getməyə cürət etmir. Hələbin on iki qapısında dayanan qapıçılar və orada olan insanlar görür ki, o, qapıdan çıxdı və sirr oldu. Qapıçılar və xalq bir yerə toplaşanda hər kəs onun bir qapıdan çıxdığını söyləyincə məlum olur ki, o, bütün qapılardan çıxıb. İndiki türbə onun dəfn edildiyi yer yox, dərisinin soyulduğu yerdə tikilib [Gölpınarlı A., 2014]. Alim bu informasiyanın hansı mənbədən alınması haqda məlumat vermir. Ona görə də həqiqəti əks etdirməsi şübhəlidir.

Gölpınarlı qeyd edir ki, Nəsiminin faciəvi taleyi onun şəxsiyyətinə və yaradıcılığına ölməzlik qazandırır. «Söhbətnamə»dən Oğlanlar şeyxi İbrahimin «Mənsur və Nəsimi ərənlərin sərdənkeçdilərdir», – dediyini oxuduğumuz kimi, memuar kitablarında da ona böyük qiymət verildiyini görürük. Sufi şairlər onun, doğrudan da faciəli aqibətini müxtəlif yollarla anlatmış və onu daim ikinci Mənsur saymışlar. Tədqiqatçı müəllifinin adını unuduğu bir beytdə Nəsimi şəxsiyyətinin əsl mahiyyətinin açıldığını qeyd edir:

*Sirri selhindən Nəsimiyə sual etdim, dedi:
Rehnəvərdi-Kəbeyi ışkız budur ihbarımız.*

Sonra isə həmin beytin izahını verir: «Həcc mərasimində hacılar belinə tikişsiz qumaş sarıyar, kürəyinə də sağ qolları çöldə qalmaq şərti ilə qumaş salıb, sol çiyindən arxaya doğru ataraq buna bükülürdülər. Tikişsiz olması tələb olunan bu örtüyə ihram deyilir. Bunu öyrəndikdən sonra beyti nəsrə çevirə bilərik: Nəsimidən dərisinin soyulmasındakı sirri soruşdum, dedi ki, eşq Kəbəsinin yolçusuyuq, ihramımız budur bizim» [Gölpınarlı A., 2014]. Bu cür yanaşma Gölpınarlı yaradıcılığı üçün xarakterikdir.

Nəsimi hürufilik təlimini yaradan Nəiminin xəlifəsidir. Öz divanında, Rəfiinin əsərində və hürufiliklə bağlı digər qaynaqlarda bunun təsdiqini görürük. Onun şeirlərini başa düşmək üçün bu təlimin təməl prinsiplərini və əsas inancını düzgün qiymətləndirmək lazımdır. Hərflərlə sayların münasibətləri və hərflərin metafizik mahiyyət daşması haqda fikirlər çoxdan mövcuddur. Zərdüştilikdə, xristianlıqda, müsəlmanlıqda hərflərə və saylara xüsusi önəm verildiyi, arzuya çatmaq, yaxud gələcəkdə baş verəcək hadisələri əvvəlcədən görmək kimi həqiqəti əks etdirməyən iddialarda hərflərin və sayların böyük rol oynadığı məlumdur. Nəimi bu fikirlərdən faydalanmış, hürufiliyi yaradarkən bu meyarlardan da istifadə etmişdir. Gölpınarlı tədqiqatlarında hürufiliyin bir təriqət olduğunu və yaradıcısının Fəzlullah Nəimi olduğunu təsdiq edir. Onun Azərbaycanın Astrabad şəhərində doğulduğunu və Məhəmməd soyundan olduğunu yazır. Lakin ölüm tarixi və edamının icra olunduğu yer barədə verdiyi məlumat mübahisəlidir. O yazır: «...Fəzlullah əlli beş yaşında ikən 1394-cü ildə Təbrizə yaxın bir yerdə olan, Səncəriyyə də deyilən Alıncaq qəsəbəsində öldürüldü» [Gölpınarlı A., 2014]. Bu məlumatı hansı mənbədən əldə etməsi barədə məlumat vermir.

Azərbaycan ədəbiyyatından isə bizə məlumdur ki, Nəimi 1394-cü ildə Şirvan şəhərində həbs olunmuş, «Cavidannamə» («Əbədiyyət kitabı»), yaxud «Cavidani-Kəbir» («Böyük ədəbiyyat») adlı əsərini burada həbsdə olarkən yazmışdır. 1401-ci ildə isə Teymurləngin oğlu Miranşahın göstərişi ilə Naxçıvandakı Əlincə qalasında edam edilmiş və elə orada da dəfn olunmuşdur. Teymurun bu qalanı Nəiminin edamı üçün bilərəkdən seçməsi də tarixi mənbələrdən məlumdur. Çünki bu qala Teymurilərə qarşı ciddi mübarizə göstərməsi ilə ad çıxarmışdır.

Gölpınarlı hürufilərin sonralar siyasətlə məşğul olduğuna görə şiddətli təqibə məruz qaldığını, buna görə də müstəqil olaraq fəaliyyət göstərmədiyini, fəqət Bektaşiliyin əsas ünsürü olduğu kimi, Ələvi inanclara sahib təriqətlərlə qaynayıb-qarışdığını və bu cür yayıldığını qeyd edir. Türkiyədə məzhəblər və təriqətlərin tarixi, yaranması, fəlsəfi, dini görüşləri ilə də bağlı orijinal araşdırmalar aparan tədqiqatçı yazır: «Hürufiliyə görə, kainatın və insanın əsası ruh deyil, maddədir. Ruh isə maddənin bir vəsfi, bir mənasıdır. Varlığın özü səsdədir. Səs insanda söz

halına gəlir. Söz hərfərdən meydana gəlmişdir. Peyğəmbərlərin sonuncusu olan Məhəmməd iyirmi səkkiz hərfə danışımdır, başqa sözlə, ərəb dilində iyirmi səkkiz hərf vardır. Fəzl (Fəzlullah Nəimi – N.M) farsca otuz iki hərfə danışımdır. «Cavidan» adlı kitabı da otuz iki hərfə yazıb. İnsanın üzündə anasından onlarla doğulduğu üçün «ana xətləri» deyilən yeddi xətt vardır: iki qaş, dörd kirpik, bir saç. Bunların hər biri dörd ünsürdən – su, od, hava və torpaqdan meydana gəldiyi üçün hər biri dörd sayılır və iyirmi səkkiz edir. Saç ortadan ikiye ayrılınca yeddi xətt səkkiz olur, dörd ünsürlə tutarı otuz iki olur. İnsanda yetkinlik dövründə çıxan yeddi «ata xətti» vardır: üzün sağ və sol tərəfində olmaq üzrə iki saqqal, iki bıq, iki burun tükləri və bir alt dodağın altındakı xətt. Bunlar da eyni tərzdə iyirmi səkkiz və otuz iki sayılır.

Gündə on yeddi rükət, cümə günü isə on beş rükət fərz namaz vardır. Cəmi otuz ikidir. Yerli insanlar gündə on yeddi rükət fərz namazı qılar, yol gedənlər on bir rükət. Cəmi iyirmi səkkizdir. Beləliklə, hürufilər dəstəməzi, həcci, zəkəti, bütün şəriət hökmlərini və peyğəmbərlərə aid rəvayətləri iyirmi səkkiz və otuz ikiye tətbiq edərək şərh edirlər» [Gölpınarlı A., 2014]. Gölpınarlımın hürufiliyin ideyalarının mahiyyətini açmağa kömək edən bu izahı Azərbaycan mənbələrindəki şərhələrə oxşasa da, eyni deyildir. Burada diqqəti cəlb edən bir məqam Nəiminin əsərinin adının «Cavidannamə» əvəzinə «Cavidan» kimi göstərilməsidir. Hürufilik təliminin yaradıcısının əsərinin adını türk ədəbiyyatı tarixinin görkəmli tədqiqatçısının təhrif olunmuş formada verməsi təsadüfdürmü? Əsərin orijinalı alimə tanışdırmı və ya türk mənbələrində əsərin adı necə yazılır? Belə suallara bu sahədə tədqiqatlarımızı sona çatdırdıqdan sonra cavab verməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Gölpınarlıya görə, Nəsimi inancı üçün canını qurban verəcək qədər imana sahibdir. Şeyrlərinin çoxu didaktik mahiyyət kəsb etsə də, bir o qədər də lirikdir. O qədər aşiq şairdir ki, insan onun şeyrlərini oxuyarkən inancının, təlqin etdiyi fikirlərin mahiyyətini düşünür. Fikrini şairin bir beyti ilə əsaslandırır:

*Gəl-gəl bəri ki, səvmü səlatın qəzası var,
Sənsiz keçən zamani-həyatın qəzası yox.*

(Alim bu beytin şərhini də verir: *Gəl-gəl bəri, çünki orucun da, namazın da qəzası var, fəqət sənsiz keçən yaşayış çağının qəzası yox*) beytinin yaradıcısı, yaxud özündən çox sonra xəlifə Qanuni Süleyman tərəfindən çox sönük bir surətdə tənzir edilən, əvvəldən axıra qədər xitabdan ibarət olan bir qəzəlin şairi (*Nigarım, dilbərim, yarım, nədimim, munisim, canım, Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım* beyti ilə başlayan qəzəli nəzərdə tutulur) şübhə yox ki, çox qüdrətli şairdir [Gölpınarlı A., 2014]. Gölpınarlımın «Nəsimi, Usuli, Ruhi» adlı əsərində oxuyuruq: Nəsimi əksər İran şairlərini oxumuş, farsca və ərəbcə sərbəst şəkildə şeyrlər söyləyəcək qədər bilgi sahibi bir şairdir, fəqət onda

Mövlanadan başqa heç bir şairin izi görülmür desək, mübaliğə etmərik. Bu da onun qüdrətinə böyük bir dəlildir. Ona

*Səni bu hüsnu-camal ilə, bu lütf ilə görən,
Qorxdular Haqq deməyə, döndülər insan dedilər –*

beytini söyləyəcək qədər insani bir görüş verən inancıdır.

Nəsiminin əsərləri öz dövründən başlayaraq təqdir edilmiş, şeirlərinə nəzirələr, təxmislər yazılmışdır. Hüseyn Bayqaranın «Məcalis-ül-Uşşak» adlı əsərinin bir fəslini Nəsimiyə ayırdığı haqda məlumatı da Gölpınarlının əsərindən oxuyuruq. Alim qeyd edir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Nəsiminin tərzini Füzuli yaradıcılığında aydın görünür. Nəsimi bu mənada bir tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna rol oynamışdır, digər tərəfdən də Qərbi Oğuz ləhcəsi ilə işlənən divan ədəbiyyatında mühüm bir mərhələdir. Ələvi-Bektaşilər isə onu Xətai, Füzuli, Pir Sultan, Qul Hümət, Virani və Yəmininin də daxil olduğu yeddi böyük və ilahi şairdən biri saymışlar [Gölpınarlı A., 2014]. Bu mənada Nəsimi təkcə Divan şairləri arasında deyil, təsəvvüf mənimsəyən xalq şairləri arasında da böyük şöhrət qazanmışdır. Tədqiqatçı kitabında Nəsimi haqqında məlumat verdikdən sonra şairin iyirmi qəzəlini və səkkiz tuyuğunu türk dilində oxuculara təqdim edir və hər bir beyti nəsrə çevirərək şərh edir. Bu üsul Gölpınarlı yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Gölpınarlının klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Nəsimi, Füzuli və Xətai ilə bağlı tədqiqatlarında Azərbaycan alimlərinin əsərlərinə istinad etməməsi ilk baxışda təəccüblü görünə bilər. Lakin nəzərə alsaq ki, onun yaşayıb-yaratdığı dövrdə (1900-1982) Sovet imperiyasının tərkibində olması səbəbindən Azərbaycanın Türkiyə ilə heç bir əlaqəsi yox idi, onda məsələnin mahiyyəti aydın olar. Digər tərəfdən, bir-birindən qiymətli əsərləri ilə ədəbiyyatşünaslıq elmini zینətləndirən, milli iftixarımız olan böyük elm xadimi Ə.Gölpınarlının mənsub olduğu xalqın tədqiqatçılarının diqqətindən kənar qalması, pedaqoji təmayüllü ali təhsil müəssisələrimizdə, müvafiq dərslərimizdə həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatların verilməməsi də təəssüf doğurur.

Türk tədqiqatçılarının ümumi qənaəti isə belədir: Əbdülbaqi Gölpınarlı çox mükəmməl yaddaşa, Divan ədəbiyyatı və təsəvvüf üçün lazımlı olan islami biliklərə malik, Quranı əzbərdən bilən nadir şəxsiyyət olub. Təsəvvüf sahəsində öz dövrünün ən qüdrətli hesab edilir. O, dəniz dalğaları kimi coşub-qabaran, sonra durulan bir ruha sahib idi. Zəngin söz ehtiyatına malik olması etdiyi bütün tərcümələri orijinalına yaxın bir zövqlə oxumağa zəmin yaradır. Bu xüsusiyyət hər tədqiqatçıya nəsis olmur [Sayar A.G., Gölpınarlı A., 2014, s.248].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). I cild. Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, Bakı.
2. Aqınar Y. (1994). Azərbaycan ədəbiyyatı araşdırmaları.
3. Alparslan A., Gölpinarlı A. (1996). Ankara, T.C. Yayınevi
4. Gölpinarlı A. (2014). «Nesimi, Usuli, Ruhi». İstanbul, Kapı Yayınları.
5. Sayar A.G., Gölpinarlı A. (2014). Ötüken nəşriyatı.

About the history of the study of the artistic legacy of Imadaddin Nasimi

Nasraddin Musaev

The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS.

E-mail: musayev.nm@mail.ru

Abstract. Nasimi is a progressive-minded poet who laid the foundations for a new phase in the history of Azerbaijani literature and continues the tradition of ancient and medieval literary monuments in Turkic languages. Numerous researches have been done on the poet's creativity and made valuable comments about his literary ideas. Among these studies, the works of the Turkish literary scholar Abdoulbaqi Golpinarly are of special importance. Abdoulbaqi Golpinarly, an Azerbaijani from the father's side, lived in 1900-1982 in Turkey. A. Golpinarly, considered one of the greatest explorers of classical Turkish literature, explored various stages of Naimi's creativity in his works and highly appreciated the poet's role in the development of Turkish Sufi literature.

Keywords: Nasimi, Golpinarly, Turkish, hurufi.

Nəsimi irsinin orta məktəblərdə tədrisi məsələləri

Soltan Hüseynoğlu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

Bilal Həsəni

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
E-mail: bilalhasanli@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

Xülasə. İmadəddin Nəsiminin həyat və yaradıcılığı ümumtəhsil məktəblərinin VIII və X siniflərində öyrədilir. Şagirdlərdə ədəbiyyatımızın inkişafında Nəsiminin misilsiz rolu, bədii irsinin ideya-estetik dəyəri barədə dolğun təsəvvürün yaradılması zəruridir. Ədəbiyyat dərslərində aparılan müzakirələr zamanı şagirdlər Nəsiminin qabaqcıl ideyalarının, ədəbi irsinin çağdaş dövrümüz üçün əhəmiyyəti barədə biliklərə yiyələnmişdirlər. Şairin həyatı və yaradıcılığı öyrədilərkən fəlsəfi şeirləri, əxlaqi-didaktik əsərlərindən nümunələr gətirilməli, müzakirə zamanı şəxsiyyətini səciyyələndirən cəhətlər, zəngin yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətləri dərinlən mənimsədilməlidir.

Açar sözlər: Şair, şeir, mübarizə, yaradıcılıq, insan, ədəbiyyat, dərslər, müəllim.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.57>

Məqaləyə istinad: Hüseynoğlu S., Həsəni B. (2019) *Nəsimi irsinin orta məktəblərdə tədrisi məsələləri*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 65–78

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 11.10.2019; Qəbul edilib – 13.11.2019

Müasir ədəbiyyat dərslərində İmadəddin Nəsiminin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi şagirdlərin yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, fəal həyat mövqeyinə malik, müstəqil, yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sənətkar insana yüksək dəyər verərək ilahi qüdrətin yaratdığı bir varlıq kimi onun cahana sığmadığını bildirmiş, gücünü, əzəmətini tərənnüm etmişdir. Şairin lirik əsərlərinin qəhrəmanı mübariz, öz əqidəsi uğrunda məslək düşmənlərinə meydan oxuyan, onların cahilliyini ifşa edən mərd, əyilməz bir insandır.

«Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında qeyd edilir ki, İmadəddin Nəsimi Azərbaycan xalqının ümumbəşər mədəniyyətinə bəxş

etdiyi qüdrətli söz ustalarındandır. O, Şərqi zəngin mədəni-mənəvi sərvətləri üzərində ucalmış və bədii söz sənətinin son dərəcə qiymətli incilərini yaratmışdır. Mütəfəkkir şairin dərin poetik fikirləri fəlsəfi görüşləri ilə vəhdətdə olub, dövrün elmi-fəlsəfi düşüncəsinin aydın ifadəçisinə çevrilmiş, bu zəmində formalaşan müstəsna əhəmiyyətli ədəbi irsi qədim köklərə və çoxəsrlik ənənəyə malik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mərhələ təşkil etmişdir.

Nəsiminin, mənbəyini xalq ruhundan almış parlaq üslubu orta əsrlər Azərbaycan dilinin məna imkanlarını bütün dolğunluğu və rəngarəngliyi ilə əks etdirir. Sənətkarın yaradıcılığı bir sıra xalqların bədii-ictimai fikrinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.¹ Şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında ümumi məlumatın öyrədilməsi zamanı həm dünyəvi, həm də fəlsəfi əsərlərinə müraciət edilməli, seçilmiş bədii nümunələr üzrə müzakirə apararaq şəxsiyyəti, zəngin yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətləri barədə dolğun təsəvvür yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat dərslərində İ.Nəsiminin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə yeni metodik münasibət zəruridir. Belə ki, ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənni kurikulumunun tətbiqi sənətkarların həyat və yaradıcılığının, bütövlükdə monoqrafik mövzuların öyrənilməsinə, ümumiyyətlə, təlim prosesinə yeni təlimi yanaşmanı qaçılmaz edir. Müasir yanaşma öz əksini, ilk növbədə klassik ədəbiyyatın tədrisində interaktiv təlim texnologiyasının məqsədyönlü tətbiqi, ədəbiyyat dərslərində ənənəvi monoloqların dialoqla əvəzlənməsi, biliklərin hazır şəkildə deyil, yaradıcı fəaliyyət, diskussiya, araşdırma nəticəsində əldə edilməsi, yaddaş dərslərindən təfəkkür dərslərinə keçid, müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığının təşkili, yeni qiymətləndirmənin növ və vasitələrindən istifadədə tapır.

X sinifdə şairin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr olunan dərslərin motivasiya mərhələsində şagirdlərdə mövzuya maraq oyatmaq, yeni biliyin mənimsənilməsinə münbit zəmin yaratmaq məqsədilə «Nəsimi» filmindən Əmir Teymurla Nəsiminin dialoqu səhnəsini nümayiş etdirmək, Xalq artisti Rasim Balayevin ifasında «Sığmazam» şeirindən kiçik bir parçanı səsləndirmək məqsədəuyğundur.

«Ədəbiyyat» dərslərində şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mətn üzrə müsahibə, müzakirə aparılması tövsiyə olunur. Müəllim şairin yaşayıb-yaratdığı dövr haqqında təsəvvür yaratmaq üçün diqqəti, ilk növbədə dərslərdəki məlumatla yönəldir: «XIII-XIV əsrlərdə baş vermiş mühüm ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycanda sabitliyin pozulmasına səbəb oldu. Çingiz xanın yürüşlərinin vurduğu yaralar sağalmamış, Toxtamışın, Teymurun basqınlarına məruz qalan Azərbaycan böyük itkilər verdi. İşğalçılara qarşı vaxtaşırı baş verən üsyanlar

¹ <https://president.az/articles/30722>

insan qırğınına, şəhər və kəndlərin dağılmasına səbəb olurdu. Yerindən-yurdundan didərgin düşən əhali başqa ölkələrə üz tutur, xəstəlik, aclıq və ölümə qarşılaşırdı» [Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., 2017, s.57].

Təcrübə göstərir ki, Nəsiminin həyatı və yaradıcılığının dərinədən mənimsənilməsi üçün onun yaşayıb-yaratdığı dövr haqqında tarixi məlumatların öyrənilməsinə, şagirdlərin tarix dərslərindən, əlavə mənbələrdən əldə etdikləri biliklərin xatırlanmasına ehtiyac vardır.

Mətnlə tanışlıqdan sonra şagirdlər dərslərdəki tövsiyəyə uyğun olaraq, əlavə mənbə – VII sinif üçün «Azərbaycan tarixi» dərsləri üzrə qazandıqları bilikləri yada salırlar: «Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış xan 1385-ci ildə 100 minlik ordu ilə Azərbaycana böyük yürüşə başladı. Cəlairi hökmdarı sultan Əhməd Bağdada çəkildi. Toxtamış xanın hücumu zamanı şəhərlərimiz amansızlıqla qarət edildi. 1386-cı ilin əvvəlində Əmir Teymurun yürüşə başlaması ilə əlaqədar Toxtamış xan əsir və qənimətlərlə Volqa boyuna döndü. Teymurun ordusu Cəlairilərin hakimiyyəti altında olan bütün ərazilərin işğalına başladı. Tezliklə Təbriz və digər ərazilər Əmir Teymurun nəzarətinə keçdi. Şirvanşah I İbrahim də Teymura itaət etdiyini bildirdi. Teymurun ordusu daha sonra Naxçıvanda Əlincə qalasını mühasirəyə aldı. Cəlairi xəzinəsinin saxlandığı bu qalanın müdafiəçiləri Teymurilərə ciddi müqavimət göstərdilər.

Əmir Teymur Azərbaycana tabe etdikdən sonra bütün bölgənin idarəçiliyini və Əlincə qalasının tutulmasını oğlu Miranşaha tapşırırdı. Oğlunun yerli əhaliyə qarşı qəddar siyasəti isə həmin dövrdə Teymurilərin ağalığına qarşı ümumxalq nifrətini artırdı. Əlincə qalasının müdafiəçilərinin inadla mübarizə aparmalarına qonşu bölgələrin əhalisi, o cümlədən, Şəki hakimi Seyid Əli, Şirvan şahı I İbrahimin göndərdiyi dəstələr də kömək edirdilər. Hürufilik hərəkatının nümayəndələri Teymurilərə qarşı mübarizənin önündə gedirdilər. Onlar Əlincənin müdafiəçiləri ilə çiyin-çiyinə vuruşurdular.

Əmir Teymurun Azərbaycanda saxladığı qoşun Əlincə qalasının müdafiəçilərini diz çökdürə bilmədi. 1399-cu ildə Teymur yenidən Azərbaycana yürüş etdi. Bu zaman Əlincə qalasının müdafiəçiləri arasında münaqişə baş verdi, Sultan Tahir xəzinəni götürüb Bağdada qaçdı. Teymur 1400-cü ildə başsız qalmış Əlincə qalasını tutdu. Beləcə, 14 il müdafiə olunmuş Əlincə qalası daxili çəkişmə nəticəsində Teymura tabe oldu [Mahmudov Y., Əliyev Q., Hüseynova L., Ağayev S., Bəhrəməova S., Əlişova H., Xubyarov B., 2018, s.81-82].

Müzakirə zamanı fənlərarası inteqrasiyadan – əlavə tarixi məlumatlardan istifadə ilə aydınlaşdırılır ki, hər bir sənətkarın yaradıcılığında yaşadığı dövrün, mühüm hadisələrin, cəmiyyətdə gedən proseslərin təsiri öz əksini tapır. İ.Nəsimi xalqın güzəranının get-gedə ağırlaşdığı, işğalçı müharibələrin aramsız baş verdiyi mürəkkəb bir dövrdə yaşamış və bu, onun yaradıcılıq yolunu, həyat mövqeyini müəyyənləşdirmişdir.

Şagirdlərə aydın olur ki, bütün bu faciəli hadisələrlə əlaqədar Yaxın Şərqdə yeni bir təriqət – şəhər sənətkarlarının görüşlərini ifadə edən hürufilik geniş yayılmağa başlamışdı. XIV əsrin sonlarında Azərbaycanda da hürufilik dini-fəlsəfi cərəyanının meydana gəlməsi xalqın əsarətə, zülmə qarşı etirazının təzahürü idi. Şairin atası Seyid Məhəmməd qardaşı Seyid Hüseyinlə birlikdə o zaman Şirvanda yayılmaqda olan hürufilərə rəğbət göstərmiş, Fəzlullah Nəimi ilə şəxsən tanış olan bu ailənin bütün üzvləri hürufi görüşlərinin Şirvanda yayılmasında müəyyən rol oynamışlar.

Hürufilik Azərbaycanda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmışdı. Bu təriqətin başçısı və nəzəriyyəçisi alim və şair Şeyx Fəzlullah Nəimi olmuşdur. Hürufiliyə görə, Allah insanda və mövcud olan bütün varlıqlarda təcəssüm tapır. Elə buna görə də, insan öz varlığında ilahi nuru dərk etməlidir. Bunun üçün o, daim əqli-mənəvi təkamül yolu keçməli, təkmilləşməli, qəlbini saflaşdırmalıdır. İnsanı müqəddəs sayan hürufilərin fikrincə, kamil insan tanrı səviyyəsinə yüksələ bilər. Deməli, insana əzab vermək və onu öldürmək olmaz. Bununla da hürufilər ictimai haqsızlığa, zülmə, islam dininin bir sıra ayinlərinə qarşı çıxırdılar. Hürufilərin feodal hakim dairələri, islam xadimləri tərəfindən təqib və edam edilmələrinin mühüm səbəblərindən biri bu idi.

Nəsiminin doğulduğu il və yer (nisbəsi) barədə fərqli fikirlərin olması, həyatı haqqında da gerçəklikdən çox rəvayət və əfsanələr əks etdirən məlumatların mövcudluğu dərslərdə xüsusi qeyd edilir. Dərsdə bu məsələ ilə əlaqədar müzakirə zamanı əlavə mənbələrdən götürülmüş aşağıdakı fikirlərlə tanışlıq və müzakirə təşkil edilir:

1. Nəsiminin şirvanlı olması ilə bağlı ilk dəfə ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtaz dəyərli dəlillər əldə etmişdir.

2. Mənbələrdə Nəsiminin Şah Xəndan adlı qardaşı olduğu, «Julidəmu» təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı qeyd edilir. S.Ə.Şirvaninin «Mən öləndə Şaxəndada basdırın, Çünki onun şahidi-Xəndanı var» beyti Şah Xəndanın 1426-cı ildə Şamaxıda vəfat etməsi Nəsiminin şirvanlı olması ehtimalını gücləndirmişdir.

3. Ərəb mənbələrində şairin müasirləri onun nisbəsini «Təbriz» sözü ilə bağlamışlar.

Bu ehtimallar dərsdə araşdırılır, fərqli fikirlərə münasibət bildirilir. Müzakirə zamanı şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, H.Arslı, Ə.Səfərli kimi görkəmli tədqiqatçıların əsərlərində İ.Nəsiminin Azərbaycanın qədim şeir-sənət mərkəzlərindən olan Şamaxı şəhərində 1369-cu ildə anadan olduğu qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə şairin əsərləri latın qrafikalı əlifba ilə nəşr olunaraq ölkənin bütün məktəb kitabxanalarına paylanmışdır. Müəllimin tapşırığı ilə həmin kitabdakı «Ön söz»lə tanışlıqdan sonra şagirdlərdə belə qənaət möhkəmlənir ki, Nəsimi Azərbaycan dilində şeirin

ilk gözəl nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dillə ifadə etməyi bacaran qüdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur. Onun yaratmış olduğu divanlar şairin adının öz vətəmindən çox-çox uzaqlarda, bütün Yaxın Şərqdə şöhrətlənməsinə səbəb olmuşdur.

Şairin əsl adı Əlidir. O, 1369-cu ildə Şamaxı şəhərində dünyaya göz açmışdır. Atası Seyid Məhəmməd dövrünün tanınmış adamlarından olmuşdur. Seyid Əli ilk təhsilini Şamaxı şəhərində almış, sonralar biliklərini daha da təkmilləşdirmiş, xüsusən fəlsəfi və dini cərəyanları öyrənməyə həvəs göstərmişdir. O, Nizami, Xaqani, Məhsəti, Fələki, Zülfüqar Şirvani, Arif Ərdəbili, Mahmud Şəbüstəri və başqalarının əsərləri ilə tərbiyələnmiş, eyni zamanda, Yaxın Şərqin görkəmli şairlərinin: Cəlaləddin Rumi, Rudəki, Sədi və s. əsərlərini dərinlənən öyrənmiş, kiçik yaşlarından şeir yazmağa başlamışdır.

Müzakirə zamanı qeyd edilir ki, ictimai-fəlsəfi lirikanın ən qüdrətli yaradıcılarından olan Nəsimi şeirlərini müxtəlif janrlarda yazmışdır. Bədii irsində qəzəl, qəsidə, tuyuq, rübai, müstəzad və s. yer almışdır. Şairin əsərlərini mövzusuna, ideya istiqamətinə görə iki böyük qismə ayırmaq olar: təriqət şeirləri, dünyəvi şeirlər.

Zəngin irsi qalan Nəsimi gənc yaşlarından müxtəlif təriqətlərlə – eyni əqidə, məslək sahiblərini birləşdirən təşkilatlarla maraqlanmış, zülmə, ədalətsizliyə qarşı çıxan hürufilərə (onlar varlığın sirrini hərfərdə görürdülər) qoşulmuşdur. Onun əsərlərinin böyük bir qismi hürufi ideyalarının şərhinə və təbliğinə həsr olunub.

Dini və dünyəvi elmləri dərinlənən mənimsəyən gənc, həssas şair insana qarşı amansız, qeyri-humanist münasibətlə heç cürə barışa bilmirdi. Bu, onu düşünməyə, yollar aramağa sövq edir. Əvvəl sufizmə meyl edən Nəsimi sonralar Nəiminin görüşlərinə tərəfdar çıxır. Hürufilərin mövqeyi onun ürəyincə idi. Nəsimi elə bir elmi-fəlsəfi dayaq axtarırdı ki, onun köməyi ilə insana öz adının uca, mövqeyinin yüksək olduğunu anlamağı öyrətsin. Böyük ehtirasla, coşğunluqla hürufi ideyalarını yayan, təbliğ edən şair təqib olunur. Ölkədən-ölkəyə keçməyə məcbur olan Nəsimi əqidəsindən üz döndərmir, alovlu şeirləri ilə çoxlu tərəfdar tapır.

Dərsdə aşağıdakı bənd üzərində iş aparılır:

*Qanı bir əhdü peymanı bütün yar,
Qanı bir qövlü gerçək, doğru dildar,
Qanı haqqı bilən gərçək ər kim,
Ola doğru anın dilində göftar?*

Şagirdlər bəndi müzakirə edərək bu qənaətə gəlirlər ki, şair fəlsəfi məzmunlu dünyəvi şeirlərində yaşadığı mühitdə, cəmiyyətdə əhdi peymanı, sözübütöv, doğruçu, haqqı tanıyan insanların olmamasından şikayət edir, öz etirazını bildirir.

Nəsimi yaradıcılığında dünyəvi məhəbbət motivləri güclüdür. «Dilbərə, mən

səndən ayrı...» qəzəlində sevgilisindən ayrı düşən aşiqin dərin həsrət hissi öz əksini tapıb.

*Dilbərə, mən səndən ayrı təndə canı neylərəm,
Tacü-təxtü, mülkü-malü, xanimanı neylərəm?
İstərəm vəslin cəmalın ta qılım dərdə dəva,
Mən sənin bimarınəm, özgə dəvanı neylərəm?
Mən bu gün səbr eyləsəm, danla, fəğanı neylərəm?*

Şairin əsərlərində kamil və cahil insan fərqləndirilir. Onun böyük məhəbbətlə tərənnüm etdiyi insan ona görə kamildir ki, xeyirxahdır, ilahi qüdrəti və gözəlliyi dərk edir və sədaqətlidir. Şair kamil insanı «canımın cananəsi» adlandırır:

*Səni bu hüsnü camal ilə, bu lütf ilə görüb,
Qorxdular Haqq deməyə, döndülər insan dedilər.
Mərhəbə, insani-kamil, canımın cananəsi,
Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi.*

Haqdan, həqiqətdən uzaq, öz nəfsinin qulu olan, dünya nemətlərinə aldanan, zalım, nadan insan isə cahildir. Şair, ümumiyyətlə cəmiyyətdəki nöqsanlardan, insan təbiətindəki nadanlıq, riyakarlıq, acgözlükdən dönə-dönə söz açır, müasirlərinə kamilləşməyin həqiqi yolunu göstərir.

Nəsimi yaradıcılığının əbədiyaşarlığı onun yüksək insani, ictimai-fəlsəfi məzmunu və bədii sənətkarlığı ilə bağlıdır. Şairin əsərlərinin bədii dili poetik tərəvəti, obrazların orijinallığı, estetik təsir gücü ilə diqqəti cəlb edir. Təsadüfi deyildir ki, bədii əsərlərin məzmun və forma vəhdətində öyrənilməsi ədəbiyyat dərslərində qarşıya qoyulan mühüm prinsiplərdəndir. Bu metodik problemin həllində əsərin dil xüsusiyyətlərinin düzgün qavranılması mühüm rol oynayır. Hələ XIV əsrdə İmadəddin Nəsimi diqqəti nitqin məntiqli olmasının əhəmiyyətinə, nitqin məntiqini anlamaqla gizli mətləbləri dərk etməyin mümkünlüyünə cəlb edərək yazırdı:

*Elmi-hikmətdən bilirsən, bir bəri gəl, ey həkim,
Sən Nəsimi məntiqindən dinlə Fəzlullahı gör.*

Təsəvvüf ədəbiyyatında fəlsəfi məzmunlu fikrin incə, cilalanmış çalarlarla, qatlarla verilməsi, məcazların, hürufilik rəmzlərinin, işarə-simvolların çoxluğu şeirə bir sirr gətirir, fərqli yozumların yaranmasına səbəb olur. Şair bu məqamı nəzərdə tutaraq yazırdı:

*Könlüm gəmissi qərq edə gör eşq dənizinə.
Kim, bu dənizin bəhrini ümman bilir ancaq.*

*Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.*

«Sığmazam» qəzəlinin məzmununun mənimsənilməsi üzrə iş 2 dərş saatında aparılır, üçüncü dərş saatında təhlil üzrə iş təşkil edilir. Müəllim məzmun dərşində şagirdlərə kiçik qruplarda birləşərək evdə müstəqil oxunmuş əsərin məzmununu bir daha nəzərdən keçirməyi, fikir mübadiləsi aparmağı təklif edir. Bu, şagirdlərə öz işlərinə tənqidi yanaşmalarına, şübhə və tərəddüdlərini aradan qaldırmalarına imkan yaradır. Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, bu prosesdə fikir ayrılığı və bununla bağlı mübahisələr də meydana çıxır. Belə mübahisələr səmərəli istiqamətə yönləndirilməlidir. Mübahisə edən tərəflər müəllimin təklifi ilə əlavə dəlillər, nümunələr göstərməklə haqlı olduqlarını sübut etməlidirlər. Bu cür mübahisəli məsələlər qruplararası müzakirəyə də çıxarıla bilər.

Əsərin təhlili üçün dərşlikdə üç sual (Qəzəl hansı mövzuda yazılıb? Onun əsas ideyası nədir? Qəzəlin bədiiliyini təmin edən mühüm vasitələr hansılardır?) və onların şagirdlər tərəfindən araşdırılmasına istiqamət verən yığcam mətn verilmişdir. Araşdırmaya mətnin oxusu ilə başlanılır. Oxunu fərqli formalarda həyata keçirmək olar. Mətnin həcmi kiçik olduğu üçün fərđi oxunun tətbiqi məqsədəuyğundur. Mətnə qəzəlin mövzusu, ideyası haqqında əksini tapmış məlumat məzmunca natamamdır. Məlumatın tamamlanması, zənginləşdirilməsi üçün göstərilən mənbələrə müraciət edilməsi vacibdir. Buna nail olmağın yolları həm oxu prosesində, həm də müzakirədə şagirdlərə izah olunur.

Dərşlikdəki mətnə lirik qəhrəmanla bağlı yığcam, lakin tutarlı fikirlər ifadə edilmişdir. Bu fikirlərin qavranılması, eləcə də qəzəlin məzmunu üzrə mənimsənilənlər şagirdlərə lirik qəhrəmanın səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Mənbələrdən əldə olunan məlumatlar isə lirik qəhrəman haqqındakı təsəvvürün tamamlanmasına və bununla da tədqiqat sualının aydınlaşdırılmasına səbəb olur.

Dərşlikdəki mətnə qəzəlin bədii xüsusiyyətlərinə dair dördüncü sualla bağlı yığcam şərhədən sonra, şagirdlərin müstəqil araşdırmalarına istiqamət verilmişdir. Qəzəldə ahəng yaradan vasitələr, bol-bol işlənmiş məcazlar, sözlərin ustalıqla seçilməsi və misrada məharətlə yerləşdirilməsi və s. barədə deyilənlərin genişləndirilməsinə, misallarla təsdiqinə ciddi ehtiyac yaranır. Bunların bir qismini şagirdlər elə bu dərşdəcə yerinə yetirə bilərlər. Buna əsərin məzmunu üzrə qazanılmış biliklər imkan yaradır.

Müzakirə zamanı qeyd edilir ki, «Sığmazam» Nəsiminin dünyagörüşü və yaradıcılığı üçün ən səciyyəvi əsərlərdən biridir. Başqa sözlə, bu qəzəl müəllifin hürufi görüşlərini parlaq ifadə etdiyi kimi, sənətkarlıq məharəti barədə də aydın təsəvvür yaradır. Deməli, qəzəl şairin təriqət şeirlərindəndir. Onun ideyası isə zəngin olub əhatəli izahla aydınlaşdırılmalıdır.

Nəsiminin bu qəzəli ilə bağlı mübahisə doğuran məqamlardan biri də şairin işlətdiyi «iki cahan» ifadəsi ilə bağlıdır. Əlavə mənbələrdən bu məsələ ilə bağlı fərqli mülahizələrlə tanış olan şagirdlərin sualları diskussiyaya imkan yaradır. Kiçik qruplara şairin əsərlərindən və əlavə ədəbiyyatşünaslıq mənbələrindən götürülmüş aşağıdakı fikirlərə, bədii nümunələrə münasibət bildirmək üçün tapşırıq təklif edilir:

1. Hürufilik təliminə görə, dünya ikidir: biri kainat, ikincisi kainatdakı bütün obyektiv varlıqları özündə əks etdirən insan. Demək, kainatda nə varsa, bunların hamısı insanda da vardır, lakin insan hər şeydən qüdrətli, əzəmətli və uludur. Buna görə də insan hər iki cahanı özündə sığışıra bilməsinə baxmayaraq, özü bu cahana sığışmayan ali bir məxluqdur. Şair bununla da yaranmışların ən şərəflisi olan insanın nəciblik və təmizliyini, böyüklük və yüksəkliyini, ecazkar bir qüvvəyə malik olmasını əsaslandırmağa çalışır:

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövni-məkanə sığmazam*

[Araslı H., 1984, s.87].

2. «Nəsiminin şeirlərində tez-tez rast gəlinən «iki cahan» (eləcə də «aləmi-kübravü suğra» – böyük və kiçik aləm), «dü aləm» (iki aləm) deyimi də öz ideya qaynağını vəhdəti-vücut mülahizələrindən götürür. «Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam» misrasında «iki cahan» ifadəsi ilə şairin «can» (ruh) və «cahan»ı (maddi aləm, kainat) nəzərdə tutmasını onun digər şeirləri əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür:

*Var bu cahandan özgə bizim cahanımız,
Surəti bu aləm oldu bizə ol məkanımız.
...Şol kim bizim cahanımız olmuş bu canımız*

[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2009, s.227-228].

Tapşırığın çətinlik səviyyəsi nəzərə alınaraq kiçik qruplar tədqiqat zamanı da zəruri tövsiyələr, yığcam şərhələrlə yönləndirilməlidir. Araşdırmaya ayrılmış vaxt bitdikdən sonra kiçik qrupların təqdimatları dinlənilir və müzakirə olunur. Müəllim müzakirə zamanı şagirdlərə şairin digər əsərlərində işlətdiyi «iki cahan» ifadəsinin başa düşülməsi üçün açar rolunu oynayan misralara da münasibət bildirməyi təklif edir.

*İki aləmdə məqsudum vüsalinə irişməkdir,
Zəmirim, niyyətım oldur, qaçan fal açaram sənsiz*

[Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, 1973, s.67].

*İki aləm mana sənsiz gərəkməz, olmasın hərgiz,
Cahanın hasili sənsən, anı sənsiz nədər könlüm?*

[Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, 1973, s.136].

*Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, qandasən?
Gözlərim nuri, iki aləmdə varım, qandasən?*

[Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, 2004, s.149].

Müzakirə yekunlaşdırılaraq qeyd edilir ki, hürufi düşüncənin məhsulu olan bu beytdə «iki» deyil, «ikən» işlənməsi ilə bağlı mətbuatda fikir bildirilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, şairin anadilli divanının nə əlyazmaları, nə elmi-tənqidi, nə də kütləvi nəşrlərində ifadənin «ikən» variantına rast gəlinir.

İfadənin «ikən» şəklində oxunması şairin təsəvvüf görüşlərinə uyğun deyil. Şairə görə, «mən»ə «iki cahən» – «can» və onda öz əksini tapan «cahən» sığır, amma ilahi mənşəli «mən» «bu cahana», yəni cismani şəkilli «mən»ə sığmır: Mən «cism evi»mdə olan «can»ın («bəşər cahanı») da, «can»ın yerləşdiyi bu «cahən»in da fəvqündədir.

Deməli, misrada birinci «mən» – cismani varlıq, ikinci «mən» ilahi mənşəli candır (ruh). Birinci cahən «iki cahən» şəklində ifadə olunduğundan «can» və «cahən», ikinci cahən («bu cahən») isə «mən»dir.²

Şagirdlərdə belə bir qənaət formalaşdırılır ki, maddi və qeyri-maddini, Allahı və insanı vəhdətdə götürən hürufi şair İ.Nəsimi ana dilində fəlsəfi şeirin dəyərli nümunələrini yaratmışdır. Ədəbin insanın mənəvi gücünü, qüdrətini əks etdirən poeziyası dərin humanist məzmunla yanaşı, yüksək sənətkarlığı ilə seçilir.

İnsanın əcəliyi, döyüşkən, mübariz ruhunu əks etdirən «Ağrımaz» qəzəlinin VIII sinifdə tədrisinə 3 saat ayrılmışdır. Həmin dərs saatlarının aşağıdakı kimi planlaşdırılması məqsədəuyğundur:

1. «Ağrımaz» qəzəlinin məzmunu üzrə iş.
2. Qəzəlin təhlili.
3. Mövzu üzrə tətbiq, müzakirə, yaradıcı iş.

Qəzəlin tədrisi zamanı şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, gənc yaşlarından müxtəlif təriqətlərlə maraqlanan Nəsimi zülmə, ədalətsizliyə qarşı çıxan hürufilərə üstünlük vermişdir. Hürufiliyi təbliğ etdiyinə görə təqib olunan şair 1417-ci ildə Hələb şəhərində edam edilmişdir. Şairin həbsi və edam olunması ilə bağlı rəvayətin şagirdlərin diqqətinə çatdırılması qəzəlin məzmunu barədə daha dolğun təsəvvürün yaradılmasına səbəb olar. Müzakirə zamanı şagirdlərə aydın olur ki, lirik qəhrəman həbsxanada saxlanılan və öldürülən zaman da özünü mərdanə, əyilməz, məğrur

² https://www.aznews.az/news/cultural_man/208664.html

şəxsiyyət kimi aparır. O, məslək düşmənləri qarşısında əyilməyəcəyini, öz idealları uğrunda ölməyə hazır olduğunu qətiyyətlə bəyan edir. Fədakar şair bir əqidə şəhidinin qətl ərəfəsində zindanda keçirdiyi həyəcanlı, əzablı anları qəzəlin ölməz misralarında əbədiləşdirmişdir.

Ehtimal olunur ki, «Ağrımaz» qəzəli edam öncəsi – həbsxanada olarkən yazılmışdır. Şeiri oxuduqca tutduğu yolun doğru və ədalətli olduğuna ürəkdən inanan cəsarətli, yenilməz insan obrazı göz önündə canlanır. Bu obrazı hərtərəfli səciyyələndirmək və dəyərləndirmək üçün şeirdəki hər sözlün, ifadənin üzərində ciddi düşünmək və əsərdə geniş istifadə olunmuş təzadların rolunu aydınlaşdırmaq faydalıdır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, «Ağrımaz» qəzəlinin, ümumiyyətlə, klassik şeirin müstəqil mütaliə ilə qavranılması, hətta yuxarı sinif şagirdləri üçün də çətindir. Belə şeirlərin oxusu üçün daha səmərəli yolların tapılması müəllimləri və metodistləri həmişə düşündürmüş və narahat etmişdir. Bu məsələdə həlledici amillərdən biri sinfin hazırlıq səviyyəsidir. Klassik ədəbiyyat nümunələrindəki tanış olmayan sözlərin mənasını ardıcıl öyrənən, müəllimin izahını müntəzəm izləyib mənimsəyən, belə şeirlər üçün ümumi olan cəhətləri artıq qavramış olan sinifdə oxunu şagirdlərin fəal iştirakı ilə aparmaq mümkün və faydalıdır. Bu, izahlı oxuya şagirdlərin cəlb edilməsi şəklində özünü göstərə bilər. Qəzəlin izahlı oxusu əsərin məzmununun dərinlən mənimsənilməsinə zəmin yaradır. İzahlı oxu zamanı tanış olmayan sözlərin mənası şagirdlərin fəal iştirakı ilə aydınlaşdırılır, əsərdəki bədii təsvir və ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir. Əsərin məzmununun düzgün mənimsənilməsi baxımından əhəmiyyətli olan tapşırığın (Müəyyənləşdirdiyiniz bədii təsvir və ifadə vasitələrinin növünü dəqiqləşdirin) fərdi olaraq yerinə yetirilməsi məqsədəuyğundur. Müəllimin tapşırığı ilə yenidən əlavə mənbəyə – şairin məktəb kitabxanasındakı «Seçilmiş əsərləri»nin birinci cildindəki «Ön söz»ə müraciət edilir. Mətnlə tanışlıq şairin əfsanələşmiş həyatı, məğrur, əyilməz şəxsiyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaradır: «Şairin zindan günlərində həbsdə yazdığı cəsarətli şeirləri, mühakimə zamanı mərdanə davranışı, məntiqi cavabları, mətin iradəsi uzun müddət xalq arasında danışılmış, əfsanə kimi dillərdə, ağızlarda dolaşmışdır. Bu səbəbdəndir ki, Nəsimi haqqında bir sıra rəvayətlər yaranmışdır. İllər keçdikcə şairin həqiqi tərcümeyi-halı da bu rəvayətlərə qarışaraq əfsanələşmişdir. Xüsusən şairin ölümü haqqında bir-birindən fərqli rəvayətlər mövcuddur. Bunların birində Nəsiminin edamı belə təsvir edilir: Bir gün Hələb şəhərində gənc bir hürufi Nəsiminin bir şeirini uca səslə oxuyurmuş. Gənci həbsə alırlar. O, şeiri özünün yazdığını söyləyir. Ruhanilərin fitvası ilə onu dar ağacından asılmağa məhkum edirlər. Hadisədən xəbər tutan Nəsimi özünü cəza meydanına yetirib, şeirin müəllifi olduğunu bildirir. Ruhanilər onun hürufi mürşidi olduğunu öyrənib, diri-diri soyulmasına fitva verirlər. Dərisi soyularkən qan itirən şairin saraldığı görünən ruhanilər istehza ilə soruşurlar:

– Sən ki həqsən, bəs niyə rəngin sarıdır?

Nəsimi:

– Mən əbədiyyət üfüqlərində doğan eşq günəşiyəm. Günəş batanda saralar, – deyə cavab verir.

Bu rəvayətdə belə bir məqam da var ki, guya şairin ölümünə fitva verən ruhani demişdir:

– Bu o qədər məlumdur ki, onun qanından hara düşsə kəsib atmaq lazımdır.

Şairin qanından bir damcı təsadüfən həmin ruhaninin barmağına sıçrayır. Camaat ondan barmağının kəsilməsini tələb edir. O isə:

– Mən sözgəlişi demişəm, – cavabını verir.

Bu zaman al qan içində olan şair:

Zahidin bir barmağın kəssən dönüb həqdən qaçar,

Gör bu gerçək aşıqı sərpa soyarlar ağrımaz, – deyərək ölür» [Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, 2004, s.7-8].

Əsərin təhlili üzrə dərsdə qeyd edilir ki, şeiri oxuduqca tutduğu yolun doğru və ədalətli olduğuna ürəkdən inanan cəsarətli, yenilməz insan obrazı göz önündə canlanır. Bu mübariz, mətin insan obrazını hərtərəfli səciyyələndirmək və dəyərləndirmək üçün şeirdəki sözlərin, ifadələrin üzərində bir daha ciddi düşünmək və əsərdə geniş istifadə olunmuş təzadların rolunu aydınlaşdırmaq faydalıdır.

Təhlil zamanı şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edilir:

1. Şeir sizdə hansı təəssürat yaratdı? Fikrinizi əsaslandırın.
2. «Əsərdə şairin yalnız şəxsi faciəsi əks olunmuşdur» fikrinə münasibət bildirin. Mövqeyinizi nümunələrlə əsaslandırın.
3. Şeirdən nümunələr göstərməklə şairin müasirlərinə fərqli münasibətini aydınlaşdırın.
4. Əsərin lirik qəhrəmanını necə səciyyələndirərsiniz?
5. Şeir bədii təsir gücünü artıran vasitələrin, xüsusən təzadların rolunu misallar əsasında aydınlaşdırın.
6. Əsərdəki başlıca fikir – ideya nədir?

Təhlil dərində müzakirədə müəllimin istiqamətləndirici sualları «zahidin əfsanəsinə» görə təqibə, ağır cəzaya məruz qalan bu cəsur insanın «haqqı izhar» edən, haqq yolunda mübarizə aparan yenilməz obrazının aydın təsəvvür edilməsinə imkan yaradır. Şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, Nəsimi yaradıcılığında zahidə bu münasibət təsadüfi deyildir. Şairin əsərlərindən digər nümunə gətirilərək qeyd edilir ki, yalana, cəhalətə, nadanlığa qarşı çıxan sənətkarın yaradıcılığında riyakar zahidlərin tənqidi, onlara mənfi münasibət həmişə mühüm yer tutmuşdur:

*Taəti, zikri, namazi-məkrü fəndir zahidin,
Arif ol, aldanma billah, zahidin tamatına!*

Nəsimi yaradıcılığının irfani ədəbiyyat nümunəsi kimi məzmun, dil-üslub baxımından şagirdlər üçün çətinlik yaratdığı nəzərə alınaraq, dərsdə, yeri gəldikcə müəllimin şərhlərinə ehtiyac duyulur.

Şairin fəlsəfi əsərlərinin müzakirəsinin təsiri ilə ədəbiyyat dərslərində belə bir sual da meydana çıxır: Nəsiminin islam dininə, dini dəyərlərə münasibəti necə olmuşdur? O və müəllimi F.Nəimi Allahı, dini inkar edirdimi?

Məlumdur ki, Nəsiminin poeziyasında mühüm yer tutan «ənəlhəq» çağırışı o dövrdə düzgün anlaşılmamış, bir sıra hallarda məqsədli şəkildə yanlış yozulmuş, şairin «allahsızlıq»da günahlandırılması üçün istifadə edilmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar Nəsimi poeziyasında Allaha, Qurana münasibəti əks etdirən nümunələri müəllimin, yeri gəldikcə səsləndirməsi məqsəduyğundur:

*Ey cəmalın qul hüvəllahu əhəd
Surətin nəqşidir Allahüs-səməd.
Bir ucu zülfün əzəl, biri əbəd,
Hüsnünə şeytan imiş mən la səcəd.*

Aydınlaşdırılır ki, Quranın 112-ci surəsinin başlanğıcından istifadə ilə yazılan bu rübaidə deyilir: «Ey insan, sənin cəmalın Qurandakı qul hüvəllahü əhəd (de ki, o, yeganə Allahdır) ifadəsi, üzün isə Allahüs-səməd (Allah biehtiyacdır) ifadəsidir. Əbədiyyət və əzliyyət sənin saçının uclarıdır. Sənin gözəlliyin qarşısında baş əyməyən ancaq şeytan olmuşdur [Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, 1973, s.654-655].

Məktəblilərə izah edilir ki, hürufilik təlimində, bu fəlsəfi-fikir cərəyanına mənsub insanların yaradıcılığında, o cümlədən F.Nəimi və İ.Nəsimi əsərlərində dinə baxış kütlənin etiqadından fərqli olsa da, islam dini, Allah inkar edilmirdi. Bu fərq dinin zahiri tərəfini deyil, məzmununu, mahiyyətini dərk etmək istəyində öz əksini tapırdı [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2009, s.228].

Məktəblilərdə belə qənaət yaradılır ki, İ.Nəsimi insan anlayışı mücərrəd deyil, öz real, həyati mahiyyəti ilə müasir dövrün çağırışlarına cavab verir. Bu humanist ideyalar ədəbiyyatımızda özündən əvvəl yaranmış bədii irsin, xüsusən Nizami Gəncəvinin humanist poeziyasının davamı və inkişafı, zənginləşdirilməsi kimi dəyərləndirilməlidir. Yüksək ideya-bədii qiymətə malik bu əsərlər bu günün oxucusunu düşündürür, onu mübariz olmağa, həyatın mənasını düzgün dərk etməyə, insan ləyaqətini uca tutmağa sövq edir. Nəsimi poeziyası bütün zamanlarda insanları ayıq və arif olmağa, elm, bilik qazanmağa, həyat və kainatın sirlərini öyrənməyə səsləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H. (1984). Ədəbiyyat. 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Maarif. 190 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2009). Altı cildə. III cild, Bakı, Elm. 736 s.
3. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., (2017). Ədəbiyyat. X sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
4. Əliyev S., Həsənov B., Verdiyeva N., Mustafayeva A., Məmmədova S. (2019) Ədəbiyyat. 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
5. Həsənov B., Əliyev S., Mustafayeva A. (2017). 10-cu sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
6. Həsənov B., Əliyev S., Verdiyeva N., Mustafayeva A., Məmmədova S. (2008). Ədəbiyyat 8-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
7. Mahmudov Y., Əliyev Q., Hüseynova L., Ağayev S., Bəhrəmov S., Əlişova H., Xubyarov B. (2018). Azərbaycan tarixi. VII sinif üçün dərslik. Bakı, Təhsil.
8. Nəsimi İ. Mən bu cahana sığmazam. (1991). Bakı, Gənclik. 384 s.
9. Nəsimi İ. (1973). Seçilmiş əsərləri. Bakı.
10. Nəsimi İ. (2004). Seçilmiş əsərləri. II cildə. I cild. Bakı, Lider nəşriyyat.
11. Билинкис Я. (1986). Русская классика и изучение литературы в школе. Москва, Просвещение.
12. Совершенствование преподавания литературы в школе. Пособие для учителя. (1986). Под ред. Г.И.Беленького. Москва, Просвещение.
13. <https://president.az/articles/30722>
14. https://www.aznews.az/news/cultural_man/208664.html

Teaching Nasimi heritage in secondary schools

Soltan Huseynoghlu

PhD of pedagogy, associate professor, Azerbaijan State Pedagogical University.

E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru

Bilal Hasanly

PhD of pedagogy, associate professor, Azerbaijan State Pedagogical University.

E-mail: bilalhasanli@yahoo.com

Abstract. İmadaddin Nəsimi's life and work are taught in the VIII and X grades of secondary schools. It is necessary to create a complete picture of the ideological and aesthetic value of Nəsimi's unique role in our development and the artistic legacy of our art. During the discussions in the literature classes, students should acquire knowledge about the importance of Nəsimi's advanced ideas and his literary legacy for our modern age. While teaching the poet's life and creativity, philosophical poetry,

moral and instructive works should be mentioned, during the discussion, the personality traits, ideological and artistic features of the rich creativity must be deeply mastered.

Keywords: Poet, humanist, poem, struggle, creativity, person, literature, lesson, teacher.

Məktəblilərin mənəvi inkişafında şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin rolu və onun tədrisi

Çinarə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi, AMEA Naxçıvan Bölməsi.

E-mail: cinarezayeva@yahoo.com.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0655-9342>

Xülasə. Məqalədə ibtidai siniflərdə folklor nümunələrinin tədrisinə verilən önəm və onların yaxşı mənimsəməsi üçün müasir təlim metod və üsullardan necə istifadə edilməsi araşdırılmışdır. Burada həm laylaların, həm tapmacaların, həm də nağılların tədrisi önə çəkilmişdir. Laylalar analar tərəfindən, digər janrlar isə əsasən müəllimlər tərəfindən uşaqlara mənimsənilir. Uşaqların mənəvi zənginliyinin artmasında, onların mükəmməl fərd kimi böyüməsində nağılların roluna da nəzər salınmışdır. Bir çox təhlillər aparılaraq nağılların mənəvi əhəmiyyəti, tərbiyəvi cəhəti araşdırıldı. Tədqiqatlar zamanı bir daha əmin olundu ki, nağılların uşaqların həyatındakı rolu danılmazdır. Həmçinin, məqalədə folklor nümunələrinin uşağın milli ruhda böyüməsinə, hərtərəfli inkişafına, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına göstərdiyi xüsusi təsiri də qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Folklor, laylalar, nağıl, tapmaca, müəllim, uşaq.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.58>

Məqaləyə istinad: Rzayeva Ç. (2019) *Məktəblilərin mənəvi inkişafında şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin rolu və onun tədrisi*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 79–88

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 23.09.2019; Qəbul edilib – 11.10.2019

Azərbaycan folkloru çox zəngindir. Bu zənginliyin tərkibində uşaq folkloru mühüm yer tutur. Folklor nümunələrinin əksəriyyəti xüsusi olaraq uşaqlar üçün yaradılmışdır. «Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılı olacaqdır» (Heydər Əliyev). Uşaqlar həqiqətən də bizim gələcəyimizin təminatçısıdır. Buna görə də uşaqlar hər zaman diqqətdə saxlanılmalı, düzgün böyüdülməlidir.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan xalqının həyat fəlsəfəsini, yaşam tərzini təsdiq

edən elə folklor nümunələri vardır ki, onlar var olduğu andan bu günə qədər dilimizi, ədəbiyyatımızı, ən əsası isə ruhumuzu işıqlandırmışdır. Bu ədəbiyyat analarımızın laylası, alqışı, arzusu, atalarımızın sözü, nənələrimizin nağılı, oxşamaları, əzizləmələri və babalarımızın dastanı ilə qəlblərimizə hopur. Folklor janrlarının uzunömürlü olmasının əsas səbəbi onların mükəmməlliyi və xalq tərəfindən sevilməsidir. Digər səbəblərindən biri də folklor materiallarının xalq həyatına bağlılığı və obrazlı söz və ifadələrin zənginliyidir. Ulularımızın dilindən süzülüb gələn bu dəyərli xəzinəni qorumaq, ondan düzgün və yerli-yerində istifadə etmək də hər birimizin mənəvi borcudur.

Xalqın aynası olan folklor janrlarını uşaqlara mənimsətmək, onlarda bu elmə qarşı maraq və həvəs yaratmaq da evdə valideynlərin, məktəbdə isə müəllimlərin üzərinə düşür.

Uşaqlar ana dilinin zənginliyini, zərifliyini, incəliyini, saflığını və gözəlliyini lap körpəlikdən anlamalıdır. Analar dilin gözəlliyini beşik başında oxuduqları laylalar, bayatılar, əzizləmələr vasitəsilə uşağın ruhuna hopdurur. Anaları tərəfindən körpələrinə oxunan bu həzin nəğmələrdən bir neçəsinə diqqət yetirək.

*Laylay, balam, a laylay,
Şirin dilim, a laylay.
Sən ömrümün gülüsən,
Bağçamın sünbülüsən*

[Naxçıvan folklor antologiyası, III c., 2011].

*Laylay dedim doyunca,
Baş yastığa qoyunca.
Pardaxlan qızıl gülüm,
Bir iyliyim doyunca*

[Naxçıvan folklor antologiyası, I c., 2010].

*Laylay dedim, can dedim,
Yuxudan oyan dedim.
Sən yuxudan duranda,
Canımı qurban dedim.*

*Balam laylay, a laylay,
Körpəm, laylay, a laylay*

[Azərbaycan folklor antologiyası, 2006].

Laylalar, oxşamalar həmçinin beşik nəğmələri də adlandırılır. «Beşik nəğmələrindəki ahəng və ritmlərdə milli düşüncənin ilkin notları vardır. Bu nidalar altında tərbiyələnən körpələr hələ gözünü açmamış, qəhrəmanlıq, saflıq,

doğruçuluq, düzgünlük kimi dəyərlər sisteminin sədaları altında böyüyür, bu səslər sistemi uşaq xarakterini formalaşdırır» [Nəbiyev A., Bakı, 2000]. Bir sözlə, uşaq dünyaya göz açan gündən folklor nümunələri ilə qarşılaşır, anaların şirin laylası ilə uyuyur, nənələrin, xalaların, bibilərin həzin mahnısı ilə əzizlənir, onlara xoş gələn duzlu oxşamalarla gülür, yanılmaclarla dil açır və beləcə həyatda mənəvi nemətlərdən ilk payını alır. Qeyd etdiyimiz hər bir folklor nümunəsi uşağın milli ruhda böyüməsinə xüsusi təsir edir. Beləliklə, uşaqlar yaşa dolduqca folklorun digər nümunələri ilə də tanış olur, onlarla qidalanırlar.

Saf, təmiz ana dilinin öyrənilməsi prosesində məktəbəqədər uşaqların və ibtidai sinif şagirdlərinin intellekt qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi vacib problem kimi diqqəti cəlb edir. İbtidai sinif şagirdlərinin intellekt qabiliyyətlərini, nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirən «Ana dili» fənni digər fənlərin öyrənilməsinə də güclü təsir göstərir.

Bu gün təhsilimizin yeniləşməsinə tələb edən mühüm amillərdən biri də fənlərin həddindən artıq çoxalmasıdır. Bu fənlərin tədrisi şagirdlərin dünyagörüşünün artmasına, məntiq baxımdan inkişafına hədsiz təsir edir. Uşaqların yaxşı formalaşmasında bu fənlərin tədrisi zamanı folklor nümunələrinin yer almasının da önəmi çoxdur. Folklor həm də uşaqların hərtərəfli inkişafına və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına böyük töhfə verir. Həmçinin «hər bir folklor nümunəsi estetik zövqün inkişaf etdirilməsinə xidmət göstərir» [Əliyev R., Bakı, 2006]. Bu deyilənlər bir daha sübut edir ki, folklorun tədrisinə önəm verilməlidir.

Uşaq ana dilini öyrənməyə ana laylası ilə başlayır və biz bilirik ki, «laylanın estetik gözəlliyi onun lirizmində, poetikasındadır, ifadə etdiyi mənəvi dəyərlərlə ölçülür» [Əliyev R., Bakı, 2006]. Bununla yanaşı, uşaqlar paralel olaraq folklorumuzu da öyrənir. Onun beynində, ruhunda vətən sevgisi yaranır və elə də böyüyür. Hətta məktəbəqədərki dövrdə, yəni uşaqlar məktəbə gələnə kimi kifayət qədər şeirlər əzbərləyir, nağıllar öyrənirlər. Bu biliyə malik olan uşaqlar məktəbə böyük bir həvəslə gəlirlər. Amma bəzi hallarda bu həvəsi uşaqlarda inkişaf etdirmək yerinə körpələrin poeziyaya olan marağını konkret bir qəlibə salırıq. Bunun nəticəsi olaraq dünən şeirləri, nağılları, əfsanələri, tapmacaları çox asanlıqla əzbərləyən, öyrənən bir uşaq birdən-birə passivləşir, aktivliyini itirir. Məktəbə qədər uzun-uzadı folklor nümunələrini birnəfəsə deyən balacalar sanki çevrilib başqa uşaq olur. Doğma diyardan – folklor dünyasından, azad bir dünyadan başqa (çərçivələnmiş) bir aləmə düşür. Bunu əksinə inkişaf etdirmək lazımdır. Bu da ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə düşür. Yəni poetikanın əsas xüsusiyyətlərini öyrətmək üçün müəllim özü bir ədəbiyyatşünas kimi onun ən incə xüsusiyyətlərini dərk etməli və ibtidai siniflərdə tədris prosesində folklorla bağlı dərslərin, tapşırıqların yerinə yetirilməsinə ciddi yanaşmalıdır.

İbtidai siniflərdə folkloru şagirdlərə elə mənimsətmək lazımdır ki, şagird keçmişini, folklorunu hər zaman yaddaşında saxlasın. Çünki folklorumuz özü bir

tərbiyədir, mənəvi zənginlikdir. Uşaqlara folkloru ilk olaraq laylalarla öyrətməyə başlayırıq. Sonra bu genişlənir, əzizləmələrlə, oxşamalarla, nağıllarla, tapmacalarla və digər folklor nümunələri ilə davam edir. Müəllim şagirdlərə həm folklor nümunələrini, həm folklor oyunlarını öyrətməli, həm də məktəbə qədər öyrəndiklərini təkmilləşdirməlidir. Demək, müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Müəllim şagirdə folkloru əzbər formada deyil, onu dərk edərək öyrətməklə daha yüksək nəticə əldə edə bilər. İbtidai siniflərdə uşaq folkloruna nə qədər geniş yer verilsə bir o qədər yaxşıdır. Həmçinin, dərstdən sonra sinifdən xaric tapşırıqlarda da folklorun öyrənilməsinə geniş yer ayrılmalıdır. Xalqın keçmişindən bu günə kimi davam edən folklor nümunələri şagirdlərə öyrədilməlidir ki, gələcək nəsillərə də ötürülsün. Müəllim şifahi xalq ədəbiyyatını nə qədər mükəmməl bilsə, şagirdlərə bir o qədər yüksək səviyyədə tədris və təbliğ edə bilər.

Şagirdlərə folklorun dərindən mənimsədilməsinin əsas və yüksək keyfiyyətlərindən biri ondadır ki, sabah uşaq böyüyəndə hər hansısa bir xalqın nümayəndələri Azərbaycan folklor nümunələrini öz adına istifadə etsə, o, onun yanlış olduğunu bilib, buna etiraz edə biləcək.

Folklorun mənimsədilməsinin əsas yollarından biri də əyanilikdir. İndi bütün tam orta məktəblərdə elektron lövhələrdən istifadə imkanları genişdir. Müəllim bu texnologiyalardan istifadə etməklə folklorumuzu şagirdlərin yaddaşında asanlıqla qalacaq şəkildə mənimsədə bilər. Folklor nümunələrinin demək olar ki, çox növü şagirdlərə tədris olunur. Uşaq folkloru janrlarından biri olan tapmacalar daha çox uşaqların diqqətini çəkmiş və onların marağına səbəb olmuşdur. Məsələn, müəllim şagirdlərə tapmacaları tədris edəndə maraqlı əyani vəsait və slaydlar hazırlayaraq şagirdlərin yüksək səviyyədə mənimsəməsinə nail ola bilər. İstər əyani vəsaitlər, istərsə də slaydlar elə hazırlanmalıdır ki, uşaqların tapmacalara marağı artsın. Həmçinin, müəllim uşaqların yaşını və bilik səviyyəsini nəzərə alıb ona uyğun tapmacaları seçməli, onların məntiqini inkişaf etdirməlidir. Deməli, tapmacaları öyrədəndə istər müəllim, istərsə də evdə valideyn tək folklor nümunələri olaraq şagirdlərə mənimsətmir, həm də onların məntiqini inkişaf etdirir. Çünki «tapmaca – insanın zehni qabiliyyətini, ağılının çevikliyini yoxlamaq məqsədilə yaradılan ədəbi janr»dır.¹ Elə tapmacalara aid bir neçə nümunəyə diqqət yetirək.

*Bir cüt rəqəmə var,
Yerini dəyişəndə otuz üç artır.
Tap görək hansıdır onlar?
(66 rəqəmidir, tərsinə çevirəndə 99 alınır)*

[Naxçıvan folklor antologiyası, I c., 2010]

¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Tapmaca>

*Beş, beş, beş – on beş,
üç – on səkkiz,
iki – iyirmi,
neçə aylar hamısı?
(5+5+5=15+3=18+2=20)*

[Azərbaycan uşaq folkloru, 2011]

*Bu necə sirrdir,
Görəsən o nədir,
Biri öldürür, biri dirildir.
(Qışda ağaclar ölür, yazda dirilir)*

[Naxçıvan folklor antologiyası, I c., 2010]

Verilən nümunələrin üstünlüyü ondadır ki, burada uşaqlar həm də riyazi təfəkkürlərini işlədirlər.

Bildiyimiz kimi, tapmacalarda çox variantlılıq var. Tədris zamanı bu variantlılıq nəzərə alınsa, bu da uşaqların lüğətinin zənginləşməsində böyük rol oynayacaq. Məsələn:

*Qəndə bənzər, dadı yox,
Göydə gəzər, qanadı yox. (qar)*

[Tapmacalar, 2013]

*Göydən gəlir dərvişlər,
Kürkün yerə sərmişlər.
O qədər oynamışlar
Xurdu-xəşil olmuşlar (qar)*

[Tapmacalar, 2013]

*Dağdan gəlir, dağ kimi,
Ağappaq sazaq kimi,
Sərilir həsir kimi,
Duranda, kəsir kimi (qar)*

Nəlbəki nar giləsi, Ələ gəlməz dənəsi. (qar)²

Belə tapmacalar uşaqların inkişafında bir başqa rol oynayır. Belə ki, fərqli formalarda eyni mənəni verən tapmacalar uşaqlarda söz ehtiyatının artmasında, lüğətlərinin zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bir neçə variantda

² <http://azerlit.info/?article=4039&page=8>

verilən belə tapmacalar uşaqların həm omonim, həm də sinonim lüğətinin artmasına da böyük təsir edir. Həm də onları bir çox yöndən düşündürür. Bu da onların məntiqlərinin, təfəkkülərinin inkişafına gətirib çıxarır.

Mövzu dairəsi geniş olan, bir çox sahəni əhatə edən – elm, mətbuat, elmi-texnika, bitkilər, quşlar, heyvandarlıq, yabanı və dənli bitkilər, ərzaq, meyvələr, geyim və bəzək, musiqi alətləri, təbii hadisələr, məişətlə bağlı və s. tapmacaların müsbət keyfiyyətləri çoxdur. Ən əsası uşaqları müxtəlif sahələrdə düşündürmə xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, müxtəlif sahələri əhatə edən tapmacalar uşaqların bir çox mövzularda biliyə yiyələnmələrinə, geniş düşünmələrinə gətirib çıxarır. Ona görə də tapmacaları istər körpə uşaqlara, istərsə də şagirdlərə öyrədərkən yaş həddini nəzərə alaraq müxtəlif sahələrə uyğun tapmacalar seçilməli, onların geniş düşünmələrinə şərait yaradılmalıdır.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

*Quş yuvasından çıxdı,
Geri dönə bilmədi (söz)*

[Tapmacalar, 2004]

Verilən nümunə uşaqlarda təkcə məntiqi, diqqəti, təfəkkürü inkişaf etdirmir. Bunu deyəndə uşaq həm də «söz»ün dəyərini anlayır. Başa düşür ki, ağızdan çıxan söz geri qayıtmaz. Bunun üçün çox düşünməli, sonra danışmalıdır. Burada buna bənzər atalar sözü də xatırlanır. Həmin atalar sözlərinə diqqət yetirək:

*Sözü ağzında bəşir, sonra çıxart³
Ağızdan çıxan söz geri qayıtmaz*

[Atalar sözləri, 2013]

Belə tapmacalarda müəllim bir janr vasitəsilə həm də ikinci bir janrı şagirdlərə mənimsətməmiş olur. Nümunədən də görüldüyü kimi, belə tapmacalar nəinki məntiqi və diqqəti inkişaf etdirir, həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Burada uşaq başa düşür ki, verilən atalar sözlərinə əməl etsə, yəni düşünüb danışsa, hər zaman xeyir görər.

Uşaqlara, şagirdlərə maraqlı gələn belə tapmacaların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Deyilənlərlə yanaşı, məntiqin, təfəkkürün, zehnin inkişaf etdirilməsinə təsir edəcək amillərdən biri də uşaqların özləri hər hansı bir əşyanın, heyvanın, meyvə-tərəvəzin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən tapmacalar fikirləşməlidirlər. Ya da müəllim və yaxud evdə valideyn hər hansısa bir əşyanın, meyvə-tərəvəzin, elmi-texnikanın adını verir, bununla bağlı tapmacaların hazırlanmasını tələb edir. Uşaqlar çox düşünməli olsalar da öz təfəkkür və ağıllarına

³ https://az.wikiquote.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri/S%C3%B6z,_s%C3%B6hb%C9%99t_v%C9%99_dan%C4%B1%C5%9F%C4%B1q

uyğun tapmacalar hazırlayacaqlar. Bu da onların məntiqi inkişafında böyük rol oynayacaqdır.

Bir sözlə, «sadə dildə olan, uşaqların idrakını canlandıran, onları tədqiqata sövq edən tapmacalardan istifadə etmək günün tələbləri baxımından faydalıdır».⁴

Laylalar və tapmacalar kimi uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayan janrlardan biri də nağıllardır. Şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün ən qədim, ən çox yayılmış, çox sevilən və həcmcə ən böyük janrı olan nağıllar uşaqların tərbiyəsində, onların dünyagörüşünün artmasında, vətənpərvər ruhda böyüməsində, xeyirxah əməl sahibi olmasında, bir sözlə, mükəmməl fərd kimi formalaşmasında mühüm yer tutur. Uşaqlara danışılan və ya oxunan nağıllar onlarda müsbət xarakterin formalaşmasına çox böyük təsir edir. Nağıllarda olduğu kimi uşaqlar da dostlarını xilas etmək, onlara yardım əlini uzatmaq, ac olanlara yemək vermək, böyüklərə hörmət, ailənin dəyərini bilmək, vətəni qorumaq və s. kimi müsbət xarakterlərə köklənərək müsbət keyfiyyətlərlə formalaşırlar. Təkcə nağılların uşaqların həyatında göstərdiyi təsiri təhlil etsək, görərik ki, folklorun uşaqların tərbiyəsində xidməti necə də böyükdür. Məhz buna görə də nağılların öyrədilməsinə xüsusi önəm vermək gərəkdir. Nağılları danışarkən nə qədər canlılıq yaratsaq, bir o qədər yüksək nəticə əldə etmiş olarıq. Nağılları öyrədərkən yaxşı olar ki, nağıl qəhrəmanlarının şəkillərini əks etdirən slaydlar hazırlansın. Bununla yanaşı, uşaqların iştirakı ilə nağıl qəhrəmanlarını əks etdirən kiçik səhnəciklər də hazırlamaq olar. Daha da maraq doğurması üçün nağıllarla bağlı suallar hazırlayıb onlara təqdim edilə bilər. Məsələn, suallar bu istiqamətdə ola bilər:

- Nağılın müəllifi sən olsaydın, nağıla hansı adı verərdin? Nəyə görə?
- Nağılın müəllifi sən olsaydın, sonunu necə bitirərdin?
- Sən nağıl qoşsaydın, nələrə diqqət edərdin?
- Nağıldakı qəhrəmana nə demək istərdin? və s.

Bu kimi suallar uşaqların təfəkkürünü daha da inkişaf etdirə bilər.

Qeyd edək ki, nağılların tədrisində yaş həddinin nəzərə alınması mühüm məsələlərdəndir. Elə ona görə də uşaqlara məhəbbət, sevgi nağıllarını deyil, onlara tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən və vətənə, anaya, insanlara sevgi bəxş edən nağılları və qəhrəmanlıq nağıllarını öyrətmək lazımdır. Nağılların uşaqlara bir çox müsbət təsir göstərən xüsusiyyətlərindən biri onların insanlara qarşı həmişə yaxşı düşüncədə olmaları, yaxşılıq etməyi və hər yaxşılığın nəticəsini görməyi, qəhrəmanlıq göstərən dostlarını pis adamlardan, pis yollardan xilas etməyi, vətənə xainlik edənlərin, vətəndə gözü olanların cavabını vermək, pisləklərə boyun əyməməyi öyrənməkdir. Həmçinin bunlarla yanaşı, onlarda ailəyə sevgi, mehribançılıq və ailənin, vətənin təsibini saxlamaq kimi hissləri daha da geniş

⁴ http://muallim.edu.az/content/?category=arxiv&issue=03&content_id=44

inkişaf edir. Məsələn: «Ağıllı qoca», «Taxta qılınc», «Yalançı çobanın nağılı», «Yoxsul qoca və vəzir» və s.

Nağıllardan birinin qısa təhlilinə nəzər salaq: «Ağıllı qoca» nağılını oxuyanda ondan nəticə çıxarmamaq mümkün deyil. Çünki nağıl o qədər təsiredicidir ki, adam oxuduqca bir də oxumaq istəyir.

Nağılın süjeti belədir:

Uzaq keçmişlərdə qəddar bir padşah var imiş. Bu şahın qoyduğu qanuna görə, övladlar əldən düşmüş qoca ata-analarını səbətdə əlçatmaz, sıldırım bir qayaya qoyarlarmış. Qəddar şahın qoyduğu bu qanundan heç kəs imtina edə bilməzdi. Günlərin birində İbrahim adlı bir oğlan atasının əldən-ayaqdan düşdüyünü görüb, onu da şahın qoyduğu qanuna uyğun aparıb dağın başına qoymaq istəyir. Amma atasına olan sevgisindən, onun məsləhətli sözlərindən atasını orda qoymur, başqa bir qayada gizlədib saxlayır. Gün gəlir, şəhərdə peyda olan əjdahanın yaratdığı susuzluğa çarə tapa bilməyən şah əlacsız qalıb çarə axtarır. Bunu İbrahim atasına danışır və elə çarəni də ağsaqqal qoca tapır. Şah İbrahimdən bunu necə etdiyini soruşur. İbrahim ona belə cavab verir:

– Şah sağ olsun, bu mənim tədbirim, hünərim deyil. Cavanlar nə qədər ağıllı olsalar da, qocalara, onların müdrik nəsihətlərinə, məsləhətlərinə ehtiyacları var. Biz bütün qocaları göz bəbəyimiz kimi qorumalıyıq. Onları qurda-quşa yem etməməliyik. Bütün insanları xilas edən bu tədbiri mənə öyrədən atam oldu.

Camaat heyrətlə qulaq asırdı. Padşah əmr etdi:

– Bu saat qocanı bura gətirin.

O gündən öz əcelləri ilə ölənə qədər qocalara hörmət və qayğı göstərildi. Qocaların sevinci yerə-göyə sığmırdı.⁵

Bu nağılın tərbiyəvi əhəmiyyəti ondadır ki, uşaqlar anaya, ataya, böyüklərə hörmət və sevgi ilə yanaşmağın, onların məsləhətinin və fikirlərinin önəmli olmasının dəyərini anlayırlar. Nağılın nəinki uşaqlara, hətta böyüklərə müsbət təsiri çoxdur. Nağılı oxuyanda və ya dinləyəndə hər kəsin ailəyə olan sevgisi, valideyinə olan qayğısı daha da artır. İbrahimin bu hərəkəti, atasına olan sevgisi, ona olan hörməti və qocanın göstərdiyi ağıllı yol qəddar şahı belə yola gətirib murdar qərarından döndərsə, deməli, uşaqlara da düz yolda getməyə, düzgün qərarlar qəbul etməyə böyük təsir göstərəcəkdir. Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlinir ki, məktəblərdə müəllim şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi zamanı dərsi nə qədər maraqlı qurarsa, bir o qədər yüksək nəticə əldə edib məqsədinə nail olacaq. Folklor nümunələrini tədris edərkən müəllim əyani vəsaitlərdən, slaydlardan istifadə etsə, şagirdlərin mənimsəməsində daha yüksək nəticə əldə edər. Hətta müəllim şagirdlərdə elə həvəs yarada bilər ki, şagirdlər özləri həm nağıllar qura, həm əfsanələr yarada, həm də tapmacalar hazırlaya bilərlər. Təbii

⁵ http://rc32.ucoz.ru/publ/nagillar/agilli_qoca/5-1-0-156

ki, bu, uşaq təfəkkürünün məhsulu olacaq. Hazırlanan və söylənilən yeni folklor nümunələri çox mükəmməl olmayacaq, uşaq təfəkkürü, düşüncəsi orada öz əksini tapacaq. Amma uşaq bundan həm həvəsə gələcək, həm də özünə inamı artacaq və gələcəkdə yaxşı bir iş ortaya çıxara biləcək. Hətta uşaqlar özlərini nağıl qəhrəmanlarına oxşadacaq, onlarla özlərini müqayisə edəcək, nağıl qəhrəmanlarının müsbət keyfiyyətlərini özlərində əks etdirəcəklər. Əslində, bu, yaxşı keyfiyyətdir. Bu düşüncələr, özlərini nağıl qəhrəmanlarına oxşatmaları uşaqların formalaşmasına müsbət təsir edəcək. Burda şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına təsir yenə müəllimin üzərinə düşür. Çünki bu həvəsi şagirddə müəllim yaradır. Müəllimin keçdiyi dərs elə olmalıdır ki, uşağın özünə inamı, folkloru marağı olsun. Folkloru şagirdlərə sevdirsə, onlarda maraq yaratsa, şagirdlər həvəsə gələcək və öz xəyallarında canlandırıdığı obrazları yaradacaqlar. Elə buna görə də uşaqların mənəvi zənginliyini artırmaq üçün evdə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, ibtidai və yuxarı siniflərdə folkloru geniş yer verilməli və bu zəngin xalq nümunələrini onlara sevdirməliyik. Çünki şifahi xalq ədəbiyyatı janrları cəmiyyətin dünyagörüşünə və təfəkkür tərzinin formalaşmasına hər zaman böyük təsir gücünü göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. (2006). XIV kitab (Dərbənd folkloru). Bakı. Səda. 430 s.
2. Azərbaycan uşaq folkloru (mətn).(2011). Bakı. Ağrıdağ. 469 s.
3. Atalar sözləri. (2013). Bakı, Nurlan. 476 s.
4. Əliyev R. (2014). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər). Bakı, 350 s.
5. Əsgərova A. (2011). «Oğuznamə»nin dili. Bakı, Təhsil NPM. 210 s.
6. Mustafayeva X. (2011). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Elm. 292 s.
7. Naxçıvan folklor antologiyası. (2010). I cild. Naxçıvan, Əcəmi. 513 s.
8. Naxçıvan folklor antologiyası. (2011). II cild. Naxçıvan, Əcəmi. 525 s.
9. Naxçıvan folklor antologiyası. (2011). 3 cildli, II cild. Naxçıvan, Əcəmi. 496 s.
10. Nəbiyeva Ş. (2010). Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri (Metodik vəsait). Bakı, ADPU. 127 s.
11. Nəbiyev A. (2000). Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı, Elm.
12. Şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi məsələləri. (2013). Metodik vəsait. Bakı, ADPU, 357 s.
13. Tapmacalar. (2004). Bakı, Şərq-Qərb, 208 s.
14. <https://az.wikipedia.org/wiki/Tapmaca>
15. <http://azerlit.info/?article=4039&page=8>

16. https://az.wikiquote.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri/S%C3%B6z_s%C3%B6hb%C9%99t_v%C9%99_dan%C4%B1%C5%9F%C4%B1q
17. http://muallim.edu.az/content/?category=arxiv&issue=03&content_id=44
18. http://rc32.ucoz.ru/publ/nagillar/agilli_qoca/5-1-0-156

The narrative literature's role in the spiritual development of schools

Chinara Rzayeva

Phd in philology, senior scientific worker, ANAS Nakhchivan section.

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

Abstract. The article explores the importance of teaching folklore in the early grades and how modern teaching methods and techniques can be used to better master them. The article investigates the importance given to the development of folk examples in primary school, as well as ways to better use of modern methods in its teaching. The value of learning lullabies, riddles, fairy tales and other genres come in the first place in discovering the language. They also play a huge role in the development of children's world vision and logical thinking. It is given the examples of riddles from different areas, and a number of analyses were performed. The article also focuses on the role of fairy tales in increasing the spiritual strength of children and their growth as perfect individuals. Many studies have investigated the spiritual significance and educational value of fairy tales up today.

Keywords. Folklore, lullabies, stories, riddles, teachers, children.

Şagird nitqinin inkişafında dinləmə və anlamanın rolu

Sevda Abbasova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti.

E-mail: sevda411@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9161-3336>

Xülasə. Oxu ilə müqayisədə dinləmə yüksək səviyyədə diqqət tələb edir. Burada söhbətin məzmununa, anlaşılmayan hissəsinə dəfələrlə qayıtmaq imkanı yoxdur. Etiraf edilməlidir ki, yeni təhsil proqramına – kurikulumla qədərki dövrdə şagirdlərin oxu və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə daha çox diqqət yetirilirdi. Bilavasitə şifahi nitq bacarıqlarının, o cümlədən – dinləmə və danışmanın formalaşdırılması üzrə işlər qeyri-ardıcıl, ciddi bir sistem gözlənilmədən həyata keçirilirdi. Bu istiqamətdə bacarıqların inkişaf etdirilməsi və qiymətləndirilməsi texnologiyası kurikulumların tətbiqindən sonra elmi-metodik müstəvidə reallaşdırılmağa başlandı. Son vaxtlar pedaqoji ədəbiyyatda haqqında geniş danışılan oxu təlimi strategiyalarının mükəmməl öyrənilməsi və tətbiqi şagirdlərdə dinləmə və danışma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından faydalıdır. Eləcə də Təlimdə Tənqidi Təfəkkürün İnkişafında Mütaliə və Yazı layihəsinə (bu, təlim texnologiyası da adlandırılır) məxsus fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu və s. istifadəyə geniş yer verilməsi məqsədəuyğundur.

Açar sözlər: Nitq inkişafı, oxu bacarığı, dinləmə, danışma, təlim nəticəsi.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.59>

Məqaləyə istinad: Abbasova S. (2019) *Şagird nitqinin inkişafında dinləmə və anlamanın rolu*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 89–100

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 15.10.2019; Qəbul edilib – 12.11.2019

Ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bunun üçün ibtidai təhsil pilləsindən başlayaraq, şagirdlərin şifahi nitq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək müəllimin əsas vəzifələrindəndir. Bu baxımdan, Azərbaycan dili fənninin üzərinə daha böyük ağırlıq düşür. Ənənəvi təlimin tətbiq olunduğu illərdə Azərbaycan

dilindən çoxsaylı qaydalar, təriflər öyrənilsə də, şagirdlərin bir qismi nə rabitəli danışa bilir, nə bitkin mətn qurub yaza bilir, nə də mövzular üzrə təqdimatlar edə bilirdilər. Belə şagirdlər əzbər öyrəndikləri qaydanı, tərfi tətbiq etməkdə də acizlik göstərirdilər. Şagirdlər mədəni nitqə malik olmadıqlarından onun normaları əsasında danışmaqda çətinlik çəkirdilər. Müasir dövrdə təhsilin məzmunu tələb edir ki, şagirdlərdə daha çox yaradıcı düşünmə, müstəqil öyrənmə, qərar qəbuletmə, təşəbbüskarlıq, tətbiq və tədqiqatçılıq bacarıqları inkişaf etdirilsin, onlarda iradi keyfiyyətlər formalaşdırılsın.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlərdə ümumi intellektin, dünyagörüşünün inkişafı da dilə necə yiyələnmələrindən asılı olur. Hazırda təlimin məzmunu şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edən nitq bacarıqları, dil bacarıqları və linqvistik bacarıqların üzərində qurulmuşdur.

Yeni təhsil proqramına – kurikulumuna görə, ümumtəhsil məktəblərində dilin tədrisi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönləndirilməlidir. Ünsiyyət isə informasiyanın qəbul edilməsi və ötürülməsi prosesindən ibarətdir. Adi həyatda heç kim bunu nəzmlə və ya poetik cümlələrlə etmir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, deyilən və yazılan hər bir cümlə müəyyən informasiyanı əks etdirməlidir. Ona görə də cümləni elə formalaşdırmaq lazımdır ki, informasiya tam olaraq qavranılsın. Eləcə də oxuyarkən və ya dinləyərkən vacib informasiya yükü daşıyan ifadə və cümlələrə diqqət yetirmək, onları şüurlu surətdə mənimsəmək lazımdır.

Təhsilini başa vurmuş hər bir məktəbli aydın və səlis nitqə malik olmalı, fikir və düşüncələrini şifahi və yazılı formada sərbəst ifadə etməyi, şəraitdən asılı olaraq başqaları ilə ünsiyyət qurmağı, müəyyən problemlə bağlı müzakirə açmağı və lazımı məqamda söylənilmiş mülahizələri ümumiləşdirməyi bacarmalıdır. Bu isə məktəb illərində həmin istiqamətdə plana uyğun, məqsədyönlü işin aparılmasını zəruri edir.

Bu, onların gələcəkdə insanlarla normal münasibət qurmasına, yüksək karyera imkanları əldə etməsinə və özünəinam hissini artırmasına imkan yaratmalıdır.

Ünsiyyət prosesində danışanın nitqini səbrlə dinləmək yüksək etika, mədəniyyət tələb edir. Bu, danışanın üzərinə ciddi vəzifə və məsuliyyət qoyur; sözcükdən uzaq olmaq, sözləri diqqətlə seçmək, mümkün qədər yığcam danışmaq, fikrin dəqiq ifadəsinə səy göstərmək və s. Elə bir situasiya yoxdur ki, orada kommunikasiyadan istifadə olunmasın. Kommunikasiya bizim həyatımıza birbaşa təsir edir. İnsanlar ünsiyyət vasitəsilə öz fikirlərini ifadə edir, daxili dünyalarını bürüzə verir, qarşılardakı insanları başa düşməklə, anlamaqla müxtəlif xarakterli əlaqələr qururlar. Təcrübə göstərir ki, düzgün ünsiyyət qurmaqla əməkdaşlığa nail olmaq və məqsədə daha tez çatmaq mümkündür. Ünsiyyət qarşılıqlı olur və bunu sadəcə adi danışmaq prosesi kimi başa düşmək düzgün deyildir. Hər hansı bir situasiyanı anlamaq, öyrənmək, təhlil etmək, zəruri hallarda müqayisələr, ümumiləşdirmələr aparmaq üçün ünsiyyət prosesi mühümdür. Aydın ki, bir problemi həll etmək

istədikdə əvvəlcə onu öyrənmək, aydınlaşdırmaq, ayrı-ayrı detallarını dərk etmək, onun daxili əlaqələrini qavramaq və s. lazımdır ki, bu da digər araşdırmalarla bərabər ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilir.

Nitq prosesində dinləmə bacarığı anlaşılmaqların qarşısını alır və uğurlu kommunikasiyanı təmin edir. Söhbət prosesində dinləmə və anlama əvəzlənir. Bir çox insanlar yanlış olaraq düşünürlər ki, digərlərinə – müsahiblərinə imkan vermədən ardıcıl danışıqları nitqlərinin (danışıqlarının) təsirini, müvəffəqiyyətini təmin edir. Belələri unudurlar ki, müsahiblərində də söhbətə qoşulmaq, deyilənlərə münasibət bildirmək arzusu olur.

Dinləmə bacarığı da danışmaq bacarığı qədər vacib keyfiyyətdir və bunu hər kəs özünə təlqin edə bilər. Dinləmə zamanı diqqət mərkəzində tərəf müqabili durur. Dinləmənin passiv yox, aktiv bir proses olması üçün bir neçə qaydaya əməl etmək lazımdır. Onlardan bəzilərini xatırladıq:

1. Çağdaş zamanəmizdə kəskin hiss olunan vaxt qıtlığı üzündən heç də hamı müsahibini səbirlə dinləməyə meyilli olmur. İlk növbədə müəllim özü qarşı tərəfi səbirlə dinləməli, bu keyfiyyəti şagirdlərə də aşılmalıdır.

2. Söhbətin davamlığını təmin etmək üçün danışanın nitqini sonadək dinləmək lazımdır. Bu, o qədər də sadə deyil, çünki cavab vermək üçün dinləyənin fikrində sözlər yaranır, lakin nitqi axıradək dinləmək lazımdır, çünki çox vaxt «yaranmış sözləri» əvəz etmək vacib olur.

3. Fikir söylədikdən sonra lazım gələrsə, qarşı tərəfin rəyi gözlənilməlidir. Həmsöhbətin sözünü gözlənilmədən kəsmək, danışığına müdaxilə etmək məqbul sayılmır. Lakin söylənilənlərin dəqiq qavranılması, müsahibin nitqinin aydın başa düşülməsi üçün mövzuya, söhbətə uyğun suallar vermək və müzakirə aparmaq mümkündür. Lazım gələrsə, məlumatda – eşidilənlərdə müəyyən dəyişikliklər etmək də məqsədəuyğundur.

4. Ünsiyyət prosesində tərəf müqabilinə hörmətlə yanaşılmalı, onunla göz kontaktı qurulmalıdır. Dinləmə prosesində müəyyən əşya ilə, məsələn, telefonla məşğul olmaq, ətrafa boylanmaq və s. danışanın fikrini yayındıra bilər. Belə davranış söhbət edənin dediklərinə nə qədər az maraq göstərildiyini bildirmiş olar. Bəzən insanlar demək istədikləri ən vacib fikri ilk dəqiqələrdən deyir, sonra isə ürəklərini boşaltmaq üçün mətləbə birbaşa daxil olmayan məsələləri döndə-döndə təkrar edirlər. Bu, artıq deyilmiş mühüm fikrin təsirinin azalmasına səbəb olduğu kimi, dinləyənin yorulmasına, söhbətə marağının zəifləməsinə də gətirib çıxarır.

Dinləmə prosesi dörd mərhələdən ibarətdir: anlama, tanıma, təhlil etmə və ya qiymətləndirmə, cavablandırma (Qeyd edək ki, Blum taksonomiyasına əsasən, fəaliyyətlər mərhələlərə bölünür və anlama da bura daxil edilir).

I mərhələ anlamadır. Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün «Azərbaycan dili» dərslərinə [Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktaş S., 2017] yazılmış müəllim

üçün metodik vəsaitdə anlama belə şərh edilir: bu kateqoriya öyrənilmiş biliyin əhəmiyyətini başa düşmə mərhələsidir. Onun göstəricisi öyrənilmiş materialın bir formadan başqasına, bir dildən başqasına və ya yığcam izahata keçməkdir. Tədrisin belə nəticəsi dərs materialının sadə və yığcam yadda saxlanılmasını təmin edir.

Nitqin düzgün anlaşılması xüsusi bir qabiliyyətdir və bunu şagirdlərə kiçik yaşlarından aşılamaq lazımdır. Anlama prosesində danışanın sözünü kəsməmək, nəyi isə başa düşmədikdə soruşmaq tövsiyə olunur. Danışana diqqətlə qulaq asmaq, bu zaman fikri yayındıran işlərlə məşğul olmamaq, söhbətin ardıcılığına imkan yaratmaq üçün qısa suallar vermək olar.

II mərhələ tanımadır. Bu o deməkdir ki, danışanı, onun nitqini başa düşmək, anlamaq lazımdır. Əgər dinləyici danışılanı başa düşməyibsə, suallar vasitəsilə yenidən soruşa bilər. Bu zaman deyilənlərin məzmunu, müraciət forması, özünüifadə etmə tərzini və münasibət kimi aspektləri aydınlaşdırmaqla interpretasiyadan uzaqlaşmaq olar.

III mərhələ təhlil etmək və qiymətləndirməkdir. Qəbul edilmiş, dinlənmiş məlumat fikrən təhlil edilir, ona münasibət yaranır. Dinləyən deyilənləri təqdir edir və ya bəyənmir, yaxud bəzi məqamları rədd edir və s. Bu zaman dinlənənlər bütövlükdə fikir, düşüncə süzgecindən keçir, xəyalən təkrarlanır.

Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün «Azərbaycan dili» dərslərinə yazılmış müəllim üçün metodik vəsaitdə məsələlərə münasibət bildirilmişdir. Orada qeyd edilir ki, təhlil tədris materialının əsas hissələrini ayırmaq, onun strukturunu müəyyənləşdirmək bacarığıdır. Buraya bütövün hissələrə ayrılması, onların arasında əlaqənin üzə çıxarılması daxildir. Bu zaman tədrisin nəticəsi daha yüksək intellektual səviyyəyə uyğun olur [Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktaş S., 2017, s.30].

Qiymətləndirmə ilə bağlı isə belə bir fikir qeyd edilir: qiymətləndirmə bu və ya digər materialın əhəmiyyətini dəyərləndirmə və onun izahı bacarığıdır. Şagirdin mühakiməsi dəqiq müəyyən olmuş meyarlara əsaslanmalıdır. Seçilmiş meyarlar daxili və xarici struktura, məntiqi xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Bu meyarlar şagirdin özü və ya müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilə bilər [Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktaş S., 2017, s.31].

IV mərhələ cavablandırmaqdır. Ünsiyyət prosesində söhbətin məzmununa münasibət bildirməklə, susmaqla və ya jestlər vasitəsilə reaksiya vermək mümkündür. Təəssüf ki, heç də hamı nitqi fəal dinləməyi bacarmır. Unudulmamalıdır ki, məhz fəal dinləmə anlamaya aparən ilk və mühüm addımdır. Dinləmək sadəcə susmaq demək deyil. Dinləmək, eyni zamanda, açıq sual verməklə deyiləni anlamaq deməkdir. Danışanın nitqindən onun fikirlərini, hissələrini, arzusunu, marağı və məqsədini öyrənmək olar. Dinləmənin ən yaxşı forması qeyd edildiyi kimi, fəal dinləmədir. Fəal dinləməni yalnız məzmunun

mənimsənilməsi kimi başa düşmək yanlışdır. Fəal dinləməni eşidilənlərin məntiqli qavranılması, danışanın məqsədi barədə ilkin, lakin əsaslı nəticənin çıxarılması, fikrən aktiv təhlilin, qiymətləndirmənin aparılması, danışanın emosional durumunun, bütövlükdə ovqatının hiss edilməsi anlamında da başa düşmək doğru olar. Fəal dinləmənin uğurlu olması tərəfdaşın danışığının məğzini ifadə edən «açar sözlər»in müəyyənləşdirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu, fəal dinləmənin yuxarıda sadalanan üstünlüklərinin reallaşmasını təmin edən vasitələrdəndir. Bu, həmçinin danışanın fikrini cəmləşdirəndiyi məsələlərin mühüm istiqamətlərini başa düşməyə imkan yaradır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz metodik vəsaitdə bu məsələyə aydınlıq gətirilərək qeyd edilir ki, şifahi sorğu şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin hesaba alınmasının mühüm qaydasıdır. Şifahi cavablar qiymətləndirilərkən aşağıdakı meyarların əsas götürülməsi tövsiyə olunur:

- 1) cavabın tamlığı və düzgünlüyü;
- 2) ifadə olunan biliklərin mənimsənilməsinin şüurluluq dərəcəsi;
- 3) ifadənin rabitəliliyi, ardıcılığı və nitq mədəniyyəti [Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktəşi S., 2017, s.21].

Dinləmənin əsas məqsədi informasiya qəbul etmək və onu anlamaqdır. Qeyd edək ki, oxu ilə müqayisədə dinləmə yüksək səviyyədə diqqət tələb edir. Burada söhbətin məzmununa, anlaşılmaz hissəsinə dəfələrlə qayıtmaq imkanı yoxdur. Mətni bir dəfə dinlədikdən sonra ona adekvat reaksiya vermək lazım gəlir.

Etiraf edilməlidir ki, yeni təhsil proqramına – kurikulumuna qədərki dövrdə şagirdlərin oxu və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə daha çox diqqət yetirilirdi. Bilavasitə şifahi nitq bacarıqlarının, o cümlədən – dinləmə və danışmanın formalaşdırılması üzrə işlər qeyri-ardıcıl, ciddi bir sistem gözlənilmədən həyata keçirilirdi. Bu istiqamətdə bacarıqların inkişaf etdirilmə və qiymətləndirilmə texnologiyası kurikulumların tətbiqindən sonra elmi-metodik müstəvidə reallaşdırılmağa başlandı.

İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə ümumi təlim nəticələrində qeyd edilir ki, şagird danışanın fikrinə münasibət bildirir, öz fikirlərini sərbəst və ardıcıl ifadə edir; oxuduğu mətnlərə münasibət bildirir; kiçikhəcmli rabitəli mətnlər qurur; Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri, incəsənəti, adət-ənənələri haqqında öyrəndiyi məlumatları sadə formada təqdim edir.

Sonrakı mərhələdə, yəni ümumi orta təhsil səviyyəsində şagird artıq dinlədiyini mətnlərə münasibət bildirməklə yanaşı, öz mövqeyini də əsaslandırır; mətni düzgün və ifadəli oxuyur, məzmun və strukturuna görə təhlil edir; dil vahidlərindən istifadə etməklə müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) və formalı (inşa, esse, hekayə) mətnlər qurur, onları təkmilləşdirir; müxtəlif məzmunlu məlumatlar əsasında təqdimatlar edir; şifahi və yazılı nitqində zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Tam orta təhsil səviyyəsində şagird müxtəlif mənbələrdən aldığı məlumatları təhlil edir və onlara münasibət bildirir; mətnləri üslubi-struktur xüsusiyyətlərinə görə analiz edir və qiymətləndirir; mənbələrdən istifadə etməklə müxtəlif üslublu mətnlər qurur; müzakirə, görüş, diskussiya üçün məruzə, təqdimat və ssenarilər hazırlayır; nitqin dəqiqliyi, düzgünlüyü və ifadəliliyi üçün zəruri olan normaları şifahi və yazılı nitqində tətbiq edir [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər), 2013].

Professor Y. Kərimov bu məsələ ilə bağlı yazır: «Dilə yiyələnmə ailədən başlayır. Hər bir uşaq məktəbə gələndə ana dilinin köməyi ilə ətraf aləm haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edir. Bu təsəvvürlər onun lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Dilin köməyi ilə o, başqalarının dediklərini dinləyir, anlayır, ətraf aləmdəki əşya və hadisələr haqqında öz fikirlərini yaşına uyğun şəkildə ifadə edir» [Kərimov Y.Ş., 2013, s.5].

Təcrübə bu sözlərin həqiqiliyini təsdiq edir. İbtidai mərhələdən başlanan dilin tədrisi istər şagird şəxsiyyətinin formalaşması ilə, istərsə də nitq bacarıqlarının, təfəkkürün inkişafı ilə və gələcəkdə istənilən şəraitdə sərbəst ünsiyyət qurması ilə, mənəvi tərbiyəsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bütün bunlar da şəxsiyyətin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinə aparan yoldur.

İbtidai siniflərdən dinləyib-anlama və danışma məzmun xətti şagirdlərdə müxtəlif informasiyaları təhlil etməyi, ümumiləşdirmə aparmağı, öz mövqeyini əsaslandırmağı inkişaf etdirir. Şagirdin müşahidə etdiyi şəkil, əşya, mənzərə və hadisə əsasında hekayə qurmağı öyrədir, sadə nitq etiketlərinin tanınması, işlənmə yerinin və məqamının anlaşılması, dialoqlarda görüşmə, təşəkkür və üzrxahlıq etiketlərindən istifadə olunmasını təmin edir. Dilə köməkçi vasitələrin – sadə jest və mimik hərəkətlərin işlənmə məqamının müəyyənləşdirilməsini, kiçikhəcmli bədii mətnlərdəki fikri ifadə edərkən onlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunması bacarıqlarını inkişaf etdirir [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər), 2013].

Nitq inkişafında şagird nitqinin düzgünlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin düzgünlüyü dil normalarına (fonetik, orfoepik, leksik, söz yaradıcılığı, semantik, qrammatik, üslubi) əməl edilməsi ilə ölçülür. Dilin normaları dedikdə fonetik, orfoepik, leksik, morfoloji, orfoqrafik, sintaktik, punktuasiya, üslubi qaydalar və qanunlar nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, nitq prosesi üç mərhələdən ibarətdir: danışmaq, eşitmək, dərk etmək.

Danışmaq danışmaq üzvləri vasitəsilə həyata keçirilir və nitq səsləri ilə reallaşır. Eşitmə orqanı fikrin doğru, düzgün dərk olunmasını təmin edir. Dərketmə – nitq prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxır və daha çox təfəkkürlə bağlı olan prosesdir.

Ümumtəhsil məktəblərində nitqin inkişafı ümumpedaqoji problem hesab edilir və dil dərslərinin bütün mərhələlərində həyata keçirilir. Çünki insanın cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Təsadüfi deyildir ki, kurikulum sənədində bu məsələ mühüm tələb kimi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Sənəddə qeyd edilir ki, danışma insana ən çox vacib olan ünsiyyət bacarıqlarından və özünüifadənin formalarından biridir. VII sinif üçün danışma üzrə nəzərdə tutulan standartlar bu bacarığın müxtəlif aspektlərdən inkişafını nəzərdə tutur: şifahi təqdimatlar zamanı müxtəlif formalardan istifadə etmək (2.1.1), məntiqi ardıcılıqla danışmaq (1.2.2), fikrə münasibət bildirmək (1.2.4) və s. «1.2.3. Nitqində müxtəlif səs çalarlarından istifadə edir» və «2.2.1. Səs tonu, temp və fasiləni gözləməklə mətni oxuyur» standartlarını fərqləndirmək lazımdır. Çox yaxın olsalar da, onlardan biri (1.2.3) ritorika bacarığıdır və danışarkən səs çalarları vasitəsilə qarşı tərəfi inandırmağı nəzərdə tutur. Digəri (2.2.1) isə ifadəli oxu bacarığıdır və daha çox şeirlərin və ekspressiv çalarlı mətnlərin oxusu zamanı reallaşdırılır [Rüstəmov A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S., 2017, s.9].

Metodik ədəbiyyatlarda Azərbaycan dili üzrə mətnin dinlənilməsinin səmərəli təşkili üçün aşağıdakı qaydalara əməl edilməsi tövsiyə olunur: Mətn uşaqların yaşına və maraq dairəsinə uyğun seçilməlidir. Şagird bilməlidir ki, şifahi nitqin dinlənilməsi başa çatdıqdan sonra mətni – nitqi səmərəli, diqqətli dinlədiyini sübut etməlidir. Nitqə başlamazdan əvvəl çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər öz yerlərində rahat otursunlar, partaların üstündə və ümumiyyətlə, sinif otağında onların diqqətini yayındıracaq heç bir şey olmamalıdır.

Danışan (şagird və ya müəllim) elə yerdə dayanmalıdır ki, sinifdəki bütün uşaqlar onu görsün, onun jestlərini və sifət hərəkətlərini (mimikasını) izləsinlər. Mətn aramla, ifadəli oxunun tələblərinə uyğun oxunmalı, tələb olunan məqamlarda fasilə edilməlidir. Mətn həcmcə böyük olarsa, o, bitkin hissələrə bölünməli və mərhələlərlə oxunmalıdır. Hər bir hissənin səsləndirilməsi beş dəqiqədən çox çəkməməlidir.

Təbii ki, bu zaman istər müəllim, istərsə də natiq sinfi, auditoriyanı nəzərə almalı, öyrədici mühitin yaranmasına nail olmalı, çıxışını, nitqini bu aspektdə qurmalıdır. Pedaqoq və psixoloqlar öyrədici mühitin üç komponentini qeyd edirlər: sosial-psixoloji mühit, informasiya mühiti və əşyavi mühit.

Sosial-psixoloji mühit dedikdə, şagirdin digər insanlarla və öz daxili aləmi ilə qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tutulur. Bir-birini başa düşmə, anlama səmərəliliyi artırır, təlim prosesinə canlılıq, emosionallıq verir. İnformasiya mühiti bütün məlumat mənbələrini öz tərkibinə daxil edir. Məlumat mənbələrindən kifayət qədər istifadə edilməməsi təlim prosesini şagirdlər üçün maraqsız edir. Əşyavi mühitə maddi-texniki resurslar: ağıllı lövhə, proyektor, kompüterlər, dərsləklər, didaktik vəsaitlər, müxtəlif texniki avadanlıqlar, stendlər və s. daxildir.

Təlim prosesində dinləmə mətnləri səsəndirildikdən sonra müəllim oxunu dayandırır və uşaqlara düşündürücü suallar verməlidir. Bu suallar həm uşaqların diqqətini mətn üzərində cəmləməli, həm də onları mətnin davamına daha diqqətlə qulaq asmaq üçün stimullaşdırmalıdır. Müəllim mətndəki hər hansı bir sözün uşaqlar üçün tanış olmadığını ehtimal edərsə, fasilə verməli və yeni sözün mənasını şagirdlərin fəal iştirakı ilə açıqlamalıdır.

Son vaxtlar pedaqoji ədəbiyyatda haqqında geniş danışılan oxu təlimi strategiyalarının mükəmməl öyrənilməsi və tətbiqi şagirdlərdə dinləmə və danışma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından faydalıdır. Eləcə də Təlimdə Tənqidi Təfəkkürün İnkişafında Mütaliə və Yazı layihəsinə (bu, təlim texnologiyası da adlandırılır) məxsus fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu və s. istifadəyə geniş yer verilməsi məqsədəuyğundur. Maraqlıdır ki, məsələn, fasilələrlə oxunu bütövlükdə *dinləmə–anlama–danışma* müstəvisində (bu, başqa formaları istisna etmə) təşkil etmək mümkündür. Bədii mətn bitkin parçalara bölünür, ilk parçanın səsli oxusu dinlənir, oxu başa çatdıqdan sonra fasilə edilir və şagirdlər dinlədiklərini ya bütövlükdə, ya da onun başlıca cəhətlərini danışirlər. Məktəblərimizdə başqa variant da tətbiq edilir: bitkin parçaların arasındakı fasilədə şagirdlər müəllimin mətnin məzmununu ilə bağlı suallarına cavab verirlər. Hər iki halda dinləyib anlama və danışma reallaşdırılır ki, bu da şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına əlverişli imkan yaradır.

Dinləmə dərslərində uşaqları daim sual verməyə və fikir bildirməyə sövq etmək lazımdır. Onlar yalnız öyrənmək üçün deyil, anladıklarını nümayiş etdirmək üçün də bir-birinə suallar verə bilərlər. Verilən sualların məzmununu şagirdlərin dinləmə bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün meyar rolunu oynaya bilər.

Dilin öyrədilməsində dərslərdə verilmiş rəbitəli mətnlər əsas material rolunu oynayır. Mətnlə bağlı söylənilmiş fikirlər şagirdlərə dinləmə və danışma bacarıqlarını sintez etməyə imkan verir. Eyni zamanda, müəllim fənn üzrə məzmun standartlarını da mətn vasitəsilə reallaşdırır. Mətn üzrə aparılan işlər şagirdin analitik, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürünün inkişafı üçün də faydalıdır. Mətn şagirdlərə istənilən nitq vahidi (səs, hərf, söz, cümlə) ilə bağlı fəaliyyətlərini təşkil etməyə, ünsiyyətə girməyə imkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dil tədrisində mətnlə bağlı çalışmalar şagirdin nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət etməlidir. Şagird mətnin məzmununu mənimsəməklə təfəkkürünün inkişafına, dünyagörüşünün genişlənməsinə də nail olur. Ancaq Azərbaycan dili dərslərində əsas məqsəd mətni dinləyib və ya oxuyub anladığını rəbitəli şəkildə danışmaq və ya yazmaqdır. Dinləmə materialı maraqlı olmalıdır ki, uşaqlar yorulmasınlar və danışmağa həvəsli olsunlar. Təlimin müəyyən mərhələlərində şagirdlərin dinləmə üzrə bacarıqlarının bir qismini hədəf olaraq müəyyənləşdirmək mümkündür. Qiymətləndirmə zamanı isə bu bacarıqlar meyar kimi qəbul edilə bilər. Bu, təhsil proqramında da əksini tapmışdır:

Dinlədiyi mətn parçasını öz sözləri ilə təkrar edir; dinlədiyi şeirin məzmununu nəsrə çevirə bilir; dinlədiyi mətnə çəkilməmiş şəkillərin süjetə uyğun ardıcılığını müəyyən edir; dinlədiyi mətnlə illüstrasiya arasındakı uyğunsuzluğu müəyyən edir; dinlədiyi mətnləri plana əsasən yazır [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər), 2013].

Danışmaq bildiklərini və düşüncələrini şifahi nitq vasitəsilə ifadə etmək bacarığıdır. Səlis və gözəl danışmaq həyatda insana uğur gətirən vacib bacarıqlardan biridir. Müxtəlif ixtisas sahiblərinin peşə tələblərindən asılı olaraq dildən istifadə imkanları da bir-birindən fərqli olur. Bəzən yüksək təfəkkürlü insanlar danışma bacarığına kifayət qədər yiyələnmədiklərindən işlərində uğur qazana bilmirlər. Odur ki, hər bir insan nitqin köməyi ilə cəmiyyətdə özünü ifadə etməyi bacarmalıdır. Bu bacarıq insanın həyatı boyu təkmilləşdirilməlidir və bu proses nə qədər tez başlasa, bir o qədər yaxşıdır. Bu prosesdə uğuru təmin edən iki əsas amil vardır: söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi və rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi. Cəmiyyətin hər bir üzvü dilimizin fonetik, leksik, qrammatik qaydalarını bilməli, onlardan düzgün, dəqiq, yerli-yerində istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu, hamının əməl etməli olduğu bir tələb kimi dəyərləndirilməlidir. Məşhur bir məsəl var: üzməyi öyrənmək üçün üzmək lazımdır. Danışmağı bacarmaq üçün isə danışmaq lazımdır. Çalışmaq lazımdır ki, şagird dərslər müddəti ərzində, heç olmasa, bir neçə cümlə ilə fikrini bildirsin.

Danışma üç istiqamətdə həyata keçirilə bilər:

1. Şəkildə gördüyünü sözlə təsvir etmək;
2. Dinlədiyini və ya oxuduğunu öz sözləri ilə danışmaq;
3. Düşündüyünü ifadə edə bilmək.

Azərbaycan dilinin tədrisində şəkli sözlə təsvir etmək bacarığı ibtidai təhsil pilləsində – əlifba təlimi dövründə formalaşdırılır. Dinlədiyini və ya oxuduğunu öz sözləri ilə nəql etmək bacarığının da əsasları I sinifdə qoyulur və II sinifdə daha da inkişaf etdirilir.

Üçüncü növ danışma bacarığı (düşündüyünü danışmaq) daha çətin mənimsənilən bacarıqdır və o nəinki təhsilin bütün pillələrində, eləcə də sosial cəhətdən fəal və intellektual insanın bütün həyatı boyu inkişaf etdirilir. Təsadüfi deyil ki, bu bacarıq ayrıca bir sənətin – natiqliyin, ritorikanın predmetinə çevrilmişdir.

Düşündüyünü danışmaq prosesində beyin, belə demək olarsa, öz üzərinə iki vəzifə götürür: düşünmək və danışmaq. Bu fəaliyyət insan üçün o zaman asanlaşır ki, yaxşı danışmaq vərdişə çevrilmiş olsun, yəni insanın zəngin söz ehtiyatı olsun ki, rabitəli nitq qurarkən sözləri yerli-yerində işlətmək üçün beyin zorlanmasın. Bu bacarıq təlimin ilk günlərindən formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir.

Kurikulum sənədində belə bir standart var: «Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirilir». Bu standartda uyğun olaraq şagirdlər fikirlərini ifadə edərkən cümlələri

düzgün qurur, öz qənaətləri əsasında mətni genişləndirir, fikirlərini konkret və aydın ifadə edir, əldə etdikləri faktlarla əsaslandırırırlar. Bütün bunlarla yanaşı, gündəlik həyatlarında müşahidə etdikləri əşya və hadisələr haqqında da fikir bildirir, jest və mimikadan istifadə etməklə də danışıma bacarıqlarını nümayiş etdirirlər.

Beləliklə, Azərbaycan dili fənninin birinci məzmun xətti olan dinləyib-anlama və danışıma şagirdlərdə ana dilinin düzgün mənimsənilməsinə, şagirdlərdə dinləmək mədəniyyəti, dinlədiyini anlama və sərbəst danışıq bacarıqlarının inkişafına təkan verir. Hər bir insan ətraf aləm haqqında təəssüratlarını oxu və dinləmə bacarıqları sayəsində qazanır və mənimsəyir. Şagirdlərin şifahi nitqlərini qurmaq və öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilmək bacarığı bu məzmun xətti vasitəsilə reallaşdırılır. Təbiidir ki, bu istiqamətdə qazanılmış bilik və bacarıqlar sinifdən-sinifə keçdikcə dərinləşdirilir, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məsələn, VI və VII siniflərdə dinləyib-anlama və danışıma məzmun xəttinə dair əsas və alt standartların bir qisminə müqayisəli şəkildə nəzər salaq [Rüstəmov A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S., 2017, s.7].

Əvvəla, qeyd edək ki, dinləmə mətnləri keçilən mövzu ilə bağlı olur və dərslikdəki mətni mövzu və məzmun baxımından tamamlamağa xidmət edir. Bir növ şagirdlərə əlavə məlumat vermək məqsədi daşıyır. Bu zaman, həmçinin oxu və yazı məzmun xətti üzrə də bir neçə standartın reallaşdırılması mümkün olur. Belə ki, şagird dinləmə mətnindəki məlumatlardan çıxış edərək, oxuduğu mətndəki fikrə münasibət bildirir (2.2.3.), ifadə yazır (3.1.1.) və ya yazacağı mətni (esseni, təqdimatı) yeni faktlarla zənginləşdirir (3.1.2.). Dinləmə standartlarını müzakirə və debatlarda da reallaşdırmaq olar. Belə ki, şagird danışanın fikirlərinə, onun nitqindəki ton və emosiyaya reaksiya verməklə dinləyib anladığını nümayiş etdirir (1.1.1., 1.1.2.). VI sinif üçün metodik vəsaitdə şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün «Düşün və cavab ver, mətnə verilmiş məlumatları genişləndir, mətn üzrə əlavə məlumatlar toplayaraq təqdimat hazırlayın», «Mövzu üzrə debat hazırlayın» kimi düşündürücü və yaradıcı tapşırıqlar verilmişdir [Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları) // Kurikulum, 2010].

VI sinfin fənn kurikulumuna əsasən hər iki sinifdə əsas standartlar eyni, «dinlədiyini fikri anladığını nümayiş etdirir» və «şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir» şəklində verilmişdir. Bu sinif üzrə alt standartlar isə belə şərh olunur: danışanın məlumatlarına əsasən onun məqsədini (məqsədlərini) şərh edir. Buradan da belə bir təlim nəticəsi gözlənilir: Danışanın nitqində əsas məqamları qeyd edərək ona münasibət bildirir. Dinlədiyini mətndəki əsas məlumatları əvvəl aldığı biliklərlə müqayisə edir, suallar verir, əsas məqamları müəyyənləşdirir və münasibət bildirir.

VII sinifdə isə şagird dinlədiyini məlumatda ton, əhvali-ruhiyyə və emosiyaları

müəyyən edir. Debat zamanı opponentinin çıxışındaki ton və əhvali-ruhiyyəni izləyir və buna reaksiya verir. Dinlədiyi fikrin inandırıcı və əsaslandırılmış olub-olmamasını müəyyənləşdirir. Dinlədiyi mətndəki məlumatların əvvəl əldə etdiyi biliklərə nə dərəcədə uyğun gəldiyini müəyyənləşdirir. Dinlədiyi mətndəki məlumatları qeyd etməklə əsas fikri təsdiq edən arqumentlər gətirir. Dinlədiyi məlumatı yığcam şəkildə ümumiləşdirir. Təlim nəticələri: dinlədiyi mətndəki məlumatları (hadisələri) ümumiləşdirməklə əsas fikri müəyyən edir; dinlədiyi məlumatın mahiyyətini müəyyən edir; öz fikirlərini də əlavə etməklə dinlədiklərini tezis şəkildə ifadə edir; dinlədiyi mətndəki məlumatları ümumiləşdirərək nəticə çıxarır.

Nəticə kimi qeyd edək ki, şagirdlərin nitq bacarıqlarının, nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üzrə işlərin təməli ümumtəhsil məktəblərində qoyulur. Qeyd etdiyimiz metodik tövsiyələr təlim prosesində bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə qurularsa, nitq bacarıqları integrativ şəkildə formalaşdırılırsa, gözlənilən təlim nəticələri əldə oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova S. (2016). V sinif Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri və məzmun standartları. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji elmlər seriyası. № 2.
2. Abbasova S. (2018). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Kitab. (Şərikli) Bakı, Müəllim. 184 s.
3. Abbasova S. (2018). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası fənni üzrə reallıqlar və perspektivlər. BDU-nun nəşri «Dil və ədəbiyyat». Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №1, s.324-325.
4. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). (2012). Bakı.
5. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər) (2013). Bakı.
6. Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktəşi S. (2017). Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üzrə dərsləyin metodik vəsaiti. Bakı.
7. İsmayılov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. (2010). Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslək). Bakı, Altun Kitab, 207 s.
8. İsmayılov R., Orucova G., Xəlilov Z., Cəfərova D. (2009). Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslək). Bakı, Altun Kitab, 208 s.
9. Kərimov Y.Ş. (2013). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı.
10. Rüstəmov A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S. (2017). Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üzrə dərsləyin metodik vəsaiti. Bakı.
11. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları) // Kurikulum, (2010), №3, s.116-130.

The Role of Listening and Understanding in Developing Students' Speech

Sevda Abbasova

PhD in pedagogy, associate professor of Azerbaijan State Pedagogical University.

E-mail: sevda411@mail.ru

Abstract. The article states that the main purpose of listening is to receive and understand information. It is important to remember that listening compared to reading requires a higher level of attention than reading. It is not possible to return to the incomprehensible content of the conversation many times. It must be admitted that the new curriculum strategy was more focused on developing students' reading and writing skills than the pre-curriculum strategy. The work on the formation of immediate verbal skills, including listening and speaking, was carried out unexpectedly, without a rigid system. Excellent study and implementation of widely used reading instructional strategies in recent pedagogical literature are helpful in developing students' listening and speaking skills. It is advisable to give a wide range of use to reading with interruptions and predicted reading and so on, in the Critical Thinking Development of the Training and Writing Project (also called learning technology).

Keywords: Speech development, reading skills, listening, speaking, learning outcomes.

Şagird mütaliəsi: resursları və nitqin inkişafında rolu

Asya Bəkirova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun baş elmi işçisi. E-mail: bekirova-asya@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4616-5129>

Xülasə. Düzgün tələffüzün və nitqin əsası ailədə qoyulur, bağça və məktəbdə davam etdirilir. Daha dəqiq desək, tələffüzün, nitqin özəyi ailədən, bağçada tərbiyəçi-müəllimdən, məktəb illərində oxu kitablarından, daha çox Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin məqsədyönlü fəaliyyətindən, dil-ədəbiyyat dərslərindən qaynaqlanır, sonralar zənginləşmə və formalaşma prosesi davam edir. Gözəl nitq dilin zəngin imkanlarından istifadə bacarığı ilə yaranır. Sözü tələffüzündə səhvə yol verəndə isə nitqin gözəlliyindən, onun ifadəliliyindən danışmaq olmaz. Gözəl nitq, düzgün tələffüz, ümumiyyətlə, nitq inkişafı problemi ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin müştərək sahəsidir.

Açar sözlər: Mütaliə, nitq mədəniyyəti, tələffüz, orfoepiya, ifadəli oxu, leksik norma, vuruğu, intonasiya, dialekt.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.60>

Məqaləyə istinad: Bəkirova A. (2019) *Şagird mütaliəsi: resursları və nitqin inkişafında rolu*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 101–114

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 18.10.2019; Qəbul edilib – 15.11.2019

Şəxsiyyət olaraq insanın kamilləşməsində, mənəvi aləminin zənginləşməsində, dünyagörüşünün, bilik dairəsinin genişlənməsində, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə çevik, həssas münasibət bəsləməsində, obrazlı və məntiqi təfəkkürünün, idrak bacarıqlarının inkişafında, bir çox hallarda isə həyat yolunun müəyyənləşməsində, vətəndaş mövqeyinin möhkəmlənməsində mütaliə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, ədəbiyyat xalqın mənəvi dəyərlərinin, tarixinin, adət-ənənələrinin qorunub saxlanması, nəsil-dən-nəslə ötürülməsi ilə bağlı mötəbər mənbə, qüdrətli vasitədir. Bu mənada mütaliə inkişafetdirici amillər sırasında öncül mövqeyini saxlamaqdadır.

Müşahidə və təhlillər göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin mütlaliyə maraqları zəifləmişdir. Şagirdlərin mütlaliə mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə həyata keçirilən tədbirlər günün tələblərinə cavab vermir. Bu, təhsilverənlər kimi Təhsil Nazirliyini də qayğılandırmış, «Ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin mütlaliə vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi və onlarda mütlaliə mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı tədbirlər barədə» əmrin verilməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də bu əmrdən irəli gələn vəzifələrə ümumtəhsil məktəblərində əməl edilməsi, mütlaliyə ciddi səy göstərilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Bu baxımdan şagirdlərin mütlaliəsi ilə bağlı uzun illərin sınağından çıxmış ənənələrin bərpası, yeni təsirli vasitə və yolların müəyyənləşdirilməsi, ardıcıl tətbiq edilməsi zərurəti yaranmış olur. Məsələn, bu gün mütlaliə resurslarının hazırlanması metodist alimləri, eləcə də fənn müəllimlərini ciddi düşündürməlidir.

Ədəbiyyat bir fənn kimi məktəbin tədris planında həmişə əsas yer tutmuşdur. Bunun başlıca səbəbi bu fənn vasitəsilə bir sıra mühüm vəzifələrin reallaşdırılmasına geniş imkanın yaranmasıdır. Bu imkanların sırasında fənnin şagirdlərdə mütlaliə mədəniyyətinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamasıdır. Mütlaliə məktəbdə şagirdlərin müstəqil fəaliyyət növüdür, başqa sözlə, müstəqil oxu bu və ya digər problemə dair məlumat toplamağın və bilik qazanmağın ən səmərəli yollarındandır. Şagirdlərdə müstəqil düşüncənin, əqli fəallığın inkişaf etdirilməsinin faydalı vasitələrindəndir. Təhsilin ilk illərindən başlayaraq şagirdlərdə mütlaliyə maraq oyatmaq, mənəvi tələbat yaratmaq vəzifəsi, sözsüz ki, məktəbin, müəllimin, kitabxananın üzərinə düşür. Təsadüfi deyildir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə uşaqlar və gənclərlə bu istiqamətdə iş apararı, onların mütlaliəsinə rəhbərlik edən kitabxanaçılar, peşəkar mütəxəssislər fəaliyyət göstərirlər.

İnkişafı gələcəyə yönəlmiş uşaqların – məktəblilərin, gənclərin intellektual tələbatını ödəmək, onların mütlaliə marağını artırmaq məqsədilə respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində də aşağı və yuxarı sinif şagirdləri ilə işləməyi bacaran mütəxəssislər hazırlanmalıdır. Bu, həmin istiqamətdə işin daha səmərəli təşkilinə imkan yaradar. Güman edirik ki, belə olarsa, əvvəlki illərdə olduğu kimi (unutmayaq ki, əksər ümumtəhsil məktəblərində ixtisas müəllimlərimiz, sözün əsl mənasında, fədakarcasına şagirdlərdə mütlaliə vərdişi yarada bilmişdilər) mütlaliə mədəniyyəti və oxuya maraq hissi artar. Lap yaxın zamanlarda uşaqlarımız, gənclərimiz, hətta yaşlı adamlarımız belə kitabxanalarla daim əlaqə saxlayır, öz intellektual səviyyələrini durmadan artırmağa səy göstərirdilər. Sual olunur: kim bu uşaqlara erkən yaşda təhsil və tərbiyə verməlidir? Kim onları cəmiyyətə layiq bir insan kimi formalaşdırmalıdır? İnsan kiçik yaşlarından oxuya-oxuya, mütlaliə edə-edə formalaşır, yetkinləşir, zəngin nitqə malik olur və bu, müxtəlif fənləri sevvə-sevvə öyrənmələrinə stimula yaradır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu şərəfli vəzifə

ataların, anaların, babaların, nənələrin, məktəblərimizdə isə müəllimlərin, kitabxanaçıların, ümumiyyətlə, bütün ziyalılardan üzünə düşür. Heç şübhəsiz, əgər bu gün yaşlı və orta nəsil mütaliə etməzsə, kitabın əhəmiyyətinə, bilik mənbəyi və mənəviyyətin daşıyıcısı olmasına inanmazsa, gənc nəslin tərbiyəsində çətin ki, iştirak etsin.

Unudulmamalıdır ki, insanın mənəvi tələbatının ödənilməsində mütaliə əvəzsiz vasitədir. Məktəb kitabxanalarında təşkil olunan kitab təqdimatları, müzakirələr, elmi-praktik konfranslar, disputlar, ədəbiyyat, incəsənət, elm xadimləri ilə görüşlər, ədəbi-bədii gecələr iştirakçılarda müəyyən maraq oyadır. Nəticədə, bu maraq, şübhəsiz, mütaliə tələbatı da yaradır. Onu da unutmaq olmaz ki, müstəqil mütaliə və şəxsi təhsil olmadan mənəvi-intellektual inkişafdan, yetkin formalaşmadan söhbət gedə bilməz. Deyilənlərlə bağlı əsas ağırlıq ən çox ümumtəhsil məktəblərinin üzünə düşür. Məktəb illərində sistemli mənimsənilmiş bilik və mütaliə bacarığı məzunların sonrakı fəaliyyətlərinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir edir. Buradan aydın olur ki, şagirdlər elə məktəb illərindəcə təkcə müəllimlərin tapşırığı əsasında yox, öz maraqlarına uyğun şəkildə, fərdi olaraq mütaliə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çalışmalıdırlar.

Aydındır ki, mütaliə vərdişi birdən-birə yaranmır, onun əsası məktəbdə qoyulur. Şagirdlərin bilik səviyyəsi və yaşauyğunluq prinsipi nəzərə alınmaqla, aşağı siniflərdən başlayaraq maraqlı materialları oxutmaqla mütaliəni vərdiş halına salıb həyatı tələbatına çevirmək lazımdır. Ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat proqramlarında (1977-1990-cı illərdə) hər sinif üçün «əlavə oxu» adı altında mütaliə ediləcək bədii əsərlərin siyahısı əks olunurdu. Yeri gəlmişkən, bu gün istifadədə olan «Ədəbiyyat» dərslərlərində də «Oxumağı məsləhət görürük» adı altında siniflərin səviyyəsinə uyğun ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Keçən yüzilliyin ikinci yarısında respublika nəşriyyatlarında məktəblilərin mütaliəsi üçün «Məktəbli kitabxanası» rubrikası adı ilə kitablar işıq üzünə görünür, həmin kitablar maraqla qarşılanır, onların əsasında məktəblərdə müzakirələr təşkil edilirdi. Belə müzakirələr, mübahisələr müxtəlif yaşlı şagirdlər arasında sanki oxu yarışı yaradırdı. Məhz bunun sayəsində şagirdlər sinifdə öyrəndikləri əsərlərin süjet xəttini əvvəldən axıra qədər izləməyə, onları dərinləndirən dərk etməyə ciddi səy göstərirdilər. Bütün bunlar şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirdi.

Xatırladaq ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra klassik əsərləri – «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» dastanları, Nizami Gəncəvinin poemaları, Səməd Vurğunun «Seçilmiş əsərləri», təbiət haqqında hekayələr və s. məktəbli kitabxanası seriyasından işlənmiş və onlardan uzun illər uğurla istifadə olunmuşdur.

Mütaliənin insan həyatında rolu böyükdür. Düzgün mütaliə şifahi və yazılı nitqin inkişafına əhəmiyyətli təsir etdiyi kimi, şəxsiyyətin formalaşmasının da mühüm vasitələrindən sayılır. O, həmçinin, insana müşahidə aparmaq, təhlil

etmək, özünü bir fərd kimi öyrənmək və s. bacarıqlar aşılır. Mütaliə ilə nitqin qarşılıqlı əlaqəsi isə alimlərin diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Nitq mütaliə prosesində formalaşmış püxtələşdiyindən, onun məzmununu ilə tələffüz vasitələri arasında tam uyğunluq olmalıdır. Hər şeydən əvvəl, natiqdən yaxşı diksiya tələb olunur. Həmişə aydın səslə danışmaq lazımdır ki, hər bir səs, söz dinləyicilərdə adekvat reaksiya yaratsın. Danışan nə qədər aydın, canlı, təsirli danışsa, dinləyicilər ona bir o qədər maraq və inamla qulaq asarlar. Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, düzgün tələffüzün, nitqin əsası ailədə qoyulur, bağça və məktəbdə davam etdirilir. Daha dəqiq desək, özəyi ailədən, bağçada tərbiyəçi-müəllimdən, məktəb illərində oxu kitablarından, daha çox Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin məqsədyönlü fəaliyyətindən ədəbiyyat dərslərindən qaynaqlanır, sonralar zənginləşmə və formalaşma prosesi davam edir. Məhz bunların sayəsində şagirdlərdə söz ehtiyatı artır, düzgün nitq vərdişləri, tələffüz qaydaları möhkəmlənir, fikirlərini düzgün ifadə etmək bacarığı inkişaf edir, mədəni danışq qabiliyyəti formalaşır. Gözəl nitq, düzgün tələffüz, dildən və dilin zəngin imkanlarından istifadə bacarığı ilə yaranır. Nitqdə işlədilən sözün mənasını lazımı şəkildə başa düşmədən onu düzgün tələffüz etmək də çətindir. Sözün tələffüzündə səhvə yol verdikdə isə nitqin gözəlliyindən, onun ifadəliliyindən danışmaq olmaz. Gözəl nitq, düzgün tələffüz, ümumiyyətlə nitq inkişafı problemi ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin müştərək sahəsidir. Məhz buna görə də onların tədrisində fənlərarası əlaqə özünü bütün dərslərdə göstərir. Əgər ədəbiyyat dərslərində qarşıya qoyulan başlıca məqsəd bədii mətnin ifadəli oxusuna nail olmaqdırsa, Azərbaycan dili dərslərində tələffüz, vurğu, intonasiya və s. mənimsənilməsi və onların tələblərinə əməl edilməsi diqqət mərkəzində daha çox saxlanılır. Fikrin dinləyiciyə aydın çatması üçün mühüm olan cəhət sözlərin bədii mətndə daşdığı mənani duymaq, anlamaq, onların doğurduğu hissləri yaşamaqdır. Mütaliə zamanı bunlar reallaşmırsa, üstəlik, sözlər düzgün tələffüz edilmərsə, uğur qazanmaq mümkün deyil.

Bədii mətnin, xüsusən klassik nümunələrin oxusunda mətnaltı mənanın, məcazların aydınlaşdırılması oxunun və deməli, düzgün mütaliənin həyata keçilməsi baxımından vacibdir. Məsələn, X sinif şagirdləri M.Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərini oxuyarkən aşağıdakı misralara rast gəlirlər:

*Qönçə kimi ol lətif xərgah,
Gül bərgi kimi içində ol mah.*

Şair Leylinin bir xeymənin (alaçıq) içində olduğunu deyir, lakin bu adi xeymə olmayıb, gül qönçəsi kimi incədir, lətifdir. Leylinin adı çəkilmir, onun gözəlliyini diqqətə çatdırmaq üçün şair onu «mah» (ay) kimi təqdim edir. Bu məqamda, belə demək olarsa, ikitərəfli fayda əldə olunur: a) sözün (bütövlükdə mətnin) mənasının

dərk edilməsi onun təsirli, emosional oxunmasına səbəb olur; b) ifadəli oxu (düzgün oxu) isə mətnin emosional təsirini birə-beş artırır. Buna nail olmaq, şagirdlərdə belə oxu bacarığını yaratmaq, əlbəttə, asan deyildir. Bu, uzunmüddətli, gərgin əməyin nəticəsində mümkün olur. Başlıcası isə müəllimdən yüksək səriştə tələb olunur.

Cəmiyyəti narahat edən digər bir mühüm məsələ məktəbə, təlim-tərbiyə işinə də mənfi təsir göstərir. Etiraf edilməlidir ki, bizdə radio, televiziya dilinə əvvəllər ciddi tələbkarlıqla yanaşılırdı. Diktorların, aparıcıların nitqinin qüsursuz olması birinci dərəcəli məsələ sayılırdı. Müxtəlif yaşlı tamaşaçılar üçün təşkil olunan verilişlərin dil baxımından keyfiyyətli olması bir örnək timsalında idi. Məktəblilər, xüsusən aşağı sinif şagirdləri rəngarəng tamaşalardan nitq inkişafı baxımından çox şey əxz edirdilər. Təəssüf ki, bu gün televiziya müşahidə etdiklərimiz, radiolardan eşitdiklərimiz barədə ürəkdolu danışa bilmirik. Radio və televiziya nitqin səlisliyinə, rəvanlığına, sözlərin düzgün tələffüzünə, cümlələrin quruluşuna diqqət əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Təəccüblüdür ki, nitqi ilə nümunə olmalı olan bəzi ziyalılarımız radio və televiziya bir çox sözləri şivə tələffüzünə uyğun səsləndirməklə tamaşaçılara yanlış mövqedən «nümunə» olduqlarını başa düşməzlər.

Elmdə çoxdan sübut olunub ki, insan danışmağı həm də dinləməklə öyrənir. Xüsusən də azyaşlılar. Bu, hər bir ziyalının məsuliyyətini artırır. Müəllim, alim düzgün nitqi, danışığı ilə azyaşlılara, əslində, hamıya nümunə olmalıdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, mütaliə və düzgün nitq ictimai mahiyyət daşıyır. Lakin bu, məktəbin, xüsusən Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərini tədris edən müəllimlərin məsuliyyətini azaltmır. Təsadüfi deyildir ki, nitq bacarığı aşağı səviyyədə olan şagirdlərə dil-ədəbiyyat müəllimlərinin kim olması barədə sual verilir. Təcrübə bunu da göstərir ki, ədəbiyyat dərslərində bədii mətn üzərində əhatəli işin təşkili mütaliyə maraq oyatmaqla yanaşı, düzgün nitqin formalaşdırılmasında da əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, bədii məndəki misranın, cümlənin ifadə etdiyi mənanın aydınlaşdırılması sözlərin düzgün tələffüzünə nail olmağa şərait yaradır. Düzgün oxu prosesində isə şagirdlər, bir tərəfdən, müəllifin sənətkar kimi sözdən istifadə bacarığını daha dərindən dərk edir, digər tərəfdən, sözün bədii qüdrətini anlaşırlar. Bu, həmçinin şagirdlərin nitqinin məzmun və formaca zənginləşməsinə də təsir edir; onlar nitqlərinin anlaşılıqlı, aydın, ifadəli olmasının qayğısına qalır, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadəyə təşəbbüs edirlər. Nəzərə alınmalıdır ki, klassiklərimizin əsərlərində sözün bədii gücü, bəlağətli görünməsi ölçüyəgəlməzdir. Konkret nümunələr əsasında bu barədə şagirdlərdə təsəvvürün yaradılması faydalıdır. Bu, istər klassik sənətkarların, istərsə də çağdaş yazıçı və şairlərin əsərlərinin mütaliəsində şagirdlərin oxuya, geniş mənada mütaliyə daha diqqətli yanaşmalarına səbəb olur.

Yazı prosesində qarşıya çıxan çətinliklərin bir qismi müəyyən orfoqrafik qaydaları bilməməkdən irəli gəlsə, bir qismi də bəzi sözlərin düzgün yazılışının heç bir qaydaya əsasən müəyyən etməyin mümkün olmamasından meydana çıxır. Məsələn, bünövrə, layihə, stəkan və s. kimi sözlərin məhz bu şəkildə, yaxud «binövrə», «lahiyə», «istəkan» şəklində yazıldığını heç bir ümumi orfoqrafik qaydaya əsasən müəyyən etmək mümkün deyil. Yaxud: kafedra – kafedra, akademik – akademik, sima – sima, sənəd – sənət, sürət – surət və s. sözlərin tələffüzündə vurğunun yerində işlədilməməsi faktına tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Təcrübədən məlumdur ki, orfoqrafik və orfoepik normaları mənimsətməklə, ifadəli oxu qaydalarını öyrətməklə müəllim şagirdlərin nitqinin inkişafında əhəmiyyətli uğur qazana bilir. Müntəzəm, düşünülmüş müaliə, şeirlərin əzbər söylənməsi, nəsr parçalarının yaradıcı nağıl edilməsi şagirdlərin nitqinin püxtələşməsinə, səlisləşməsinə, nəticədə məntiqi və bədii düşüncələrinin formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Deyilənlərdən aydınlaşır ki, şagirdlərdə sözə həssas münasibətin yaradılması əsərin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində, bütövlükdə dərstdə müəllimin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Müəllim, xüsusən oxu zamanı şagirdlərin yol verdikləri səhvləri yerindəcə qeydə almalı, səhvlərini başa düşmələri üçün istiqamətləndirici suallardan istifadə etməlidir.

Müxtəlif dillərdə tələffüz qaydaları fərqlidir. Bir çox dillərin yazı sistemi əlifbaya əsaslanır. Yazısı əlifbaya əsaslanan dillərdə düzgün tələffüz üçün hər hərf və ya hərf birləşməsinə düzgün səsləndirmək vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dildəki sözlər hecalardan təşkil olunduqda, vurğu müvafiq hecanın üzərinə düşməlidir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində vurğu, adətən, sözün son hecasının üzərinə düşür. Buna əməl etməyin vacib və əhəmiyyətli olması şagirdlərə V sinifdə nümunələr əsasında çatdırılmalıdır. Tələffüzlə bağlı elə məqamlar var ki, onlara daha diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Həddindən artıq dəqiq tələffüzə can atanlar bəzən sözü yazıldığı kimi oxumağa meyilli olurlar. Bu, nitqə süni forma verir, məzmun yaxşı qavranılmır. Belə hallarda şagirdin yanlış mövqeyini özünün tələffüzünü «dinlətməklə» başa salmaq lazımdır.

Müxtəlif məktəblərdə dərslərin dinlənilməsi zamanı müşahidə etdiyimiz səciyyəvi qüsurları diqqətə çatdırıram. Şagirdlər oxuduqları mətdəki «dəniz» sözünü «deniz», «damlanı» sözünü «damleyi», «biləcəkmə» sözünü «biləjəkmə» şəklində tələffüz edirlər. Təəssüf doğuran budur ki, müəllimlərin çoxu bu vəziyyətlə sanki barışmışlar. Belə müəllimlər yanlış tələffüzə düzəliş vermədikləri üçün şagirdlər öz nitqlərinə şüurlu münasibət bəsləmirlər. Şagirdlərin yanlış tələffüz etdikləri sözlər isə çoxdur. Məsələn, əsir-əsr, rəhim-rəhm, xeyir-xeyr tipli sözlərdən hansının məqamına görə doğru olduğunu müəyyənləşdirmək, bəzən yuxarı sinif şagirdləri üçün də asan olmur. Bu qəbildən olan sözlərin mənalılarının nümunələr

əsasında dəqiq izah edilməsi düzgün tələffüz edilmələrinə və yerli-yerində işlədilmələrinə imkan yaradır.

Bədii mətnlərin səslə oxusu zamanı şagirdlərin dialektə uyğun tələffüz etdikləri sözlərin üzərində müşahidələrin aparılması, belə sözlərin dönə-dönə düzgün tələffüz edilməsinə nail olunması vacibdir.

Səmərəli mütaliə və təsirli nitq üçün vacib olan şərtlərdən biri düzgün intonasiyadır. İntonasiya oxunun və nitqin başlıca ifadəlilik vasitəsi hesab olunur. Bir sıra tədqiqatlarda onun mahiyyətinin səthi, birtərəfli izah olunması təəssüf doğurur. Daha dəqiq desək, o, səsin yüksəlməsi və alçalması kimi qələmə verilir. Əslində isə səsdəki bütün çalarlar, dəyişmələr məhz intonasiya ilə bağlıdır. Başqa sözlə, insanın sevinci, kədəri, nifrəti, yəni keçirdiyi bütün hissi hallar intonasiyada əksini tapır. İntonasiya nitq sahibinin məqsədini, niyyətini ifadə edən qüdrətli vasitə yerində çıxış edir. Ə. M. Dəmirçizadə, haqlı olaraq yazır: «Ümumiyyətlə avazlanma (intonasiya – A. B.) çox mürəkkəb, rəngarəng hadisədir. Avazlanma ton, yəni səsin alçalması və ucılması, sürət, yəni nitqin sürəti və ya aramla cərəyanı, səsin duyğularla parçalanması, duyğu boyası, yəni qorxu, sevinc və daha başqa belə bir hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması kimi rəngarəng cəhətlərə malik bir hadisədir» [Məhəmməd F., Seçilmiş əsərləri., 1984, s.165].

Mütaliə bacarığının yüksək olması əsərin mahiyyətinin, məğzinin dərinədən qavranılmasını təmin edir, bu isə təbii, səmimi intonasiyanın yaranmasına səbəb olur. Deməli, səslə oxuda düzgün intonasiya oxucunun əsəri necə dərk etməsindən, ondakı hiss-həyəcanlara hansı dərəcədə şərik olmasından asılıdır. Unudulmamalıdır ki, əsərdəki ən xırda incəlikləri məhz intonasiya bəyan edir. Bu isə, qeyd edildiyi kimi, əsər dərinədən dərk edilməsə, mümkün deyildir. Mütaliəni – oxunu səmərəli təşkil edən müəllim ədəbi qəhrəmanın mənəvi aləminin, müxtəlif vəziyyətlərdə keçirdiyi hiss-həyəcanın lazımı səviyyədə qavranılmasına çalışmalıdır. Əsərin məhz daxili mənasının başa düşülməsi şagirdin intonasiyasının müvafiq çalar qazanmasına istiqamət verir. Bədii əsərin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində bu, bir tələb kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Nəticə uğurlu olur: oxuda şagirdin intonasiyası tədricən bədii mətnin ideya-məzmununa uyğun keyfiyyət qazanır.

Azərbaycan dili dərslərində fərqli intonasiya çalarlarının mənimsənilməsi üzrə iş müəyyən cümlələrin oxunması prosesində davam etdirilməlidir. Nəticədə şagirdə aydın olur ki, eyni bir cümlə, məqsəddən asılı olaraq müxtəlif intonasiya çalarlarında oxuna bilər. Bu istiqamətdə aparılan ardıcıl iş ayrı-ayrı cümlələrin, eləcə də bütövlükdə mətnin emosional-obrazlı qavranılmasına və çatdırılmasına şərait yaradır. Bütün bunların əsasında, qeyd olunduğu kimi, oxunun – mütaliənin düzgün təşkili dayanır. Məlumdur ki, bədii əsərlər fərqli məzmununda olub, müxtəlif ideyaları ifadə edir. Müəyyən mütaliə bacarığına malik olan VI-VII sinif şagirdləri bu fərqi duyurlar. Lakin bu duyumun dərinləşdirilməsi vacibdir və bu, müəllimin

planauyğun fəaliyyətinin nəticəsində mümkündür. Deməli, bədii əsərin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində – mətnlə ilkin tanışlıq, məzmunun öyrənilməsi, mətnin təhlilində müəllimin planauyğun, məqsədyönlü fəaliyyəti özünü göstərməlidir. Məhz bu cür məqsədli, səmərəli iş öyrənilən hər bir əsərin özünəməxsusluğunun başa düşülməsinə, dəyərləndirilməsinə və şifahi sözlə çatdırılmasına imkan yaradar.

Bunu da unutmamaq olmasın ki, şagirdlər müxtəlif dövrün məhsulu olan bədii əsərlərlə tanış olurlar. Fərqli zamanlarda yaşamış insanların həyatı, dünyagörüşü, əxlaqı, məişəti ədəbi qəhrəmanların simasında məktəblilər tərəfindən mənimsənilir. Bu, əlbəttə, asan deyildir. Həyat təcrübələri, müəllim bacarıqları çox da zəngin olmayan şagirdlərin belə bir rəngarəngliyi duyub qavramaları müəllimin öz işini hansı ustalıqla qurmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Lakin müəllimin köməyi tədricən azalmalı, o, bələdçi mövqeyini tutmalı, şagirdlərin əqli-hissi fəaliyyətini işə qoşmalı və istiqamətləndirməlidir. Bu, şagirdlərdə müəllim bacarığının daim inkişaf etdirilməsini mühüm tələb kimi irəli sürür. Müəllim isə, qeyd edildiyi kimi, şagird üçün inkişaf mənbəyidir. Şagirdlər aşağı siniflərdən başlayaraq nəzərdə tutulmuş bədii əsərləri müəllim etsələr, onların üzərində düşünsələr, müzakirə, təhlil etsələr, həyata baxışları dərinləşər, ətraflarında baş verənlərə münasibətləri daha məntiqli olar. Şüurlu müəllim insanları duymaq, başa düşmək, valideyn əməyini dəyərləndirmək, doğma yurdu sevmək, təbiətə qayğı ilə yanaşmaq və s. keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan yaradır.

Deyilənlərdən bir daha aydınlaşır ki, mükəmməl nitqə yiyələnmək – səsli, sözlü ədəbi dilin tələblərinə uyğun tələffüz etmək, məntiqi vurğudan yerində istifadə, cümlələri sintaktik tələblərə əsasən qurmaq, məzmunu uyğun intonasiya çalarlarını nümayiş etdirmək, fikri dəqiq, aydın, yığcam çatdırmaq və s. sistemli müəllimin nəticəsində mümkün olur. Dilin öz qaydaları olduğu kimi, oxunun, müəllimin də öz qaydaları var. Elə sözlər var ki, düzgün tələffüz edilməyində, artıq qeyd etdiyimiz kimi, süni təsir bağışlayır. Məsələn, yarpaqlar, bulaqlar, gələndən, gedəndən, oxuyandan, alından, həyatından, ağılından, təbiətindən, şüurundan kimi sözlərdə «q» səsi «x» kimi, «nd» isə «nn» kimi tələffüz edilməlidir. Bu sözlərin, ümumiyyətlə, yazılışı ilə deyilişi fərqlənən kəlmələrin düzgün tələffüzü məntəqdəki fikirlərin daha aydın başa düşülməsinə, səs-lənmənin ürəyəyatımlı olmasına səbəb olur. Bunlara nail olunması müəllimin ardıcıl və səmərəli işi sayəsində mümkündür.

Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramını – kurikulumu nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu konseptual sənəd hər bir şagirdin ümumi inkişafını, maraq və meyllərini yüksək səviyyədə nəzərə alaraq, onun ədəbi təhsili, tərbiyəsi və inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Ədəbiyyatdan məzmun standartları təhsilalanların fiziki və intellektual inkişafına, zəruri biliklərə yiyələnmələrinə, onlarda sağlam həyat tərzinə və sivil dəyərlərə əsaslanan vətəndaş tərbiyəsinin formalaşmasına, milli və dünyəvi dəyərlərə hörmət hissinin

aşılmasına yönəldilmişdir. Bu sənəddə şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmış, yaradıcı inkişafı, mütaliə mədəniyyətinin yüksəldilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Fənn kurikulumunda aydın və konkret şəkildə göstərilir ki, ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi-ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaq, şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirmək, mənəvi-estetik inkişafını təmin etmək, rəhbərliyi, lüğət ehtiyatını mütaliə yolu ilə artırmaqdır. Ədəbiyyat fənni üzrə bu məsələlərin reallaşdırılması istiqamətində vəzifələr yerinə yetirilərkən mütaliə ön plana keçir. Təsədüfi deyildir ki, Ədəbiyyat və Azərbaycan dili fənləri üzrə məzmun standartları arasında bir uyğunluq vardır. Bu cəhət ədəbiyyatdan «Şifahi nitq» və «Yazılı nitq» məzmun xətləri ilə Azərbaycan dilindən «Oxu» və «Yazı» məzmun xətləri arasında daha çox müşahidə edilir. Fikrimizcə, bu uyğunluqda bir zərurət vardır. Həmin zərurət hər iki fənnin nitq inkişafı ilə bağlı müştərək vəzifələri icra etməli olduqlarından irəli gəlir. Bu, həmin fənlərin arasında inteqrasiyanın reallaşdırılması baxımından çox faydalıdır.

Təbiidir ki, həm Ədəbiyyat, həm də Azərbaycan dili fənlərinin tədrisində mühüm obyektlərdən biri dil materiallarıdır. Bədii mətnlə bağlı təlim fəaliyyəti daha çox dil materialları üzərində qurulur. Şagirdlərin nitq və təfəkkürünün zənginləşməsi üçün ədəbi dilin müxtəlif üslublarında olan mətnlərdən istifadə edilir. Ədəbiyyat və Azərbaycan dili fənləri üzrə məzmun standartları arasında uyğunluqların olması müəllimin səmərəli pedaqoji fəaliyyətinə təkan verir, təlim prosesində inteqrativliyin həyata keçirilməsi imkanlarını genişləndirir.

Mütaliə zamanı şagirdlərin diqqət yetirməli olduqları məqamlardan biri sözlərin leksik və məcazi mənasının öyrənilməsidir. Bildiyimiz kimi, hər bir söz müəyyən leksik mənaya malik olur. Sözlərin leksik mənası dedikdə, onun əsas lüğəvi mənası, birbaşa ifadə etdiyi məna nəzərdə tutulur. Yəni leksik məna konkret predmet barədə olan məlumat, həmin sözü deyərkən, tələffüz edərkən nəyi başa düşməyimizdir. Ona görə də, mətnə ifadə olunmuş fikri anlamaq üçün şagird, ilk növbədə, sözlərin leksik mənasını qavramağa səy göstərməlidir. Müəllim bu məqsədlə şagirdlərə müxtəlif vasitələrdən istifadə etməyi öyrətməlidir. Məsələn:

Mənası aydınlaşdırılan sözə yaxın mənalı sözlər seçməklə: zəngin-varlı, sakit-aramla-tələsmədən, şən-şad, gözəl-qəşəng və s; sözlərin məzmun, əlamət və xüsusiyyətlərini izah etməklə: dalbadal – arasıksilmədən – ardıcıl və s; mürəkkəb sözlərin tərkib hissələrinin mənasını açmaqla: üçbucaq – bucaqlarının sayı üç olan hər hansı fiqur; enliyarpaqlı – yarpaqları enli olan və s; sözlərin əks mənalı sözlərlə müqayisə etməklə: yaxşı-pis, düz-əyri, irəli-geri və s.

İstər nəzm, istərsə də nəsr əsərlərinin oxusunda şagirdlər məcazi mənalarda işlənməmiş sözlərə rast gəlirlər. Belə sözlərin bədiiliyin, obrazlılığın artmasındakı rolu konkret nümunələr əsasında diqqətə çatdırılmalıdır. Təsədüfi deyildir ki,

ədəbi əsərlərin təhlili ilə bağlı məzmun standartlarının sırasında bu, ayrıca standart şəklində qeyd edilmişdir: 1.2.3. Şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində bədii təsvir vasitələrinin (epitet, təşbeh) rolunu aydınlaşdırır.

Şagirdlərə, həmçinin aşılmalıdır ki, tarixi inkişaf prosesində bəzi sözlər əlavə, yeni mənalar kəsb etməklə yanaşı, bəzilərinin mənaları unudulur, yaddan çıxır. Sözün əsas – həqiqi mənası olmasa, məcazi mənası da ola bilməz. Bədii əsərlərdə sözlərin məcazi mənalarından daha geniş istifadə olunur ki, bu da bədiiliyi təmin edən ən yaxşı vasitələrdəndir.

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, aşağı siniflərdən başlayaraq şagirdlər dil qaydalarına müntəzəm yiyələnməli, dil hadisələrini mükəmməl öyrənməyə səy göstərməlidirlər. Ardıcıl, düzgün mütaliə isə dil qaydalarının və hadisələrinin öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Məsələn, ardıcıl mütaliə edən, dil materiallarının üzərində daim müşahidə aparan şagirdə aydın olur ki, bütün sözlərin həqiqi mənası var, lakin bütün sözlər məcazi mənaya malik deyil. Məcəzi mənə, əsasən, bədii üslubda olur. Sözün məcazi mənasının olması isə onun çoxmənalılığı deməkdir. Bütün frazeoloji birləşmələr məcazi mənada olur, amma bütün məcazi mənalı sözlər frazeoloji birləşmə deyil və s.

Tədqiqatçılar haqlıdırlar: səmərəli mütaliə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin ən təsirli vasitələrindən biridir. Səmərəli mütaliə dedikdə, həm proqram üzrə, həm də müstəqil oxunan əsərlərin başa düşülərək, dərk edilərək, münasibət bildirilərək oxusunu nəzərdə tuturuq. Metodikada belə bir fikir çoxdan formalaşmış ki, şagirdlər yalnız proqram materialları – bədii əsərlərin mütaliəsi ilə məhdudlaşmalıdırlar. Onlar asudə vaxtlarında özlərinin maraq və zövqlərinə uyğun əsərləri mütaliə etməlidirlər. Lakin şagirdlərin hansı əsərləri oxuduqları barədə müəllimin məlumatlı olması vacibdir. Məhz müəllim, eləcə də ziyalı valideyn şagirdlərin yaş səviyyələrinə uyğun əsərləri seçmələrinə doğru istiqamət verə bilər. Əlbəttə, bu işdə səriştəli kitabxana işçisinin köməyindən istifadə etmək də faydalıdır.

Ədəbiyyat fənn kurikulumundakı 3 məzmun xəttinin ikisi nitqlə bağlıdır. Hər ikisi, məzmun standartlarına uyğun olaraq, şagirdləri rəbitəli nitqin inkişafına yönləndirir və mütaliyə istiqamətləndirir. Eləcə də üçüncü – ədəbiyyat və həyat həqiqətləri məzmun xəttinin standartları sırasında da nitq inkişafı ilə bağlı tələblər vardır. Məsələn, V sinfin məzmun standartlarından biri belədir: 1.1.3. Süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) hissələrə ayırır, plan tərtib edir, məzmununu müxtəlif formalarda (yığcam və geniş) nağıl edir. Fənn kurikulumunda V-IX siniflərdə məktəb ədəbiyyat kursunun məqsədləri sırasında şagirdlərin oxu və yazı vərdişlərinin təkmilləşdirilməsini təmin etmək, təbiət və ictimai həyat haqqında biliklərini genişləndirmək, obrazlı təfəkkürlərini zənginləşdirmək, onlarda vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbət hissləri tərbiyə etmək, müstəqil fəaliyyət bacarığı formalaşdırmaq mühüm yer tutur. Bu məqsədlər şagirdlərin müstəqil

mütaliəsi təşkil edilmədən həyata keçirilə bilməz. Bu, həmçinin bir sıra tələblərin gözlənilməsi sayəsində mümkündür. Həmin tələbləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

- mütaliə materiallarının əhatə dairəsi müntəzəm genişləndirilməli;
- mütaliə materialları seçilərkən şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsi nəzərə alınmalı;
- mütaliə mütəşəkkil və sistemli aparılmalı;
- mütaliə üçün seçilən əsərlər proqram materialları ilə əlaqələndirilməli;
- materialların mövzuca rəngarəng olmasına diqqət yetirilməli;
- mütaliənin nəticələri hesaba alınmalı və dəyərləndirilməli.

Mütaliə ilə bağlı bütün işlər, qeyd edildiyi kimi, müəllimin rəhbərliyi, tövsiyələri əsasında reallaşdırılmalıdır. Müəllim oxunan kitablara şagirdlərin münasibətini vaxtaşırı öyrənməli, ara müzakirələr keçirməli, tədris ilinin sonunda mütaliənin nəticələrini hesaba almalı, geniş müzakirələr təşkil etməli, dəyərləndirmələr aparmalıdır.

Doğrudan da, bu gün informasiyanın təsəvvürəgəlməz dərəcədə artdığı bir zamanda təkcə dərslikdə verilən bədii materiallarla kifayətlənmək mümkün deyildir. Tələbat, həmçinin sinifdən xaric oxu materiallarının köməyi ilə ödənilməlidir. Ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllimlər üçün hazırlanmış metodik vəsaitlərdə sinifdən xaric oxu dərslərinin təşkili ilə bağlı metodik tövsiyələr verilmişdir. Bu qəbildən dərslərin müxtəlif variantlarda təşkili imkanları üzərində dayanılmış, hər bir mərhələsində icra edilməli olan işlərin məzmunu ətraflı şərh edilmişdir.

Mütaliə ilə əlaqədar müəllimləri həmişə belə bir sual düşündürür: şagirdin il-boyu mütaliəsi üçün materialın həcmi hansı meyarlarla müəyyənləşdirilməli, oxunmuş əsərlərin müzakirəsi necə təşkil edilməlidir?

Bu suala əsaslandırılmış elmi cavab xüsusi tədqiqatın nəticələrinə əsasən verilə bilər. Lakin müəllimlərin bu sahədəki zəngin təcrübəsi nəzərə alınmaqla müəyyən qənaətə də gəlmək mümkündür. Belə ki, müəllim şagirdlərin bu sahədəki təcrübəsini, ümumi inkişafını, yaş səviyyəsini nəzərə almaqla onlara tövsiyə etdiyi əsərlərin həcmi müəyyənləşdirə bilər. Bu məqamda şagirdlərin asudə vaxtlarının hansı səviyyədə olması, fərdi oxu bacarıqları da unudulmamalıdır. Mütaliə məqsədilə tövsiyə olunan hər bir kitabı əvvəlcədən müəllim özü oxumalı, onların məzmunu, süjet xətti, ideyası ilə əlaqədar aydın təsəvvür qazanmalıdır. Bu ona müzakirələri təşkil etmək işində lazım olur. Oxunacaq nümunələr barədə müəllimin dolğun təsəvvürünün olması həm də ona görə vacibdir ki, bu və ya digər əsərin oxusuna başlamazdan əvvəl şagirdlərə istiqamət vermək mümkün olsun.

Son illərin pedaqoji ədəbiyyatında məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürün təlim işində əhəmiyyətindən çox danışılır, «yaddaş» isə ənənəvi təlimin aparıcı anlayışı kimi qiymətləndirilərək, belə demək olarsa, gözdən salınır. Əlbəttə, bununla razılaşmaq çətindir. Zəruri elmi informasiya, daha dəqiq desək, faktoloji bilik

yaddaşa əks olunmasa, onunla bağlı hansı yaradıcı işdən danışmaq olar? Yaddaş özündə topladığı məlumatın üzərində müxtəlif əqli əməliyyatların aparılmasına yol açır. Yaddaşın səmərəli fəaliyyəti isə bir sıra amillərdən asılıdır. Buraya şəxsin – şagirdin yaddaşının məzmun və xarakterinin necə olması, sağlamlıq dərəcəsi, yaş xüsusiyyətləri və s. daxildir. Müəllim unutmamalıdır ki, dövrümüzdə informasiyalar sürətlə artsa da, insan beyninin imkanları çox genişdir. İnsanın idrak fəaliyyətində bütün sinir hüceyrələrinin yalnız 4 faizi iştirak edir, qalan 96 faizi sanki ehtiyatdadır. Psixoloqların fikrincə, yer üzündə olan insanların yalnız bir faizi beyninin imkanlarından səmərəli istifadə edə bilir. İnsan hafizəsinin səmərəli fəaliyyəti üçünsə əlverişli şəraitin yaranması zəruridir.

Ədəbiyyatdan verilən biliklərin dərk edilərək yaddaşa ötürülməsində ardıcıl müəlisə əsas şərtlərdən sayılır. Ardıcıl müəlisə isə, qeyd edildiyi kimi, intellektin inkişafına və deməli, savadlı nəslin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Belə nəslin nümayəndələrində, şübhəsiz, insan zəkasına inam yaranır, bu da onlarda nəcib keyfiyyətlər – nikbinlik, təşəbbüskarlıq və s. doğurur. Nəticədə, şagirdlər təkcə bilik yox, bacarıq və vərdislərə də yiyələnmiş olurlar.

Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, müəllimlər təlim prosesində şagirdlərin idrak fəallığını artıran, onları düşünməyə, müstəqil fikir söyləməyə yönləndirən əlavə müəlisə materiallarının oxusuna üstünlük verməli, bu istiqamətdə sistemli iş aparmalıdırlar. Qeyd etdik ki, ədəbiyyat dərslərinə müəlisə resursları kimi sinifdən xaric oxu materialları daxil edilmişdir. Dərslərin həcmi imkan vermədiyindən onların sayını çoxaltmaq mümkün deyildir. Məhz buna görə, müəllimin özünün də əlavə oxu materialları seçməsi məqsədə uyğundur.

Məsələn, V sinfin istifadəsində olan «Ədəbiyyat» dərslində («Bakınəşr», 2016) verilən sinifdən xaric oxu materialları müxtəlif mövzulara həsr olunmuşdur. Yəni müəlisə üçün seçilən materialların həyatımızın, məişətimizin müxtəlif sahələrini əhatə etməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Sənətkarlıq cəhətdən mükəmməl olan bu seçmələr – ayrı-ayrı maraqlı əsərlər şagirdlərin nitqinin, söz ehtiyatının inkişafı, zənginləşməsi, cümlə qurmaq bacarığının formalaşması baxımından diqqəti cəlb edir.

Bu gün bütün siniflərdə oxuyan şagirdlərimiz üçün kifayət qədər müəlisə resursları mövcuddur. Əhəmiyyətini heç vaxt itirməyən xalq yaradıcılığı nümunələri, vətənpərvərlik, əməksevərlik, xalqa məhəbbət, ataya, anaya, böyüklərə hörmət, azadlıq, xoşbəxtlik, təbiətə məhəbbət kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılaman, tərbiyəvi təsir baxımından qüvvətli sənət əsərlərimiz var. Şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olaraq onlardan nümunələrin seçilməsi, hansı ardıcılıqla oxunmasının məqsədə uyğun olmasının müəyyənləşdirilməsi və s. işlər müəllimin, psixoloqun, kitabxana işçilərinin əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı tövsiyələrin nəzərə alınmasını məqsədə uyğun hesab edirik:

• Mütaliə resurslarının müəyyənləşdirilməsində başlıca məqsəd şagirdlərin dünyagörüşünü, mütaliə mədəniyyətini, nitqini, bədii-estetik zövqünü zənginləşdirməkdir.

• İlboyu davam edən mütaliə prosesinin izlənməsi, səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədlə fəaliyyət planının olması vacibdir.

• Müəyyənləşdirilmiş resursların şagirdlərin arzu və istəklərinə əsasən yenilənməsi faydalıdır.

• İl ərzində aralıq müzakirələrinin keçirilməsi əhəmiyyətlidir.

• Tədris ilinin sonunda müzakirələrin keçirilməsi, mütaliənin nəticələrinin hesaba alınması və dəyərləndirmələrin aparılması vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. «Ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin mütaliə vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi və onlarda mütaliə mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı tədbirlər barədə» Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin 16 dekabr 2014-cü il tarixli 1279 nömrəli əmri.
2. Abdullayev A. (1968). Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 250 s.
3. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. (1989). Psixologiya. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 534 s.
4. Dəmirçizadə Ə. (1984). Müasir Azərbaycan dili. Bakı.
5. Həsənlı B. (2016). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 452 s.
6. Hüseynoğlu S. (2019). İfadəli oxunun əsasları. Bakı, 220 s.
7. Məhəmməd Füzuli. (1984). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 269 s.
8. Mikayılov Ş., Bəkirova A. (2008). Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Naksuana nəşriyyatı. 478 s.
9. Mikayılov Ş., Bəkirova A. (2011). Ümumi orta təhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərslərində təlim materialına yeni yanaşmanın əsas istiqamətləri. Bakı, Araz nəşriyyatı.
10. Mikayılov Ş., Bəkirova A., Əliyeva Ş. (2008). «V-XI siniflərin ədəbiyyat dərslərində təlim texnologiyalarından kompleks şəkildə istifadə. Bakı, Çapaşoğlu nəşriyyatı.
11. Rəsulova S. (2012). «Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxu». Bakı, Elm və təhsil.

Student mentoring: resources and their role in speech development

Asia Bakirova

PhD in pedagogy, associate professor, Senior research assistant at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan. E-mail: bakirova-asya@mail.ru

Abstract. The basis of sound pronunciation and speech are founded in the family and continued in kindergarten and schools. Principally, the core of pronunciation, speech, comes from the family, kindergarten teachers, textbooks during school years, more often from the impact of the teacher of Azerbaijani language and literature, the language and literature textbooks. All of it accelerates the process of enrichment and formation. In the case of the false pronunciation of the word, it is impossible to speak about the fluency and pureness of the speech and its expressiveness. Beautiful speech, correct pronunciation, and general speaking skills are the common problems of the field of Azerbaijani language and literature in secondary schools.

Keywords: Readings, speech culture, pronunciation, orthoepy, expressive reading, lexical norm, emphasis, intonation, accent.

Azərbaycan dialektologiyasının tədrisi məsələləri

Nuray Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: naliyeva22@mail.ru

Xülasə. Azərbaycan dialektologiyasının tədrisi, dilimizin tarixini, dillərarası əlaqələri öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Dialektologiyanın tədrisi prosesində diqqət yetirilməli olan məsələlərdən biri dialekt və şivələrin təsnifidir. Dilimizin dialektlərinin qruplaşdırılmasının əsası akademik M.Şirəliyev tərəfindən qoyulmuşdur. O, dialekt və şivələrimizi ilk dəfə tarixi-coğrafi prinsip əsasında qruplaşdırmışdır. Məqələdə dialektologiyanın tədrisində istifadə olunan dərslik və dərs vəsaitlərinə münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: Dialektologiya, şivə, lüğət tərkibi, dialektoloji təcrübə, müqayisəli-tarixi üsul, dialekt leksikası.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.61>

Məqaləyə istinad: Əliyeva N. (2019) *Azərbaycan dialektologiyasının tədrisi məsələləri*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 115–128

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 17.10.2019; Qəbul edilib – 20.11.2019

Giriş

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri haqqında ilkin məlumatlara hələ 1839-cu ildə Mirzə Kazım bəyin Qazan şəhərində çap olunan «Türk-tatar dilinin qrammatikası» əsərində rast gəlik [Şirəliyev M., 2008, s.15]. Lakin bunun izlərini qədimlərdə axtaranlar da olmuşdur. «Ümumiyyətlə, türk şivələrinin mövcudluğu haqqında çox əski zamanlardan qalmış olduqca qəvi və açıq izlər və dəlillərə malik olmaqla bərabər, bu şivələrin mahiyyəti, genişliyi, başqa şivələrlə olan münasibəti haqqında əlimizdə bulunan ədəbiyyat pək ziyadə fəqirdir. Lakin bu dediklərimizə ən canlı və qüvvətli şahid «Divanü-lüğət-it-türk»dür» [Çobanzadə B., 2007, s.165]. Mahmud Kaşğari bu fundamental əsərində böyük müvəffəqiyyətlə türk-tatar şivələrinin XI əsrdəki vəziyyətini əhatəli göstərmişdir. Burada, eyni

zamanda, şivələrin bir-birinə qarşılıqlı münasibəti də geniş təsvir edilmişdir. Daha sonralar XV-XIX əsrlərdə cığatay və Osmanlı türklərinin ləhcələri əsas olmaq üzrə bir sıra tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır.

1926-cı ildə N.İ.Aşmarinin «Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи» adlı əsəri ilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin bölgələr üzrə öyrənilməsinin əsası qoyuldu və tədricən Azərbaycanın bütün rayonlarının şivələri tədqiq olunmağa başlandı. Sonralar bu sahədə aparılan tədqiqatların, bölgələrə təşkil olunan dialektoloji ekspedisiyaların nəticəsi olaraq M.Şirəliyevin «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları», Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun nəşr etdirdiyi «Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri» və s. qiymətli əsərlər meydana çıxmışdır ki, bunlar da dialektologiyamızın tədrisində böyük əhəmiyyət kəsb edən dərs vəsaitləri hesab oluna bilər. Qeyd edək ki, bu əsərlər Azərbaycan dialektologiyası tarixində tamamilə yeni bir mərhələ təşkil edir. Burada müqayisəli-tarixi üsuldən istifadə edilmiş və bir çox materiallar qohum dillərin materialları, türk dillərinə aid qədim yazılı abidələr və Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə müqayisə edilmişdir. Bu fundamental əsərlər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsinin və öyrədilməsinin əsasını qoydu və bu iş bu gün də davam etdirilməkdədir. Müasir dövrümüzdə də regionların tarixinin, etnoqrafiyasının və s. öyrənilməsi bölgənin inkişafı və digər bölgələrə inteqrasiyası baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Ona görə də bu işə indi də böyük əhəmiyyət verilir. Dialekt və şivələrimiz də günün tələbləri baxımından, müasir tendensiyaya uyğun olaraq ciddi tədqiqata cəlb olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrimiz bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir və onların tədqiqi günümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi dilçiliyin aktual problemlərindən biri hesab edilir.

Azərbaycan dialekt və şivələrinin təsnifi

Azərbaycanda dialektologiya dilçiliyin bir sahəsi kimi XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Onun banisi görkəmli dilçi, türkoloq professor Məmmədəğa Şirəliyev hesab olunur. O, 1930-cu illərin sonlarından başlayaraq bu sahədə tədqiqatlar aparmağa başlamış, bu tədqiqatların nəticəsi olaraq ali məktəblər üçün Azərbaycan dialektologiyası fənnindən ilk dəfə proqram və dərs vəsaiti hazırlamışdır. Belə ki, «Azərbaycan dialektologiyası» adlı bu dərs vəsaitinin I hissəsi 1942-ci ildə, II hissəsi isə 1943-cü ildə çap edilmişdir. Kitabın birinci hissəsində dialektlərimizin səs tərkibi, fonetik hadisələr, morfoloji xüsusiyyətlər elmi əsaslarla şərh edilir, ədəbi dildən fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir. İkinci hissədə Qazax dialektinin materialları əsasında qərb qrupu şivələrinin ümumi xülasəsi verilir. Sonralar da bir neçə dəfə həm Azərbaycan, həm də Rus dilində çap olunan bu əsər uzun illər

ali məktəblərin tələbələri üçün yeganə dərs vəsaiti və əsas mənbələrdən biri olmuşdur. Ümumiyyətlə, bu dövrdə aparılan dialektoloji tədqiqatların, demək olar ki, hamısı M.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. O, eyni zamanda, Azərbaycan dialektologiyasında ilk dəfə dialekt və şivələrin təsnifi məsələsinə toxunmuş, tarixi-coğrafi prinsip əsasında dörd qrup müəyyənləşdirmişdir.

I Şərq qrupuna – Bakı, Şamaxı, Quba dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri daxildir;

II Qərb qrupu – Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, ayrım şivəsi;

III Şimal qrupu – Şəki və yaxud Nuxa dialekti, Zaqatala-Qax və Dağıstan ərazisindəki Azərbaycan şivələri;

IV Cənub qrupu – Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və İrəvan şivəsi [Şirəliyev M., 2008, s.19].

Lakin dialekt və şivələrin coğrafi prinsip üzrə qruplaşdırılması o qədər də dəqiq və elmi deyil. Bu bölgü, şübhəsiz, nisbi və şərtidir. Sonrakı dövrlərdə aparılan araşdırmalarda da həm Azərbaycan dilçiləri, həm də dünya türkoloqları dialekt və şivələrimizin təsnifi məsələsinə toxunmuş, M.Şirəliyevin təsnifatına müəyyən əlavələr və dəyişikliklər etmişlər. Çünki M.Şirəliyev öz təsnifatını yalnız 1960-cı illərə qədər araşdırılmış dialekt və şivələrimiz əsasında aparmışdır. Ancaq sonrakı bölgülərdə də, əsasən, onun tədqiqatları əsas götürülmüş, onların üzərində dəqiqləşmələr aparılmışdır.

Tədqiqatçılar dilimizin dialektlərinin təsnifatı ilə bağlı fərqli fikirlər söyləmiş, bu məsələyə müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. E.Əzizov Azərbaycan dili şivələrini üç qrupda toplamışdır: Cənub ləhcəsi (bu ləhcə Cənubi Azərbaycan, Lənkəran və Naxçıvan bölgələrini əhatə edir), Qərb ləhcəsi (buraya Qazax, Gəncə, Qarabağ, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Laçın və Gürcüstanın Borçalı, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi rayonlarının şivələri daxildir), Şimal-şərq ləhcəsi (bu ləhcə Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı, Salyan şivələrini əhatə edir). Müəllif, eyni zamanda, əsas ləhcələrdən başqa dilimizin keçid xarakterli şivələrini (Şəki-Zaqatala, Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, Biləsuvar, Cəbrayıl, Qubadlı) də qeyd edir [Əzizov E., 1999, s.289].

Görkəmli türkoloq G.Dörfer məsələyə geniş müstəvidə baxaraq, Azərbaycan dili dialektlərini Şərq, Qərb, Şimal, Cənub, Mərkəzi, Şimali İraq, Şimal-qərbi İran, Cənub-şərqi Xəzər, Şərqi Anadolu, Qaşqay, Aynallu, Sonqur, Qumun cənubu və Kabil Əfşar adı altında on dörd qrupda əks etdirmişdir.

L.Yohanson dialekt və şivələrimizi üç qrupa bölmüşdür: Şimal (əsasən Azərbaycanda danışılır), Cənub (əsasən şimal-qərbi İranda danışılır), Qərb (şərqi Anadoluda danışılır).

Nəhayət, M.Məmmədli 2019-cu ildə işıq üzü görən «Azərbaycan dialektologiyası» əsərində dialekt və şivələrimizi üç qrup altında toplamışdır: Şimal-şərq ləhcəsi (Kürdən şimalda formalaşır), Qərb ləhcəsi (Kür və Araz çayları

arasında formalaşır), Cənub ləhcəsi (Arazın sol sahili və Muğandan cənubda formalaşır) [Məmmədli M., 2019, s.37].

Azərbaycan dialektologiyasının tədrisinə dair

Dialektologiyanın tədrisində dialektoloji təcrübənin ciddi praktik və nəzəri əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki, 1977-ci ildə Azərbaycanda pedoqoji institutların tədris proqramına iki həftəlik «Dialektologiyadan çöl təcrübəsi» daxil edildi. «1979-cu ildə V.İ.Lenin adına API-də ilk dəfə dialektologiyadan çöl təcrübəsi keçirilmişdir. Bu, ilk təcrübə olduğundan, şübhəsiz, nöqsansız olmamışdır. Çünki birinci il təcrübəçi müəllimlərin və tələbələrin əlində Azərbaycan dili dialektologiyası üzrə keçirilən bu təcrübə işinə dair heç bir metodik göstəriş və ya vəsait yox idi» [Azərbaycan dialektologiyasından çöl təcrübəsinə aid göstərişlər, 1980, s.21]. Bu təcrübə dialektologiyanın tədrisi prosesinin bir hissəsi idi və tələbələr mənimsədikləri nəzəri bilikləri tətbiq etmək imkanı qazanırdılar. Onlara təcrübə dövründə müşahidələr aparmaq, faktlar toplamaq, əldə etdiklərini təhlil etmək, ümumiləşdirmək üçün əlverişli şərait yaradılırdı.

Məlumdur ki, dialektoloji tədqiqatın əsasını öyrənilən ərazidən toplanan materiallar təşkil edir. Dialektologiya dilçiliyin elə bir sahəsidir ki, burada birbaşa informatorlarla işləmək lazımdır. Tələbələrə dialekt faktlarını qiyabi şəkildə izah etmək olmaz. Bunun üçün onlar özləri söhbətlər aparmalı, ədəbi dillə dialekt və şivələrimiz arasındakı fərqləri bilavasitə müşahidə etməli, ətraflı araşdırmalar aparmaqla nəticələr əldə etməlidirlər. «Bu zaman obyekt olaraq müxtəlif yaş qrupları əhatə olunmalıdır. Danışığında keçmişin ünsürlərini yaşadan insanlar ön planda olmalıdır. Belələri ömrünü əsasən bu kənddə keçirmiş, ictimai və mədəni həyatla əlaqəsi az olan, təhsili aşağı səviyyəli evdar qadınlar ola bilər. Çünki kişilərin əksəriyyəti şəhərlə əlaqəli olur və onların nitqi məhəlli xüsusiyyətlərdən uzaqlaşır» [Əhmədov B., 1980, s.15]. Burada bir faktı da unutmamaq lazımdır ki, ali məktəblərdə də eyni qrupda oxuyan tələbələrin hər biri ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrini təmsil edir. Deməli, onların heç də hamısı eyni şivədə danışmır. Bu mənada tədrisin ilkin mərhələsində hər bir tələbə də bir şivə faktı kimi çıxış edə bilər və müəllimin yönləndirməsi ilə yoldaşları onun nitqi üzərində müşahidələr aparmaqla həmin bölgənin şivəsi haqqında müəyyən məlumat əldə edə bilərlər. Dialektoloji təcrübə zamanı biliyini praktikada yoxlayan tələbələr apardıqları müşahidə və qeydlər əsasında ümumiləşdirmək, seçmək, ayırmaq vərdişləri qazanır. «Elm və texnika inkişaf etdikcə, bizi əhatə edən aləmdə dəyişikliklər baş verdikcə insanlıq üçün çox vacib olan təlim fəaliyyətinin qarşısında qoyulan tələblər həm təlimin məzmununa, həm də vasitə və metodlara təsir göstərir. Nəticədə təlim prosesi təkmilləşir, cəmiyyətin tələblərinə, inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşır» [Abbasov O., 2017, s.8-10]. Eyni sözləri dialektologiyanın tədrisi

prosesinə də aid edə bilərik. Çünki ümumi inkişaf bu sahəyə də təsirsiz ötürmüşdür. Müasir dünyamızda gedən proseslər, qloballaşma, əhalinin savadlılıq səviyyəsinin yüksəlməsi, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində dialekt və şivələr ədəbi dil qarşısında öz müstəqilliyini tədricən itirir. Dialekt fərqləri get-gedə azalaraq ədəbi dil içərisində əriyir. Dialekt və şivələrlə ədəbi dil arasında bu inteqrasiya, dialekt ünsürlərinin azalması onların tədrisi məsələsini daha da aktuallaşdırır. Məhz buna görə də dialekt və şivə ilə bağlı məlumatların toplanması, öyrənilməsi, təhlil edilməsi, gələcək nəsillərə ötürülməsi müasir dilçiliyimiz qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir.

Dilçiliyin bir sahəsi kimi orta məktəbdən dialektologiya haqqında çox yığcam məlumata malik olan ali məktəb tələbələri onun dərinliklərinə məhz təhsilin bu səviyyəsində yiyələnirlər. Ona görə də dilimizin zənginliklərini özündə yaşadan dialekt və şivələrimizin tədrisi, tələbələrə öyrədilməsi müəllimdən bu sahəyə dərin bələdliklə yanaşı, həm də xüsusi yaradıcılıq bacarığı, müşahidə qabiliyyəti tələb edir. Çünki dialekt və şivələr dilin qədim tarixini özündə yaşadan və günümüzə çatdıran yeganə və çox önəmli bir qaynaqdır. Müəllim də bu xüsusiyyətləri üzə çıxarmağı bacarmalı və tələbələrin diqqətinə çatdırmalıdır. Beləliklə, tələbələr dialektləri öyrənməklə bərabər, həm də dil tariximiz haqqında maraqlı faktlarla tanış olmaq imkanı qazanırlar.

Dialektoloji təcrübə zamanı tələbələr bu sahə üzrə nəzəri məlumatlarını şivə obyektləri üzərində sınaqdan çıxarmaq imkanı əldə edirlər və nəticədə dilin daxili qanunlarla inkişafı, ədəbi dillə şivələrin ayrılan və birləşən cəhətlərini ayırd edə bilirlər. Eyni zamanda, onlar qədim dövrlərə aid dil faktlarının şivələrdə yaşadığını da əyani şəkildə müşahidə edirlər.

Dialektoloji materialların toplanması və araşdırılması

Bu gün tələbələrin dialektoloji material toplaması işində müəyyən problemlər vardır. Bu, məlumatların yalnız kitablardan, digər yazılı mənbələrdən alınması ilə bağlı məsələdir. Etiraf edilməlidir ki, işin bu məzmununda təşkili tədris prosesini xeyli çətinləşdirir və formalizmə səbəb olur. Bu da unudulmamalıdır ki, dialekt və şivələrimiz, belə demək olarsa, ədəbi dilə get-gedə daha da yaxınlaşır, öz xüsusiyyətlərini yavaş-yavaş itirir. Aydın ki, ədəbi dillə şivələr arasında fərqlər azaldıqca onları müşahidə etmək, meydana çıxarmaq da çətinləşir. Bunun üçün artıq canlı ünsiyyət mütləq hal alır. Lakin canlı ünsiyyət zamanı da çox vaxt istənilən nəticəni əldə etmək olmur. Informatorlar ya danışmaqdan imtina edir, ya da danışa bilməyəcəyini, bunun üçün kifayət qədər söz ehtiyatının olmadığını bildirir. Prosesin uğurlu alınması üçün ünsiyyətin səmimi olmasına, gərginliyin, psixoloji maneələrin aradan qalxmasına nail olmaq lazım gəlir. Səmimi dialoq nəticəsində tədricən yoluna düşən söhbət uğuru təmin edir, nəticədə informatorun

özünün də təsəvvür etmədiyi əhatəli məlumatın əldə olunması mümkündür. Təcrübəli tədqiqatçılar informatorla adi, məişət mövzularında söhbətə başlayıb tədricən mətləb üzərinə gəlir və müsahibini lazımı məsələlər barədə danışmağa yönləndirir. Belə olduqda informator özünü danışmaq məcburiyyətində hiss etmir, psixoloji gərginlikdən azad olur, sərbəst, rahat, müstəqil şəkildə fikirlərini ifadə edir. Tədqiqatçının əlində araşdırma aparılan bölgəyə aid material olmadan heç bir araşdırmadan söhbət gedə bilməz. Bu zaman həm də toplanan materialın məzmununa diqqət etmək lazımdır. Bunların içərisində folklor mətnləri və etnoqrafiyaya aid materiallar xüsusi yer tutur. Hər hansı bir mətn üzərində işləməkdənsə, fikrimizcə, nağıl, dastan, bayatı, yaxud yerli əhalinin məşğuliyyət sahələri ilə, məişətlə, mərasimlərlə bağlı toplanan material üzərində işləmək daha məqsəduyğundur. Çünki hər bir söz – anlayış, əgər onun tarixi məzmununu izah etmək mümkündürsə, öz dili üçün maddi mədəniyyətə aid qədim abidələr qədər dəyərli bir sənəddir. Dialektologiya dilçiliyin dil və folklorun sərhəddində dayanan bir bölməsi olduğu üçün folklor mətnlərinin dialektoloji baxımdan tədqiqi uğurlu nəticələr verir. Xalqın milli təfəkkürünü anlamaq baxımından da bu nümunələrin əhəmiyyəti böyükdür.

Folklor yalnız toplama və toplanmış materialları olduğu kimi təqdim etməkdən ibarət deyil. Burada əldə edilmiş material üzərində müqayisələr və analiz aparmaq, onu həm də dil baxımından izah etmək vacibdir. Çünki folklorun dili xalq dilinin ən gözəl nümunəsidir və burada dialekt faktlarını da aydın şəkildə müşahidə edə bilirik. Eyni zamanda, folklor mətnlərinin çoxşaxəli və əhatəli olması bu mətnlərin dialekt leksikasının tədqiqi üçün zəngin bir mənbə olduğundan xəbər verir. Burada dialektoloji tədqiqatların ümumtürk kontekstində aparılması türk dilləri üçün maraqlı faktların, ortaq cəhətlərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Çünki türk xalqlarının ortaq folkloru bu dillərə aid qədim vahidləri özündə yaşatmaqdadır.

Dialektlərin etnoqrafik leksikasının araşdırılmasının da çox böyük əhəmiyyəti var. Çünki dilin milli xüsusiyyətləri leksikanın bu qatında özünü daha qabarıq göstərir. Ümumiyyətlə, sahə leksikası xalqın tarixini, keçmişini özündə bilavasitə əks etdirir. Xalqın sırf qədim məşğuliyyətləri ilə bağlı olduğu üçün sahə leksikasına daxil olan vahidlərin əsasını ümummilli qədim sözlər təşkil edir.

Bu sözlər xalqın tarixi, onun adət-ənənələri, məişəti, yaşam tərzi ilə birbaşa bağlıdır. Dialektlər zaman keçdikcə dildə baş verən dəyişikliklərə qarşı daha mühafizəkardır və dilin ən qədim leksik vahidləri ədəbi dildən çıxsa da, burada qorunub saxlanır. Bu baxımdan xalqın məişəti, yaşam tərzi, məşğuliyyəti, onu əhatə edən aləmi dərk etmə səviyyəsi və ona münasibəti, adət-ənənələri ilə bağlı dialektlərdə çox maraqlı və qədim dil faktları özünü göstərir. K.Musayevin qeyd etdiyi kimi, dialekt leksikasından aid olduğu regionun etnoqrafik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün də istifadə etmək olar [Mysaев K.M., 1984, c.46].

Dialektlərin fonetik tədrisi məsələsi

Dialekt və şivələrimizin fonetikasının tədrisi məsələləri həmişə olduğu kimi, bu gün də diqqət mərkəzində olmalıdır. Unutmaq olmaz ki, dialekt və şivələrin öz xüsusiyyətlərini tədricən itirməsi onların səmərəli tədrisini daha da aktuallaşdırır. Özəl xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənən şivə qrupları bu mərhələdə sistemli şəkildə öyrənilməlidir. «Təlimdə sistemliliyin olması, bəşər təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında formalaşdırılmış məzmun üzrə iş aparılması və elmi şəkildə müəyyənləşdirilmiş prinsiplərin fəaliyyətdə nəzərə alınması ondan daha faydalı nəticələr almağa kömək edir» [Abbasov O., 2017, s.8]. Bu baxımdan dialekt və şivələri də dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələri üzrə tədris etmək daha məqsədəuyğundur. Deməli, fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksis bir-biri ilə və ədəbi dillə əlaqəli şəkildə mənimsənilməlidir. Şivələrlə ədəbi dil arasındakı həm fonetik, həm leksik, həm də sintaktik fərqlərin get-gedə azalması onların öyrənilməsində çətinlik yaradır. Dialekt və şivələrimizin fonetika, morfolojiya və leksikasının öyrənilməsi sintaksisə nisbətən daha asandır.

Müşahidə göstərir ki, dilimizin dialekt və şivələrində fonetik fərqlər leksik və qrammatik fərqlərə nisbətən daha çoxdur. Həm də şivələrin fonetikasi qədim dil faktlarını daha çox özündə qoruyub saxlamışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində sait səslərin kəmiyyəti eynidir. Həm ədəbi dildən, həm də bir sıra türk dillərindən fərqlənmə saithlərin kəmiyyəti, növü deyil, ancaq variantlarıdır. Belə ki, şivələrdə sait səslərin uzun, qısa, burun variantları mövcuddur. Bu variantlar məhəlli xüsusiyyət daşıyır və müxtəlif şivə qruplarında bir-birindən fərqlidir. Bunu şivələrdən götürülmüş nümunələrin ədəbi dillə müqayisəsi vasitəsilə tələbələrə çatdırmaq mümkündür.

Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində sözlərin kök və əsaslarında sait səslərin əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə dilimizdə tarixən də, bu gün də mövcuddur. Ona görə də dialekt və şivələrimizdə bu hadisənin öyrənilməsi dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Çünki bu əvəzlənmələrin bir çoxu qədim yazılı abidələrimizdə də müşahidə olunur və ədəbi dil faktı kimi çıxış edir. Bu isə tədris prosesində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından, M.Kaşğarının «Divanü-lügət-it-türk» əsərindən və digər mənbələrdən gətirilmiş nümunələrlə maraqlı müqayisələrin aparılmasına imkan verir ki, bu da mövzunun daha dərinə mənimsənilməsinə və yaddaşda möhkəmlənməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, dialekt və şivələrimizdə fonetik hadisə və qanunlar da nümunələr əsasında izah olunur. Ahəng qanunu, səs artımı, səs düşümü, səslərin yerdəyişməsi, assimilyasiya, dissimilyasiya kimi hadisələrdə də dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqli xarakterik xüsusiyyətlər özünü göstərməkdədir.

Dialekt və şivələrimizin fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən

hadisələrdən biri də samitlərin əvəzlənməsidir. Bu hadisə şivələrdə geniş yayılmış hadisələrdəndir və bu zaman başlıca olaraq karlaşma və ya cingiltiləşmə hadisəsi baş verir. Samitlərin əvəzlənməsi hadisəsinə həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında rast gəlinir və bunu 4 qrupa bölmək olar: 1) kar samitlərin cingilti samitlərlə əvəzlənməsi; 2) cingilti samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi; 3) cingilti samitlərin cingilti samitlərlə əvəzlənməsi; 4) kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi. Dialekt və şivələrin fonetikasında müşahidə olunan bölgə xüsusiyyətləri tələbələrin də ciddi marağına səbəb olur. Çox vaxt onlar yaşadıkları ərazilərə aid, nitqlərində də özünü göstərən bu cür fonetik xüsusiyyətlərin fərqi varmamış olur, bunları yalnız tədris prosesində müşahidə etməklə öyrənirlər.

Dialektlərin morfoloji cəhətdən öyrənilməsi

Dialekt və şivələrimizin morfolojiyasının öyrənilməsi təlimdə xüsusi diqqət yetirilən məsələlərdəndir. Dialekt və şivələrin morfoloji xüsusiyyətlərinin əmələ gəlməsi haqqında E.Əzizov yazır: «Azərbaycan xalq dili inkişaf etdikcə, ədəbi dilin yazılı qolu sabitləşdikcə ayrı-ayrı dil vahidlərinin dialekt həddində müəyyənləşməsi prosesi getmişdir. Dilin başqa yaruslarında olduğu kimi, morfoloji quruluşda da ayrı-ayrı elementlər (qrammatik əlamətlər) dialekt faktı kimi işlənmişdir» [Əzizov E., 1999, s.168]. Dialekt və şivələrin morfoloji xüsusiyyətləri tədris prosesində ayrı-ayrı bölgələrdən toplanmış dialektoloji material əsasında aydınlaşdırılır. Bu zaman tələbələrin diqqətini burada müşahidə olunan ədəbi dildən fərqli morfoloji xüsusiyyətlərə yönəltmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlər daha çox ismin hal şəkilçilərində, mənsubiyyət şəkilçisində, sifətin dərəcə əlamətlərində, feilin zamanlarında, növlərində, köməkçi nitq hissələrində özünü göstərir. Morfolojiyada dialektal fərqlər, xüsusən söz yaradıcılığında özünü daha qabarıq formada büruzə verir. Çünki dialekt və şivələrimizin ədəbi dilimizin söz yaradıcılığında iştirak etməyən çoxlu maraqlı şəkilçiləri vardır ki, onların bir qismi qədimdən dilimizdə mövcud olmuş, müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş leksik şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər ilk anadilli nümunələrimizdə də vardır. Ona görə də tədris zamanı müəllimlərimiz və tələbələrimiz ana dilində ilk şeir nümunələri yaratmış Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi kimi şəxsiyyətlərin yaradıcılığına müraciət edərək oradan gətirilən nümunələrlə maraqlı müqayisələr apara bilərlər.

Dialektlərin leksik tədrisi

Dialekt və şivələrimizin leksikasının tədrisi ayrıca diqqət və qayğı tələb edir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi ədəbi dildə işlənməyən və şivələrin hər birinin özünəməxsusluğunu əks etdirən maraqlı leksik vahidlərlə zəngindir. Bu vahidlər xalqın tarixi, onun adət-ənənələri, məişəti, yaşam tərzi ilə

birbaşa bağlıdır. Çünki xalqımız qədim tarixi, zəngin maddi və mənəvi mədəniyyəti, ənənələri olan bir xalqdır. Belə bir xalqın, təbii ki, dili də çox qədimdir. Bu dilin qədimliyini qoruyub saxlamaq, onu gələcək nəsillərə ötürmək işində dialekt və şivələrimizin rolu danılmazdır. Ona görə ki, dialekt və şivələr zaman keçdikcə dildə baş verən dəyişikliklərə qarşı daha mühafizəkardır və dilin ən qədim leksik vahidləri ədəbi dildən çıxsa da, şivələrdə qorunub saxlanır. Bu baxımdan xalqın məişəti, yaşam tərzı, məşğuliyyəti, onu əhatə edən ələmi dərkətmə səviyyəsi və ona münasibəti, adət-ənənələri ilə bağlı dialekt və şivələrdə çox maraqlı dil faktları özünü göstərir.

Bu gün dünyada gedən proseslər və bu proseslərin dillərə əhəmiyyətli dərəcədə təsiri vardır. Qloballaşma dövrünün müsbət təsirlərindən yararlandıığımız qədər, onun mənfi təsirləri də həyatımızın heç bir sahəsindən yan keçmir. Bu təsir dillər üzərində də öz izini qoyur. Belə bir mühitdə dilin saflığının qorunması, onun inkişafının təmin edilməsi heç də asan deyildir. Bu gün dillər ona zərər verən əcnəbi, yad ünsürlərin deyil, öz daxili imkanlarının hesabına zənginləşərsə, daha faydalı olar. Əks halda, dilə kütləvi şəkildə yad sözlərin axınının qarşısını almaq mümkün olmaz və belə olan halda dilin inkişafı deyil, tənəzzülü baş verər. Ona görə də leksikanın tədrisi zamanı şivələrdə qorunub saxlanmış və qədim tarixi olan ümumtürk leksik vahidlərinin üzə çıxarılması, təhlil olunması vacibdir. Bu baxımdan, şivələrdə işlənən ayrı-ayrı məşğuliyyət sahələri ilə bağlı leksika çox əhəmiyyətlidir. Bu sahələr dilin ən qədim tarixə malik leksik təbəqələrindən biridir və daha çox xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Dialekt və şivələrdən seçilən bu cür sözlər bilavasitə xalqın həyatı, məişəti ilə bağlı olan sözlərdir. Bu arada ədəbi dilimiz üçün çox zəngin bir xəzinə yatır və bu xəzinədən ədəbi dilin inkişafı üçün səmərəli istifadə etmək olar. Məhz bu səbəbdən həmin sözlərin şivələrdən seçilməsi, araşdırılması, mənasının və işlənmə məqamının dəqiqləşdirilməsi çox vacibdir. Tələbələr bilməlidirlər ki, bu cür dil vahidləri ədəbi dilimizin zənginləşməsində qiymətli bir mənbədir və onlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmək lazımdır. Burada elə qədim sözlər vardır ki, onların tarixi ortaq türk dili ilə bağlıdır. Belə sözlər qədim yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur və müasir türk dillərinin də bəzilərində ədəbi dil, bəzilərində isə dialekt və şivə səviyyəsində işlənir. Bu cür vahidlərin etimoloji izahı olduqca maraqlı dil faktları ortaya çıxarır.

Dialekt və şivələrin sintaksis tədrisi

Təcrübə göstərir ki, dialekt və şivələrimizin sintaksisinin tədrisi ciddi çətinlik törətmir. Azərbaycan dilinin, demək olar ki, bütün dialekt və şivələrinin materiallarını ədəbi dillə müqayisə etdikdə, fonetik, leksik və morfoloji fərqlərə nisbətən sintaktik fərqlərin azlıq təşkil etdiyini görmək mümkündür. Bu xüsusiyyət

– yəni sintaktik fərqlərin azlığı tədqiq olunmuş bütün dialekt və şivələrimizdə özünü göstərir. Dialektoloji əsərlərdə, müdafiə olunmuş dissertasiyalarda bu və ya digər dialektin, şivənin sintaktik xüsusiyyətlərinə az yer verilməsinin səbəblərindən biri də məhz budur.

Ünsiyyət vasitəsi, fikrin gerçəkliyi vəzifəsini həyata keçirmək baxımından dilin qrammatik quruluşundan bəhs edən qrammatikanın, xüsusən qrammatikanın bir hissəsi olan sintaksisin müstəsna əhəmiyyəti məlumdur. Şübhəsiz ki, sistemdə hər bir dil vahidi digəri ilə əlaqəli olmazsa, fikrin gerçəkliyi də mümkün olmaz. Dilin və ya nitqin vahidləri olan danışmaq səsi + söz + söz birləşməsi + cümlə + mətn bunların hər birinin fikrin gerçəkləşməsində – ifadə olunmasında yeri və əhəmiyyəti var. Belə ki, bunların biri olmadan digəri yarana bilməz. Deməli, cümlədən əvvəlki vahidlər cümləni, cümlələr isə mətni əmələ gətirir. «Dil faktlarının dəqiqliklə öyrədilməsi və öyrənilməsi, bir tərəfdən, dilimizin dərinliklərinə nüfuz etmək bacarığı formalaşdırır, onun problemli mövzularına aydınlıq gətirir, digər tərəfdən isə dil faktlarının üslubi məziyyətlərini ortalığa çıxarır» [Həsənova S., 2017, s.7]. Sintaksis həm ədəbi dilimizdə, həm nitqimizdə söz birləşmələrinin, cümlənin və mətnin əmələ gəlməsinin qayda və qanunlarından və onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Əlbəttə, ədəbi dilin sintaktik quruluşundan – normalaşmış xüsusiyyətlərindən ədəbi dilin sintaksisi bəhs edir. Dialekt və şivələrimizin ədəbi dillə müqayisədə normadan fərqli görünən sintaktik quruluşundan isə dialekt və şivələrin sintaksisində bəhs olunur.

Dialekt və şivələrimizdə sintaktik fərqlərin azlığı məsələsinə Azərbaycan dialektoloqları öz münasibətlərini bildirmişlər. Akademik M. Şirəliyev «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» adlı ali məktəblər üçün dərs vəsaitində yazır: «Dialektlərin sintaksisi fonetika və morfologiyaya nisbətən az işlənmiş sahələrdən biridir. Bunun başlıca səbəbi dialektləri bir-birindən ayıran sintaktik xüsusiyyətlərinin gözə çarpmamasıdır» [Şirəliyev M., 2008, s.296]. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dialekt və şivələrimizdə sintaktik xüsusiyyətlərin azlığını vurğulamaqla biz heç də həmin fərqlərin varlığını inkar etmirik. Bu fərqlər isə məhz material toplanan zaman həm canlı ünsiyyət nəticəsində, həm də dialekt və şivələrimizin müqayisəli təhlilində meydana çıxaraq aydınlaşır.

Dialekt və şivələrin frazeologiyası

Təlim prosesində diqqət yetirilən məsələlərdən biri də dialekt və şivələrimizin frazeologiyasıdır. Azərbaycan dilinin, o cümlədən, dialekt və şivələrimizin türk dilləri ilə ümumi lüğət fonduna və qrammatik quruluşa malik olması bu dillərin bir mənşədən törədiyini və getdikcə müəyyən tarixi səbəblər üzündən parçalanıb müxtəlif coğrafi mühitdə, müxtəlif əlaqə və münasibətlər zəminində inkişaf edərək formalaşdığını göstərir. Frazeoloji vahidlər uzun zamandan bəri xalq içərisində

yaşayıb möhkəmlənən və həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən zəngin dil materialıdır. Bu dil materialından həm ədəbi dilin yazılı qolunda, həm də şifahi qolunda həmişə geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Frazeoloji vahidlərdən təkcə bədii üslubda yazılan əsərlərin dilində yox, eyni zamanda, elmi üslubda yazılan əsərlərin dilində də geniş və yaradıcılıqla istifadə edilmişdir.

Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri daha çox qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir. Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikiyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir [Cəfərov S., 2007, s.88].

Ümumxalq dilinin frazeologiyası müxtəlif ictimai-iqtisadi amillərin meydana çıxmasını aydın şəkildə əks etdirir və tarixən zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formallaşıb, zənginləşmə prosesi keçirərək bir sistem halına düşmüşdür. S.Əlizadə, haqlı olaraq yazır ki, frazeologizm dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının timsalına çevrilməzdi [Mirzəliyeva M., 2009, s.6]. Frazeoloji vahidlər tərkibcə sabit və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə malik olduğundan onlar dildə əsrlər boyu öz mənasını itirmədən yaşaya bilir. Bu vahidlərdə sözlər elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və ya hər sözü müstəqim mənada düşünmək olmur. Ədəbi dilin lüğət tərkibində olduğu kimi, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi də yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən sabit söz birləşmələri – frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Ədəbi dilimizdə frazeologiya dilçiliyimizin bir sahəsi kimi müəyyən qədər öyrənilsə də, dialekt və şivələrimizin frazeologiyasının hələ də ciddi tədqiqata ehtiyacı var. Onu da nəzərə alsaq ki, bu cür şivə xarakterli sabit söz birləşmələri, əsasən, yaşlı nəslin nitqində qorunub saxlanır, onların toplanıb tədqiq olunması bu gün olduqca əhəmiyyətlidir. Ona görə dialektologiyanın tədrisi prosesində frazeoloji birləşmələrin mahiyyətinin, səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmək, toplanan materiallar içərisindən bu birləşmələri seçərək sistemləşdirmək və müqayisələr aparmaq vacibdir.

Əvvəlki dövrlərdə toplanan mətnlərlə müqayisədə bugünkü materiallarda məhəlli xüsusiyyətlərin az olmasının səbəblərindən biri də odur ki, əvvəllər tələbələr dialektoloji material toplayan zaman eşitdiklərini əl yazısına köçürürdülər. Lakin bu gün elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq dialektoloji materiallar da diktofona yazılır. Nəticədə, səsinin yazıldığını görən informator sərbəst ola bilmir və daha çox ədəbi dildə danışmağa cəhd edir. Bu da həmin şivənin xarakter xüsusiyyətlərinin müşahidəsinə mane olur və işin keyfiyyətini aşağı salır. Buna baxmayaraq səsin yazılmasının müsbət cəhətləri də vardır. Belə ki, bu, danışığı sonralar təkrar-təkrar dinləməyə şərait yaradır ki, bu da faktları dəqiq qeydə almağa imkan verir.

Dialektologiyanın tədrisinin tələbələr üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti

Dialektologiyanın tədrisinin tərbiyəvi əhəmiyyəti barədə az danışılmamışdır. Dialektologiyanın tədrisi prosesində tələbələrin estetik tərbiyəsinin inkişafı, onlarda milli dəyərlərimizə şüurlu münasibətin formalaşması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. «Tərbiyəedici, inkişafetdirici və öyrədici xüsusiyyətlər pedaqoji prosesin tamlığını təşkil edir. Tələmdə təkzib oluna bilməyən, arxa plana atılması qeyri-mümkün olan, fasiləsiz, arasıkəsilmədən reallaşdırılan proses tərbiyə etmək prosesidir» [Kərimova S., Cabbarova T., 2018, s.43]. Dialektoloji materialların toplanması prosesi bu baxımdan da əhəmiyyətlidir. Çünki toplanan materialın məzmunu tərbiyəvi mahiyyət də daşıyır və bu zaman milli adət-ənənələrimizlə, etnoqrafiyamızla, qədim məşğuliyət sahələrimizlə, ailə dəyərlərimizlə bağlı çox maraqlı məlumatlar da əldə edilmiş olur. Beləliklə, onlarda xalqımızın keçmiş həyat tərzinə aid də müəyyən bir fikir formalaşır. Həm də bu zaman informatorların verdiyi məlumatlarda material toplanan bölgənin tarixi, onomastik vahidlərinin etimologiyası da öz əksini tapır. Məsələn, işğal altında olan torpaqlarımızın adamları ilə ünsiyyət keçən əsrin əvvəllərində məkrli düşmənlərimizin törətdiyi vəhşiliklər, insanlarımızın doğma yurdlarından didərgin salınması və s. barədə gənc nəslin gerçək tarixi faktlar əsasında ətraflı məlumat öyrənmələrinə imkan yaradır. Dialektoloji materiallarla tanışlıq zamanı tələbələrin bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirmələri vacibdir.

Nəticə

Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də dialekt və şivə anlayışı dilçilik baxımından ədəbi dildən fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən regional xarakterli canlı xalq danışığı dilidir. Ədəbi dil dialekt və şivələrlə sıx əlaqədədir və onların hesabına da buraya müəyyən qədər yeni sözlər daxil olur. Ədəbi dil, əsasən, yerli şivələrin hesabına formalaşdığına baxmayaraq, müasir dövrdə şivələr ədəbi dilə o qədər də böyük təsir edə bilmir. Lakin bu o demək deyildir ki, dialekt və şivələrlə ədəbi dili eyniləşdirmək olar. Belə ki, dialekt və şivələr ədəbi dilə böyük təsir göstərsə də, onları ayıran bir çox cəhətlər vardır. Bununla belə, şivələr ədəbi dilin, xüsusilə onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Qeyd edək ki, vaxtilə yerli şivələr böyük müstəqilliyə malik idi, lakin ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar kütləvi savadlanma və ümumi mədəni səviyyənin bütün əhali arasında sürətlə artması nəticəsində də yerli şivələr öz xüsusiyyətlərini müəyyən qədər itirməyə başlamışdır [Məmmədli M., 2019, s.70]. Müasir dövrimüzdə yaşanan informasiya bolluğu, əhəlinin kütləvi informasiya vasitələrinə olan münasibəti də buna təkan verməkdədir.

Ona görə də indi dialekt və şivələrimizin tədrisi məsələsi olduqca aktualdır. Dialektologiyanın öyrənilməsi türk dillərinin qədimliyini, vahidliyini, zənginliyini və eyni zamanda, başqa dillərlə əlaqəsini üzə çıxarır. Tədris prosesində gələcək dialektoloji tədqiqatın təmali qoyulmalıdır. Tələbələrımız məhz təhsil illərində ilkin tədqiqatçılıq bacarığına yiyələnməlidirlər. Onlar dialekt və şivələrimizdə hələ də qorunub saxlanan və ədəbi dildən fərqlənən incə məqamları aşkara çıxarmaq, dərindən öyrənmək, təhlil etmək və dəyərləndirmək bacarığına xeyli dərəcədə universitet auditoriyalarında yiyələnməlidirlər. Deməli, həmin istiqamətdə müstəqil işlərin, kurs və buraxılış işlərinin, məruzələrin və s. hazırlanması diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Eləcə də bu işə magistrlərin cəlb edilməsi, onlar üçün aktual dissertasiya mövzularının müəyyənəşdirilməsi, sistemli tədqiqatın təşkili faydalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov O. (2017). Təlim prosesində prinsiplərdən vəhdətdə istifadə. «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı. № 2 (252), Bakı, Elm və təhsil. s.8-10.
2. Azərbaycan dialektologiyasından çöl təcübəsinə aid göstərişlər. (1980). Bakı, API nəşri.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 326 s.
4. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb. 191 s.
5. Çobanzadə B. (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 336 s.
6. Əzizov E. (1999). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 354 s.
7. Həsənova S. (2017) «Azərbaycan dili»nin tədrisinə diqqəti artırmaq. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi (Elmi-metodik jurnal). № 2 (252), Bakı, Elm və təhsil. s.3-7.
8. Kərimova S., Cabbarova T. (2018) Azərbaycan dilinin tədrisi – yeni pedaqoji təfəkkür. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi (Elmi-metodik jurnal). № 3 (257), Bakı, Elm və təhsil. s.43-55.
9. Qurbanov V. (2018) Dil təlimində inteqrasiyanın pedaqoji və psixoloji əsasları. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi (Elmi-metodik jurnal). № 3 (257), Bakı, Elm və təhsil. s.3-12.
10. Məmmədli M. (2019). Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi Nəşr MMC. 352 s.
11. Mirzəliyeva M. (2009). Türk dillərinin frazeologiyası. Üç cildə. I cild. Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, Nurlan. 216 s.
12. Şirəliyev M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb. 415 s.
13. Мусаев К.М. (1984). Лексикология тюркских языков. Москва, Наука. 227 с.

Teaching issues of Azerbaijan dialectology

Nuray Aliyeva

PhD in philology, associate professor, Azerbaijan National Academy of Sciences Nakhchivan section, Institute of Art, Language and Literature.

E-mail: naliyeva22@mail.ru

Abstract. Teaching Azerbaijani dialectology is important for learning the history of our language and its interdisciplinary between languages. One of the issues that should be considered essential in the process of teaching dialectology is the classification of dialects and accents. The basis of grouping the dialects of our language was founded by the academician M. Shiraliyev. For the first time, he organized our dialects and accents on the basis of historical and geographical principles. The article describes the textbook and textbook used in the teaching process of dialectology.

Keywords: Dialectology, accent, dictionary composition, dialectological practice, comparative-historical method, dialect vocabulary.

«Kitabi Dədəm Qorqud» və onun yeni tapılan nüsxəsinə dair

Bayram Quliyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Elm Tarixi İnstitutu.

E-mail: bayramqulusoy@yahoo.com

Xülasə. «Kitabi Dədəm Qorqud» epigrafiq abidəsi öz orijinallığı və müxtəlif səpkili məlumat xəzinəsi ilə dünyanın ən unikal əsərlərindən biridir. Abidəmizin indiyə qədər sadəcə iki nüsxəsi məlum idi. Bunlardan birincisi Drezden nüsxəsi (bundan sonra – «D»), ikincisi isə Vatikan nüsxəsi (bundan sonra – «V») idi. Lakin 2019-cu ilin aprel ayında üçüncü nüsxəsi – Türkünstan Səhra nüsxəsi (bundan sonra – «T») elm aləminə məlum oldu. Əsas Türkmən Səhra nüsxəsi olmaqla digər nüsxələr haqqında da məlumat vermək məqsədli məqalə yazılmasının və Azərbaycandan da bu hadisəyə ilk dəfə olaraq akademik fikir bildirilməsinin zəruriliyini söyləmək olar.

Açar sözlər: «Kitabi Dədəm Qorqud», üçüncü əlyazma, Türkmən Səhra nüsxəsi.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.62>

Məqaləyə istinad: Quliyev B. (2019) «Kitabi Dədəm Qorqud» və onun yeni tapılan nüsxəsinə dair. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 129–141

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 27.09.2019; Qəbul edilib – 21.10.2019

Giriş: dastanmı, salnaməmi, epigrafiq abidəmi

«Kitabi Dədəm Qorqud»un epigrafiq abidə, dastan, yoxsa salnamə olması haqqında ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Əslində, «Kitabi Dədəm Qorqud» hər üç xüsusiyyəti də özündə birləşdirən təkrarolunmaz bir abidədir. Salnamə deyil, çünki hadisələr ardıcıl formada əks olunmayıb. Dastan da deyil, çünki ilk baxışdan ədəbi bir abidəyə bənzəsə də, burada xəyali obrazlara demək olar ki, rast gəlinmir və təsvir edilən qəhrəmanlar ya həqiqi tarixi şəxsiyyətlərin özləri, ya da prototipidirlər. Abidədə sadəcə tarixi deyil, epigrafiq, onomastik, toponimik məlumatlar kifayət qədərdir. Bununla belə, abidə linqvistik baxımdan Mahmud

Kaşğarının «Divanü-lügət-it-türk» əsəri qədər əhəmiyyətlidir. «Kitabi Dədəm Qorqud»da yer alan mifik obrazlar isə simvolik xarakter daşıyır. Məsələn, «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu» (D-154/13 –170/4) İslamın yayılmasına bir növ etirazın simvolik təsviridir. Bu əsər epigrafiq abidədir, ona görə ki, «Kitabi Dədəm Qorqud»da təsvir olunan tarixi əlamətlər digər dastanlarda olduğu kimi eroziyaya uğramayıb. Mövcud dastanlara nəzərən «Kitabi Dədəm Qorqud» daha qədimdə yazıya alınıb, indiyə qədər dəyişilməz qalıb, üzərində heç bir düzəliş və ya dəyişiklik aparılmamışdır. Mehmet Fuad Köprülüzadə əbəs yerə deməyib ki, Türk ədəbiyyatı nümunələrini tərəzinin bir gözünə, «Kitabi Dədəm Qorqud»u isə digər bir gözünə qoyarsaq, bu abidənin çəkisi daha ağır gələcək.

İndiyə qədər «Kitabi Dədəm Qorqud»un iki əlyazma nüsxəsinin olduğu bilinməkdə idi. Abidənin Drezden kitabxanasında saxlanılan əlyazması «Kitabi Dədəm Qorqud. Əla lisani-taifeyi Oğuzan» [Kitabi Dədə Qorqud: Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, 2004] adlanır və həmin nüsxə 12 boydan ibarətdir. «Kitabi Dədəm Qorqud»un Vatikan əlyazması isə «Hekayəti-Oğuznameyi-Qazan bəg və qeyri» [Dədə Qorqud Kitabı (Vatikan nüsxəsi), 2018] adlanır. Bu nüsxə isə Qazan xanla bağlı olan 6 boydan ibarətdir. Hər iki nüsxə Oğuz türkcəsində, ərəb qrafikalı əlifba ilə yazılmışdır. Drezden nüsxəsinə baxanda Vatikan nüsxəsi tamamilə hərəkəlidir və səliqəli yazılmışdır. Drezden nüsxəsində sadəcə üç səhifədə hərəkə mövcuddur. Hər iki əlyazma nəsx xətti ilə yazılıb. Hər iki əlyazmada müqəddimə mövcuddur. Həm «D», həm də «V» əlyazmasının hər səhifəsində 13 sətir, lakin «D» nüsxəsinin ikinci səhifəsində 12 sətir vardır. «D» nüsxəsi 152 vərəq (yəni 304 səhifə), «V» nüsxəsi isə 49 vərəq (yəni 98 səhifə) olaraq dövrümüza gəlib çatmışdır.

Fonetik baxımdan «D» nüsxəsi Azərbaycan türkcəsinə, «V» nüsxəsi isə Şərqi Anadolu türkcəsinə daha yaxındır. Yəni «mən» («مَنْ») əvəzliyi, Drezden nüsxəsində «mən» («مَنْ») formasında işləndiyi halda, Vatikan nüsxəsində «bən» («بَنْ») kimi işlədilmişdir [Əliyarlı S.S., 2012, s.30-33]. «D» nüsxəsində əsas mətn ikinci səhifədən başlayır. Boyların adları və «soylama» kəlməsi mətnin digər hissələrinə nəzərən iri formada yazılmışdır. Boylar bir qayda olaraq «xanım hey» nidası ilə bitir. «D» nüsxəsinin xəttatı orijinal mətndən abidənin üzünü köçürərkən xəttatlıq ənənələrinə sadıq qalmışdır. Bu ənənəyə görə hər səhifənin ilk sözü, ondan öncə gələn səhifənin aşağı sağ və ya sol küncündə yazılmalı idi. Xəttat ərəb əlifbasının normal «S» (س) və pəltək «S» (ث) ilə qalın «S» (ص) hərflərini olduqca yerli-yerində işlətməmişdir. Yəni «S» hərfindən sonra qalın sait gələrsə, xəttatlar qalın «S» (ص), yəni «SAD» hərfindən istifadə etmiş, əgər «S» hərfindən sonra incə sait gələrsə, ya adı «S» (س), ya da pəltək «S» (ث) hərflərindən istifadə etmişdir. Ərəb əlifbasına xas olan həmin pəltək hərflər yalnız ərəb mənşəli sözlərdə istifadə olunmuşdur. Bu da oxunuşu daha da asanlaşdıran amillərdən biridir. Eyni zamanda, bu xüsusiyyət paronim sözləri bir-birindən fərqləndirməyə

imkan verir [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000, s.30-31]. «V» nüsxəsini yazarkən xəttat çox sərbəst davranmışdır. Əlavə sözlər artırılmış, bir cümlədə söz təkrarlarına yol vermişdir. Elə buna görə də mətnə söz və ya cümlə çatışmamazlığına rast gəlinir. Bəzən əlyazmada nöqtələrin yeri uyğun formada yazılmamışdır. Bunun bir çox səbəbləri vardır. Lakin iki səbəb daha inandırıcı ola bilər. Bunlardan birincisi katibin yorğunluğu ilə bağlı olur. İkinci səbəb isə katib tələbələrinin (onları «çıraq» adlandırırdılar) səhvi nəticəsində olur. Belə ki, bəzən katiblər hərflərin gövdələrini (ərəb əlifbasında hərflərin nöqtələrsiz hissəsinə gövdə deyilir – B. Q.) özləri yazır, təcrübə toplusun deyə nöqtələri çıraqlara (tələbələrə) yazdırırdılar. Bu və ya digər səbəblərdən nəinki hərf çatışmazlığı, eyni zamanda, söz və ya cümlə yetərsizliklərinə də rast gəlinir [Dədə Qorqud Kitabı (Vatikan nüsxəsi), 2018].

«Kitabi Dədəm Qorqud»un qısa tarixi, yeni boyu və ya əjdahanı öldürən Qazan xan

«Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsinin üçüncü nüsxəsinə keçməmişdən öncə onun tarixinə qısaca nəzər salmağın zəruri olduğu qənaətindeyik. «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsi haqqında ilkin fikirlər və araşdırmalar epigraflıq abidənin özü ilə bağlı deyil, məhz Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olma ehtimalı ilə bağlıdır. *Fəzlullah Rəşidəddin Həmədani* Dədə Qorqudu Məhəmməd Peyğəmbərin dövründə yaşayan müdrik bir şəxs kimi yad edir və onun 295 il ömür sürməsinə yazır [Фазлуллах Рашид-ад-дин – Джамии-ат-таварих., 1968, с.12-16]. Böyük Alman alimi və 1636-1637-ci illərdə Azərbaycanda olmuş diplomat, eyni zamanda səyyah *Adam Oleari* Dərbənddə olarkən yaşlı bir dərbəndlidən eşitdiyi rəvayətdə İmam (Dədə) Qorqudun Məhəmməd Peyğəmbərlə dost olduğunu qeyd edir [Олеарий А., 1870, с.868-965]. «Kitabi Dədəm Qorqud»un ilkin olaraq araşdırılması təxminən XVIII əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf edir. *Johann Jakob Reiske*, «Kitabi Dədəm Qorqud»un Drezden nüsxəsinə əlyazma kimi ilk rəy verən alimdir. Lakin, bu zaman alim yanlışlıqlara yol verərək Osmanlı şahzadəsi Qorqud haqqında əlyazma zənn etmişdir [Əliyərli S.S., 2012, s.293]. Kitaba ilk düzgün qiymət verən *Heinrich Leberecht Fleischer* olmuşdur. O, kitabın adını 1831-ci ildə elə özünün tərtib etdiyi və Drezden şərq əlyazmalarının daxil olduğu «Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis» adlı latınca kataloqa daxil etdi. Məşhur Alman şərqşünas, dilçi və tarixçi alim, Quranın nazil olma ardıcılığı xronologiyasını hazırlayan *Theodor Nöldeke* 1859-cu ildə «Kitabi Dədəm Qorqud»u alman dilinə çevirməyə cəhd etmişdir. Ancaq o buna müvəffəq ola bilməmişdir. O, 1982-ci ildə öncədən yalnız surətini çıxartdığı «Kitabi Dədəm Qorqud»u əlində olan digər yazılarla birlikdə o zaman Almaniya təhsil alan gənc assistenti Wilhelm Bartholda vermişdi. Beləliklə,

tədqiqatı o davam etdirmiş oldu [Əliyarlı S.S., 2012, s.294-295]. *Heinrich. F von Diez* tərəfindən alman dilinə tərcümə olunan «Kitabi Dədəm Qorqud»un Basat Təpəgözü öldürdüyü boyunu isə 1857-ci ildə alman filoloqu Wilhelm Grimm «Dünya Polifemləri antologiyası»na daxil edib nəşr etdirir. Ardında eyni fotofaksimilə Prof. Dr. S. S. Əliyarlı, Dr. H. A. Schmiede tərəfindən «Kitabi-Dədəm Qorqud aşığı» adlı kitaba daxil edilmişdir [Kitabi-Dədəm Qorqud aşığı, 2012].

«Kitabi Dədəm Qorqud»un araşdırılmasında tanınmış şərqşünas və türkoloq *Wilhelm Bartholdun* xidmətləri özünəməxsus yer tutur. W.Bartholdun tərcüməsi filoloji səviyyəsinə görə ən qiymətli tərcümələrdən biridir. Onun «Турецкий эпос и Кавказ» («Türk eposu və Qafqaz») məqaləsinin «Kitabi Dədəm Qorqud»un araşdırılmasında müstəsna yeri var [Бартольд В.В., 2002, с.473-488]. «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsini tədqiq etmiş görkəmli alimlərdən biri də *V. M. Jurminskidir*. O, «Bamsı Beyrək boy»u ilə «Alpamış» dastanını müqayisəli təhlil etmişdir [Жирмунский В.М., 1974].

Abidəmizi araşdıran dəyərli tədqiqatçılardan biri də *Kilisli Bilgə (müəllim) Rifatdır*. O, ilk dəfə olaraq h.1332-ci ildə (1914) «Kitabi Dədəm Qorqud»un Heinrich Friedrich von Diez tərəfindən üzü köçürülən və Berlin Kral Kitabxanasına hədiyyə olunan nüsxəsini çap etdirmişdir [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000, s.159]. Görkəmli alim *Muharrem Ergin* 1958-ci ildə «Kitabi Dədəm Qorqud»u çap etdirmişdir. O, 1964-cü ildə «Kitabi Dədəm Qorqud»un dil-üslub xüsusiyyətlərini, coğrafiyasını və dastanda cərəyan edən hadisələri bu sahədə ən böyük araşdırmalardan biri hesab ediləcək «Dede Korkut kitabı (inceleme, metin, fotofaksimile)» adlı əsərində toplayıb və nəşr etdirmişdir [Ergin M., 1989]. Kitabın Türkiyədəki digər bir çapı – 1938 və 1972 illərdə nəşr olunan *Orhan Şaik Gökyay* çaplarıdır. O, Vatikan və Drezden nüsxələrini birləşdirib bir mətn halına salmağa cəhd etmişdir. O. Ş. Gökyay eyni zamanda, «Dedem Korkutun kitabı» adlı irihəcmli bir araşdırmanın müəllifidir [Gökyay O.Ş., 1973]. Osman Fikri Sertkayanın da «Kitabi Dədəm Qorqud»un araşdırılmasında böyük xidmətləri vardır [Əliyarlı S.S., 2012, s.296-303].

Abidəmiz Azərbaycanda da filoloji cəhətdən araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Görkəmli filoloq *Həmid Araslının* «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsinin araşdırılmasında və çap etdirilməsində müstəsna rolu vardır. O, KDQ-u 1938-ci ildə latın qrafikası ilə, orijinal mətni, 1950-ci ildə W. Bartholdun rusca tərcüməsini çap etdirib [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000, s.26-27]. Kitabın «D» əlyazmasının araşdırılmasında *Şamil Cəmsidovun* da tədqiqatları mühümdür. O, «D» nüsxəsinin mətnini müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmışdır. «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsi 1977-ci ildə Şamil Cəmsidov tərəfindən nəşr edildi [Cəmsidov Ş.A., 1976].

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin «Kitabi

Dədə Qorqud» abidəsinin 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Fərmanından sonra 2000-ci ildə iki cildlik «Kitabi Dədə Qorqud» ensiklopediyası nəşr olundu. Birinci cildə həm Drezden, həm də Vatikan nüsxələrinin foto-faksimiləsi (əlyazmanın skayner və ya fotoaparət vasitəsi ilə təsvirinin alınmasına fotofaksimilə deyilir – B. Q.), «Kitabi Dədəm Qorqud»un izahlı lüğəti, ikinci cildə isə müxtəlif məqalələr daxil edilməkdədir [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000]. «Kitabi Dədəm Qorqud»u tarixi baxımdan ilk dəfə araşdıraraq, ona tarixi qiymət verən və əsərdə «ciftə krallıq», «Oğuzlarda hərbi demokratiya», «abidəmizdə tarix öncəsinə dair izlər» kimi məsələləri Türk dünyası tarixşünaslığına gətirən böyük alim *Süleyman Əliyarlıdır*. Alimin «Kitabi Dədəm Qorqud» ilə bağlı araşdırmaları «Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə» adlı monoqrafiyasında bir fəsildə toplanmışdır [Əliyarlı S.S., 2012, s.154-296].

«Kitabi Dədəm Qorqud»un Vatikan nüsxəsi Drezden nüsxəsinə nəzərən gec tədqiq olunmağa başlamışdır. Bu nüsxə haqqında ilkin məlumatı italyan alim *Ettore Rossi* vermişdir. E. Rossi özünün «İl Kitab-i Dede Qorqud. Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oguz tradotti e annotati» (Dədə Qorqud kitabı, Oğuz türklərinin epik-qəhrəmanlıq hekayələri) adlı araşdırmasına abidə ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar və «Kitabi Dədəm Qorqud»un «V» nüsxəsinin fotofaksimiləsini də daxil etmişdir [Città del Vaticano, 1952].

Uzun müddət «Kitabi Dədəm Qorqud»un əlavə boylarının olduğu fikri müxtəlif mübahisələrin əsas mövzusunə çevrilmiş olsa da əlimizdə əlyazma hesab olunacaq heç bir dəlil yox idi. Eyni zamanda, bu fikri birdəfəlik inkar etmək də mümkün deyildi. Çünki, «Kitabi Dədəm Qorqud»da digər boyların olduğuna işarə verən müxtəlif personajlar və o personajlarla bağlı hadisələr mövcuddur ki, digər Türk yazılı abidələrində və «Oğuznamə»lərdə onlar haqqında xeyli məlumatlara rast gəlinir. «Kitabi Dədəm Qorqud»un bir neçə boyunda Alp Ərən bəy adlı bir Oğuz igidindən söz açılır, lakin onun haqqında heç bir müstəqil boy mövcud deyil. Ehtimal etmək mümkündür ki, Alp Ərənlə bağlı da müstəqil boy olmuşdur. Çünki Ali Yazıcıoğlu «Oğuznamə»sində bu qəhrəman ilə bağlı hadisələrə rast gəlinməkdədir. Bundan başqa Peyğəmbərin (ə.s.) yanına gedib onun üzünü görən, ona səhabə olan Bəktüz Əmən adlı personaj haqqında da ola bilsin ki, bu hadisələrin təsvir olunduğu boy mövcud olmuşdur [Əliyarlı S.S., 2012, s.164-178]. Həmçinin «Salur Qazanın tutsak olduğu oğlu Uruzun onu çıxardığı boy»unda soylamaların birində Qazan xan yeddi başlı əjdahanı öldürdüyünü söyləməkdədir (D-271/12-D-291/7). Bütün bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, «Kitabi Dədəm Qorqud»un nəinki üçüncü, hətta dördüncü və daha çox əlyazmaları mövcud olmuşdur.

Ulu kitabımızın üçüncü nüsxəsi haqqında məlumatlar 2019-cu ilin aprel ayında keçirilən «Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu»nda *Metin Ekici* tərəfindən açıqlandı. Konfransdan bir müddət sonra həmin əlyazmanın

iki müxtəlif nəşri işıq üzü gördü. Bunlardan birincisi *Yusuf Azmun* tərəfindən mətn-fotofaksimilə, transfoneliterasiya (ərəb qrafikalı hərflərin onların analoqları olan latın qrafikalı hərflərlə əvəz olunaraq təsvir edilməsinə transfoneliterasiya deyilir – B. Q.) və Anadolu türkcəsinə uyğunlaşdırma formasında nəşr olundu [Dede Korkut'un üçüncü elyazması, 2019]. İkincisi isə Metin Ekici tərəfindən hazırlandı və bu kitaba da mətn-fotofaksimilə, transfoneliterasiya və Anadolu türkcəsinə uyğunlaşdırma daxil edildi [Dede Korkut Kitabı. Türkünstan/Türkmen Sahra nüshası, 2019]. Bundan başqa əsər haqqında məlumatlar, əsərin əski əlifba ilə təshih (əlyazmanın dəyişdirilmədən çap halına salınması və itmiş hissələrin ən yaxın analoqları ilə bərpa edilməsinə təshih deyilir – B. Q.) və fotofaksimilənin daxil olduğu «Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım» daha bir məqalə nəşr olundu [Shahgoli N. K., Yaghoobi V., Aghatabai S., 2019]. Təxmini eyni ayda üç nəşrin gerçəkləşdirilməsi əlyazma ətrafında «kim öncə əldə edib?» söz-söhbətlərin yaranmasına səbəb oldu. Əslində, bu normaldır. Çünki «Kitabi Dədəm Qorqud»un həm Vatikan nüsxəsinin, həm də Drezden nüsxəsinin Türkiyədə və Azərbaycanda həmişə ən azı iki nəşri olub. Buna misal olaraq Muharrem Ergin və Orhan Şaik Gökyay, Həmid Araslı və Şamil Cəmsidov nəşrlərini göstərmək mümkündür. Lakin nəşrin birdən artıq olması əlyazma üzərində müxtəlif istiqamətli və geniş düşünmə imkanı yaradır. Məlumat üçün deyək ki, Yusuf Azmun nəşrində əsər haqqında məlumat, transfoneliterasiya, Anadolu türkcəsinə uyğunlaşdırma və fotofaksimilə ayrı-ayrı verilmişdir. Lakin Metin Ekici nəşrində isə bir vərəqdə fotofaksimilə, digər vərəqdə transfoneliterasiya göstərilmişdir. Mətnin oxunuşları arasında qismən fərq vardır [Dede Korkut'un üçüncü elyazması, 2019, s.2].

Əlyazmaya gəlicə, bu əlyazma İranın Türkmən Səhra bölgəsində yaşayan və zəngin əlyazmalar kitabxanası olan *Vəli Məhəmməd Xocaya* aiddir. Yusuf Azmunun iddialarına görə əlyazmanın PDF versiyası ilk dəfə olaraq ona göndərilmişdir. Bu iddianı Metin Ekici təkzib etmir. Bu da Yusuf Azmunun haqlı ola biləcəyi fikrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Əlyazmanın taleyi haqqında «Dede Korkut'un üçüncü elyazması. Soylamalar və iki yeni boy ilə Türkmen Sahra nüshası» kitabında Timur Kocaoğlunun «Ön Söz»ünü oxuyaraq aydın məlumat almaq mümkündür [Dede Korkut'un üçüncü elyazması, 2019, s.6-7]. Fikrimizcə, əlyazmanın ilk kimdə olması fikri bu qədər əhəmiyyət kəsb etməməlidir. Çünki araşdırmanı dəyərli edən onun ilk dəfə və ya sonradan tədqiqata cəlb edilməsi deyil, onun elmi zənginliyi və obyektivliyidir. Yeni tapılan 31 vərəqlik (62 səhifə) «Kitabi Dədəm Qorqud»un üçüncü Türkmən Səhra nüsxəsinə 13-cü və 14-cü boylar daxildir. Əslində, burada baş verən hadisələr Drezden nüsxəsinin 12-ci boyunda baş vermiş hadisələrdən daha əvvəl vəqə olduğuna görə bu iki boyu abidənin sonuncu boyları adlandırmaq olmaz. Ona görə ki, bu boylarda İç Oğuz və Dış Oğuz düşməne qarşı birlikdə mübarizə aparırlar. Bundan başqa, əlyazmada 20 yeni

soylama (nəzm parçası – B. Q.) mövcuddur. Əlyazmanın vərəqində 14 sətir vardır. Əlyazma nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Qara və qırmızı mürəkkəbdən istifadə olunan əlyazmada nömrələmə mövcud deyil, əlyazma əhəmələrinə uyğun olaraq hər səhifənin sonunda növbəti səhifənin ilk sözü yazılmışdır. Xatırladım ki, rəddədə həm Drezden, həm də Vatikan əlyazmasında mövcuddur. Boylardan biri «Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qalasını aldığı boy», digəri isə «Salur Qazanın Yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy» adlanır [Dede Korkut'un üçüncü əlyazması, 2019, s.2].

«*Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qalasını aldığı boy*» qısa xülasə formasındadır və hadisələr təsvir olunan vaxtda cərəyan etmir, sadəcə, Qazan xan tərəfindən xatırlanır. Boylamada Qara Günə oğlu Qarabudaq Türküstanın dirəyi və Hələb xanı kimi xatırlanır. Bundan başqa qorçu başı Xan Avşar deyə bir komandirin də adı çəkilməkdədir. Giyan oğlu Dəli Dondar isə artıq Təbəristan Sultanıdır. Burada da eyniliklə Bayburd, Düzmürd qalalarının fəthi kimi hadisələr xülasə şəklində təsvir edilməkdədir. Lakin bu nüsxədə «kafir» məfhumu yoxdur (T-48/7 – 51/14).

«*Salur Qazanın Yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy*» isə konkret hadisə üzərində qurulub və burada mifik bir heyvandan bəhs edilsə də katib dəfələrlə onun da adı bir ilan olduğunu vurğulayaraq realizmin tam da yox olmaması məsələlərini diqqətdə saxladığını göstərmişdir. Bu boyda ilk dəfə olaraq Azərbaycan adı çəkilir və Qazan «Azərbaycanın ləngəri» (görməklisi) adlandırılır. Bundan başqa, Səfəvilərdə önəmli bir vəzifə olan «Lələ» vəzifəsinin də mövcud olduğunu görə bilirik. Boylamaya qısa nəzər salmaq, ümumi təsəvvür yaratmaq üçün boyun qısa xülasəsinin məqaləyə daxil edilməsinin zəruri olduğu qənaətinə gəlməliyik.

Qazan xan öz üç yüz igiddən ibarət ordusu ilə Ağ Minkan tərəflərə ova çıxır, daha sonra o tək ov etmək qərarına gəlir. Ovdan əliboş dönmək istəməyən Qazan xan Tanrıya dua edir. Vurğulamaq lazımdır ki, bu əlyazmada Allah, Hz. Peyğəmbər və Hz. Əlinin adları çəkilərsə də Qazanın dilindən verilən duada o, Tanrıya yalvarırdı. Qaranlıq vaxtı Qazanın qayıtmadığını gören Lələ onun arxasınca gedir. Qazan isə hündür dağda yeddi alovun yandığını görür, ora gedir və yaxınlaşanda onun əjdaha olduğunu fərqi nə varır. Bu zaman Qazan xanın Lələsi ona yetişir. Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, əjdaha ilə savaşılmışdan öncə Qazan Lələ ilə məsləhətləşir. Əjdahanın yatdığını gören Qazan xan yatmış birini öldürməyin igidliyə sığmadığını düşünərək bir oxla əjdahanı oyadıb onunla savaşırdı. Qazan əjdahanı öldürmək üçün Allaha yalvarırdı və nəticə olaraq onunla əjdaha arasında bir qaya parçası peyda olur. Bu zaman Qazanın gözlərindən biri bulanıqlaşır və buna qəzəblənən Qazan xan gözünü oymaq istəsə də sonradan vaz keçir, əjdahaya ox atmağa başlayır. Əjdahanı öldürən Qazan onun dərisindən müxtəlif əşyalar və geyim hazırladırdı. Oğuz elində isə Qazanın əjdahaya çevrilməsi barəsində şayiəsi

yayılsa da Bayandur Padşah (nüsxədə Xan titulu işlənmiş) buna inanmır və Qarabudağı onun yanına göndərir və məlum olur ki, Qazan əjdaha öldürüb və özü əjdahaya çevrilməyib. İç Oğuz və Dış Oğuz birləşib Qazan xanı qarşıladılar. Qazan xan atdan enib, yetmiş addım irəliləyib Bayandur Padşahın ayağına qapandı. Beləliklə yeddi gün, yeddi gecə toy-bayram edirlər və Dədəm Qorqud gəlib söz söyləyir (T-52/1 – 61/5).

Türkmən Səhra nüsxəsinin yaşı

Əlyazmanın yaşı ilə bağlı da fərqli fikirlər mövcuddur. Yusuf Azmun əlyazmanın üzərindəki 1353 yazısına diqqət çəkərək vurğulayır ki, bu yazı sonradan da əlavə oluna bilər. Çünki rəqəm əlyazmaya sonradan və fərqli bir mürəkkəblə əlavə olunub. Araşdırmaçı ardınca onu da qeyd etmişdir ki, əlyazmada yarı pozulmuş halda 944 (M. 1537) rəqəmi də mövcuddur. Y. Azmun haqlı olaraq əsərdə ÇİM (چ) və PE (پ) hərflərinin istifadə olunması, XIX əsrdən etibarən əlifbaya daxil edilən GAF (گ) hərfinin isə əlyazmada olmamasını əsas götürərək, nüsxəni XVII əsrə aid edir [Dede Korkut'un üçüncü əlyazması, 2019, s.12]. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, nəstəliq xəttinin ən geniş yayıldığı dövr təxminən XIV əsrdən XVII əsrə qədərki bir müddətdir. XIX əsrdə daha çox şikəstə, reyhani və s. kimi xətlər dəbdə idi. Əsərdə Qızılbaş ideologiyasına işarə edən çoxlu sayda məqamlar mövcuddur ki, bu da əlyazmanın XVI əsrdə yaranma ehtimalını söyləməyə imkan verir. Əlyazmada «qorçu başı» vəzifəsinin mövcud olmasına işarə edilən obrazlar var. «Qorçu başı Xan Avşarı sağdan saldım» (T-50/8). Bundan əlavə, «Salur Qazanın Yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy»da Lələ obrazı var. Ümumiyyətlə, dəfələrlə Hz. Əlinin adı çəkilir. XVII əsrdə Qızılbaş təsirləri XVI əsrdəki kimi deyildi. Bəzi hərflər xəttatlıq üslubu və yazılış forması baxımından Drezden və Vatikan əlyazmaları ilə eyniyyətlilik təşkil edir. «Kitabi Dədəm Qorqud»un üçüncü əlyazmasını XVII əsrə də qismən aid etmək olar, lakin qəti surətdə XVIII və XIX əsrlərə aid deyil. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu abidə Drezden və Vatikan nüsxələrindən sonra qələmə alınmışdır. Ümumiyyətlə, Drezden və ya Vatikan nüsxələrindən hansının daha qədim olması haqqında da Türkölogiyada ziddiyyətli fikirlər mövcuddur.

«Kitabi Dədəm Qorqud»un yaşını müəyyən etdikdə bir neçə məqama diqqət yetirmək lazımdır. Abidədə bəhs olunan Oğuzların yaşadığı dövr ilə, hadisələrin yazıya alınması və sonradan onların vahid bir kitab halına salınması müxtəlif zamanlarda baş verdiyindən, abidənin yaşının qiymətləndirilməsi zamanı həssas davranmaq tələb olunur. «Kitabi Dədəm Qorqud»un boylarında tarix öncəsinə dair izlər də mövcuddur, XII əsrə aid izlər də. Bu, abidənin yaşının həmin dövrə aid olduğunu göstərən əsas amil deyil. Boyların yazıya alınması da abidənin yaşının müəyyən edilməsi üçün yetərli deyil. Çünki boyların hər biri ayrılıqda bir

ozan tərəfindən qeydə və yaxud yazıya alınmış, sonradan bu hissələr toplanaraq bir kitab halına salınmışdır. Məhz ona görə də bu abidənin konkret bir müəllifi yoxdur, mövcud əlyazmalarda isə redaktorun adının yazılmasını lazım bilməmişlər. Son tapılan Türküstan Səhra nüsxəsində sadəcə iki boyun mövcud olması bu fikri bir daha təsdiqləyir. Abidənin yaşı əsasən bu boyların bir yerə toplanılıb və kitab halına salındığı zamandır. Eyni zamanda bu da düşündürücü faktıdır ki, kitab nə vaxt tam olaraq hazır oldu, boyları toplandı və cild halına salındı. Kitabın Drezden nüsxəsi haqqında ilk fikir söyləyənlər W. Barthold (O, türkoloq olsa da şərqşünaslığın bütün sahələri üzrə tədqiqatları mövcuddur – B.Q.) və onun tələbəsi Y. Yakubovski olmuşlar. O, kitabın Osmanlı dövlətinin yaranmasından öncəki bir tarixdə kitab halına salındığını söyləməkdədir. Məlumdur ki, Osmanlı dövlətinin Kiçik Asiyada tam bərqərar olması Sultan I Bəyazid zamanında (1389 — 1402) baş vermişdir. Ona görə də kitabımızın bu nüsxəsinin «Müqəddimə» bölməsində Osmanlıların hakimiyyətə gəlməsinə işarə vardır [Barthold V.V. 2006, s.83]. M. Ergin və S. Əliyərli isə haqlı olaraq «D» nüsxəsini aydın hərəkəsiz, Vatikan nüsxəsi qədər səliqəli olmayan və bizə məlum olan ilkin nüsxə hesab etmişlər. M. Erginin fikrincə, «D» əlyazması «V» əlyazmasından öncə yazılmışdır. Çünki «D» nüsxəsindəki bir neçə söz səhvi eyniliklə «V» nüsxəsində də təkrar olunub [Ergin M., 1989, s.68-69]. Səhra Türkmən əlyazması isə Drezden və Vatikan əlyazmalarından sonra qələmə alınmışdır. Üçüncü əlyazmada «Bayandur Xan» yerinə «Bayandur Padşah» ifadəsi işlədilmişdir. Heç şübhəsiz ki, «padşah» titulu XIX əsrdə geniş formada istifadə olunmurdu. Xan titulu isə daha çox təqribən XII-XV əsrlərdə istifadə olunmuşdur. Bu məqamlara diqqət yetirərək, Türküstan Səhra əlyazmasındakı Qızılbaş ideologiyalarının qabarıq təsvirini də göz önündə saxlayaraq əlyazmanın XVI-XVII əsrlərə aid olduğu ehtimalının həqiqətə daha yaxın ola biləcəyini söyləmək mümkündür.

Türkmən Səhra nüsxəsinin adı

Türkmən Səhra əlyazmasının xüsusi bir adı yoxdur, lakin əlyazmaya sonradan «Cildi-düyyümi (devvom)-kitabı-Türkmən» cümləsinin əlavə olunduğunu müşahidə etmək olar. Ehtimal ki, Türküstan Səhra nüsxəsi tam deyildir və bu hissə ümumi əlyazmanın bir hissəsidir. Çünki tam olsaydı, onda adı ilə bərabər digər analogi boylar da daxil edilmiş olardı. Həm də əlyazmada boş buraxılmış başlıq yerləri də müşahidə edilməkdədir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, əlyazma tamamlanmamışdır. Əlyazmanın dili haqqında məlumat verən M. Əkici vurğulayır ki, əlyazmanın dili Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsinə yaxındır və Qırçaq türkcəsi özəllikləri var [Dede Korkut Kitabı. Türküstan/ Türkmən Sahra nüshası, 2019, s.11]. Lakin boylara nəzər yetirdikdə əlyazmanın tamamilə Azərbaycan türkcəsində yazıldığını müşahidə edirik. Bu fikrimizi Yusuf Azmun da konkret

faktlar gətirərək təsdiqləyir [Dede Korkut'un üçüncü elyazması, 2019, s.13-16]. Abidənin adından söz etmişkən təəssüf doğurucu bir məqama da diqqət çəkmək istərdim.

Filoloqların demək olar ki, hamısı və tarixçilərin bir çoxu abidənin adını «Kitabi Dədə Qorqud» və ya elə sadəcə «Dədə Qorqud» formasında, bir qisim türkoloqlar və tarixçilər isə «Kitabi Dədəm Qorqud» formasında təqdim ediblər. Hətta abidə ilə bağlı ensiklopediya da «Dədə Qorqud Ensiklopediyası» adlandırılmışdır [KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, 2000]. Kitabımızın üçüncü əlyazmasına həsr olunmuş hər iki kitabda da «Dədə Qorqud» kimi verilib. Halbuki, Türkmən Səhra nüsxəsi əlyazmasının sonundakı sətirlərdə «Dədəm» ifadəsi işlədilmişdir. Elmi araşdırmalarda və elmi əsərlərdə hər hansı bir epigrafik və ya tarixi əsərin adının təhrif olunması yolverilməzdir. İlk öncə «Kitabi Dədəm Qorqud»un ən iri həcmli variantı və ən qədim nüsxəsi hesab olunan «D» nüsxəsinin titul vərəqinə nəzər salaq.

KDQ-nin Drezden nüsxəsində abidənin orijinal adı «Dədəm» sözü ilə işlədilib. Bu sözün sonunda işlədilən «m» hissəciyi sonu saitlə bitən sözlərə qoşulan I şəxs mənsubiyyət şəkilçisidir. «Dədə» sözünün mənsubiyyətə görə dəyişmiş hallarına nəzər salaq: dədəm, dədən, dədəsi, dədəmiz, dədəniz, dədələri. Demək ki, «MİM» (م) hərfi sadəcə bəzək olsun deyə və ya başqa bir məqsədlə dastanın üz qabığına əlavə olunmayıb. Buradan təbii olaraq belə bir sual ortaya çıxır: Nəyə görə abidənin orijinal adı «Kitabi Dədəm Qorqud» ola-ola çox zaman «Dədə Qorqud» kimi işlədilib? Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri mövcuddur. Bilindiyi kimi, Azərbaycan 70 ildən çox SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Bu zaman bir çox şeylər yasaqlanmışdı. «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsi də yasaqlanmış kitablar sırasında idi. SSRİ zamanında Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyəti, tarixi ilə bərabər xalqın kimliyi də yasaqlanmışdı. Əgər Sovet alimləri «Dədəm» sözünü işlətməmiş olsaydılar, onda dolaylı yolla türklüyü qəbul etmiş və Türk olduqlarını təsdiq etmiş olardılar. Hətta bu məsələni «həll» etmək üçün bir sıra alimlərimiz müxtəlif araşdırmalar aparmışlar. Görkəmli alimimiz Xəlq Koroğlu özünün «Oğuz qəhrəmanlıq eposu haqqında yeni biliklər» adlı məqaləsində kitabın tarixini onun adındakı hərfləri əbcəd hesabı ilə hesablamaqla müəyyən etməyə cəhd etmişdir. O, belə izah etmişdir ki, «mim» (م) hərfi əsərin yazılma tarixi dəqiq olsun deyə bura əlavə olunub [Короğlu Х.Г. 1986]. Bu həqiqətən dərin bir araşdırma deyil, lakin dəqiq deyildir. Çünki dastanda «Qorqud» sözü həm توقروق kimi, həm də توقروق kimi işlədilmişdir. Sadəcə «mim» (م) hərfinin olmaması əsərin tarixindən 40 il ala bilər. Amma bu söz Te (ت) ilə verilsə 400 il, Dal (د) ilə verilsə 4 il edir. Deməli, Əbu Bəkr Tehraninin «Kitabi-Diyarbəkriyyə» əsərində olduğu kimi, əsərin yaşının əbcəd üsulu ilə hesablanması mümkün deyil və bu cür araşdırmanı dəqiq hesab etmək olmaz.

Həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda əsərin adının çox zaman «dədə» kimi

işlədilməsinin obyektiv səbəbləri də var. Məlumdur ki, Heinrich Friedrich von Diez Drezden nüsxəsinin surətini öz əlləri ilə çıxararaq Berlin Kayzer Kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Bu zaman o, bilinməyən bir səbəbdən kitabın adındakı «mim» (𐌆) hərfini, söz sonunda işlənərkən «ə» səsinə ifadə edən He (𐌆) hərfi ilə əvəz etmişdir [«Kitabi-dədəm Qorqud» aşiqi, 2002, s.127]. Türkiyə, Rusiya və Azərbaycan alimlərinin bir çoxu da məhz bu, yəni, Berlin kitabxanasındakı nüsxədən istifadə etmişlər. Hətta Kilisli Rıfat tərəfindən kitabımızın ilk çapı da «mim» hərfi unudularaq nəşr olunmuşdur və dolayısı yolla 30-cu illərə qədər əsər sadəcə «Dədə» formasında işlədilmişdir. Ona görə də əsərin orijinal adı əvəzinə «Kitabi Dədə Qorqud» adı daha geniş yayılmışdır. İlk baxışdan cüzi bir problem kimi görsənsə də əsərin orijinal adını söyləmək və araşdırmalarımıza olduğu kimi daxil etmək hər bir tarixçi, filoloq və türkoloq alimin borcudur. Adətən əsərin adı, ən qədim nüsxənin adı əsas götürülərək adlandırılır. Deməli, əsərin adı Drezden nüsxəsinə uyğun formada qəbul edilməlidir.

Yeni əlyazmamı, yoxsa Oğuznaməmi?

Digər bir məqam isə ondan ibarətdir ki, istər XIX əsrə, istərsə də XVI əsrə aid olsun, bu, «Kitabi Dədəm Qorqud»un üçüncü əlyazmasıdır. Çünki həm ədəbi, həm filoloji, həm də tarixi baxımdan bu nüsxə digər iki nüsxə ilə demək olar ki, eynidir. Əlyazmanın surətinin köçürülmə tarixinin XIX əsr olması belə, onun əlyazma olmadığını sübut etmir. Bu hər hansı bir müstəqil «Oğuznamə» deyil. Çünki bu əlyazmanı bizə məlum olan əlyazmalarla bağlayan bir çox fakt mövcuddur. Birincisi, «Oğuznamə»lərdə adətən Peyğəmbərlər sadalanır, Nuh Peyğəmbərin, onun oğlu Yafəsin, onun oğlanlarının adı çəkilir. Oğuz xan və onun gördüyü işlər, eləcə də fəthləri haqqında məlumat verilir. Bəzilərində Oğuz tayfalarının təsnifatı göstərilir. Bu məqamlar «Kitabi Dədəm Qorqud»a xas olan xüsusiyyət deyil. Bunun üçün iki fərqli «Oğuznamə»yə nəzər saldıq və eyni mənzərə ilə qarşılaşdıq [Oğuzdestanı, 1982, s.13]. «Qalın Oğuz» ifadəsinə ən çox «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsində rast gəlirik: «Qazan Oğuz bəglərinə cırğab-cırğab çadır, otaq bağışladı» (D-123/6-7) və ya «Ağ-boz atlar binübən yortaşdılar, Qalın Oğuz ellərinə xəbər gəldi» (D-234/5-6). Bu kimi faktların sayı həddindən artıq çoxdur. «Doqquz tümən Gürcüstan» ifadəsi də «Kitabi Dədəm Qorqud»da işlənərkəndir. «Doqquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi. Bir at, bir qılınc gətirdilər» (D-235/9-10)). «Qalın Oğuz» və «Doqquz tümən Gürcüstan» ifadələri eyniliklə Türkmən Səhra nüsxəsində də işlənərkəndir. «Doqquz tümən Gürcüstana ürkü alan, uladuğca amusu Qazan, atası Qara Güməyə ümid olan, böyüldüqca düşmənin ödün yaran, qarıdıqca qarına qan qusduran, Qalın Oğuzun yügrüyi» (T-3/13-4/1). «Kitabi Dədəm Qorqud» abidəsinin Drezden və Vatikan əlyazmalarında olduğu kimi Türkmən Səhra nüsxəsində də «İç Oğuz» və «Dış Oğuz» ifadələrinə də rast gəlinir

və onlar əvvəlki nüsxələrdə olduqları kimi birlikdə mübarizə aparırlar (T-51/3). Bu ifadələrə demək olar ki, «Oğuznamə»lərdə rast gəlmək olmur. Daha öncə deyildiyi kimi, Drezden əlyazmasının 11-ci boyunda Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi haqqında məlumatlar var idi. Həmçinin, Drezden və Vatikan nüsxələrində tətbiq olunan əlyazma üsulları Türkmən Səhra nüsxəsində də tətbiq olunmuşdur. Buna misal olaraq sətirlərəarası məsafənin səliqəliliyinə diqqət yetirilməsi, səhifələnmədə sözlərdən istifadə və s. bu kimi məqamları göstərmək mümkündür. Abidənin öncəki iki nüsxəsində olduğu kimi, bu nüsxədə də Allah və onun Peyğəmbəri haqqında təriflər ilə bərabər, Qazan xanın içki içməsi səhnəsinə də rast gəlirik. Onu da vurğulamaq istərdik ki, heç bir «Oğuznamə»də Boy sonunda Dədəm Qorqud gəlib soy soylamır. Halbuki həm Vatikan, həm də Drezden əlyazmalarının bütün boylarının sonunda «Dədəm Qorqud gəldi, söz söylədi, boy boyladı» və buna bənzər ifadələr işlənməkdədir. Heç şübhəsiz ki, bu ifadənin eynisi «Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüğü boyu»nun sonunda da mövcuddur. Boyda göstərilir ki, Qazan xan yeddi gün, yeddi gecə Bayandur Padşahı qonaq edir və şənlik təşkil edir. Bu zaman «Dədəm Qorqud der: «Qazan kimi cəsur igid gəldi keçdi» (T-61/4-5). Baxmayaraq ki, Türkmən Səhra nüsxəsində Drezden və Vatikan nüsxələrinə nəzərən İslami izlər daha çoxdur, hər üç nüsxədə də «Allah-Tanrı», «Tanrı», «Tanrı-Təala» ifadələri işlədilir. Bütün bu faktlar göstərməkdədir ki, Türkmən Səhra nüsxəsi «Kitabi Dədəm Qorqud»un üçüncü əlyazmasıdır, lakin əlyazma tam olaraq gəlib əlimizə çatmamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəmşidov Ş. (1976). KDQ-u vərəqləyərəkən. Bakı, Gənclik.
2. Dədə Qorqud Kitabı (Vatikan nüsxəsi). (2018). Bakı, Xan nəşriyyatı.
3. Əliyarlı S. (2012). Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, Mütərcim.
4. Kitabı Dədə Qorqud: Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. (2004). Bakı, Öndər nəşriyyatı.
5. Kitabı-dədəm Qorqud aşiqi. (2002). Bakı, Xəzər universiteti nəşriyyatı.
6. KDQ ensiklopediyası: 2 cildə, I – II cildlər. (2000). Bakı, Yeni nəşrlər evi.
7. Ergin M. Dede Korkut kitabı. (1989). Baskı. Ankara, TTK.
8. Gökyay O. (1973). Dedem Korkutun kitabı. İstanbul.
9. Oğuz destanı. Reşideddin oğuznamesi. (1982). Baskı. İstanbul, Enderun yayınları.
10. Dede Korkut'un üçüncü əlyazması. Soylamalar və iki yeni boy ilə Türkmən Səhra nüshası. Metin, çeviri, sözlük və tipkibasım Yusuf Azmun. (2019). İstanbul.
11. Oğuzname. Kazan nüshası. Hazır. Prof. Dr. Necati Demir və Dr. Özkan Aydoğlu. (2015). İstanbul
12. Dede Korkut Kitabı. Türkünstan / Türkmən Səhra nüshası. Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürməsi. (2019). İstanbul.

13. Shahgoli N., Yaghoobi V., Aghatabai S. (2019). Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt 16. Sayı 2. Haziran, s.147-379.
14. Barthold V. (2006). Orta Asiya Türk tarihi hakda dersler. Ankara, ТТК.
15. Бартольд В. (2002). Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва, Восточная литература РАН. стр. 473-488.
16. Жирмунский В. (1974). Тюркский героический эпос. Л. Наука.
17. Короглы Х. (1986). Новые данные об огузском героическом эпосе. Народы Азия и Африки. Москва. №6, стр. 87-89.
18. Олеарий А. (1870). Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П.Барсова, Москва.
19. Фазлуллах Рашид-ад-дин – Джамии-ат-таварих. Ализаде А. Том 1. стр. 1. (1968). Москва.
20. İl Kitab-i Dede Qorqud. Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oguz tradotti e annotati (Città del Vaticano, 1952).

About «The Book of Dede Gorgud» and its last discovered sample

Bayram Guliyev

PhD in history, Institute of History of Science of ANAS.

E-mail: bayramqulusoy@yahoo.com

Abstract. Epigraphic monument «Kitabi Dada Gorgud» (The Book of Dada Gorgud) is one of the most unique works in the world with its originality. The paper deals with the third manuscript of «Book of Dada Gorgud» with two new parts (boylama) and 20 new poems (soylama) discovered and presented in April 2019. Two new parts included to this manuscript. There are three different publish editions of this manuscript which is not difference. Photo-facsimile included to the all of editions. Author researches academically the «Turkman Sahra» copy first time in Azerbaijan using new manuscript and different primary sources.

Keywords: «Kitabi Dadam Gorgud», third manuscript, Turkmen Sahra copy.

«Divanü lüğat-it-Türk» əsərindəki atalar sözləri və məsəllərdə predikativlik, modallıq, intonasiya

Ramil Zeynalov

Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı.

E-mail: ramilzeynalov1982@gmail.com

Xülasə. Predikativlik, modallıq və intonasiya bitkinliyinin vəhdəti sözlərin və söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikri ifadə etməsini təmin edir. Predikativlik üçün zaman şəkilçilərinin, modallığın, şəxs sonluğunun mühüm əhəmiyyəti vardır. Şəxs sonluğu türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində subyekt haqqında informasiya verir. M.Kaşğarının «Divanü lüğat-it-Türk» əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərə diqqət etdikdə biz predikativliyin tarixi mərhələlərinin şahidi oluruq. Predikativlik intonasiya ilə birlikdə çıxış edir. Predikativliyin tamamlanmasında ikinci mühüm əlamət – cümləyə məxsus intonasiya iştirak edir. İntonasiyanın köməyiylə müxtəlif semantik mənalar, çalarlar ifadə edə bilirik. Cümlələri modallığa görə təsnif edərkən ifadə məqsədini deyil, fikrin ifadə tərzini əsas götürməliyik; yəni cümlədə söylənilən fikir nə şəkildə öz ifadəsini tapır? Ehtimal olunurmu, qəti şəkildə söylənilirmi, zəruridirmi, vacibdirmi? Məsələn, nəqli cümlədə modallığın hər üç növü (təsdiq, ehtimal və lazımlılıq) ola bilər. Bu işə fikrin hansı konkret modal formada öz ifadəsini tapmasından asılı olur.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, Azərbaycan dili, Türk dilləri, predikativlik, intonasiya, modallıq.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.63>

Məqaləyə istinad:

Zeynalov R. (2019) «Divanü lüğat-it-Türk» əsərindəki atalar sözləri və məsəllərdə predikativlik, modallıq, intonasiya. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 142–148

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 09.10.2019; Qəbul edilib – 25.11.2019

Giriş: predikativlik nədir?

Cümlə predikativliyə, modallığa, bitkinlik intonasiyasına malik olan bir səsle, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilər.

Predikativlik, modallıq və intonasiya bitkinliyinin vəhdəti sözlərin və söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək bitmiş fikri ifadə etməsini təmin edir. Belə ki, əgər predikativlik olmasa, cümlə müəyyən fikir ifadə etmək xüsusiyyətini itirər. Predikativlik üçün zaman şəkilçilərinin, modallığın, şəxs sonluğunun mühüm əhəmiyyəti vardır.

Lakin predikativliyin əsas əlamətləri mövzusunda dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. K.Abdullayev yazır: «Bununla belə, onu da qeyd etmək vacibdir ki, dilçilər arasında predikativliyin əsas əlamətlərinin nədən ibarət olması barədə fikir eyniliyi yoxdur. Müxtəlif, bəzən yaxın, bəzən uzaq mülahizələr mövcuddur. Bizim fikrimizcə, cümlənin səciyyəsinə dönmən predikativlik, yəni modallıq, zaman və şəxs ideyaları vasitəsilə reallaşan bu hadisə eyni zamanda sırf formal səviyyədə feili və ismi formanın mübtədə ilə onlar üçün ümumi subyekt ideyasının təmsilçisi olan şəxs əlamətində birləşməsindən yaranır. Bu hal isə hökmən təkrar momentini ortaya çıxarır [Abdullayev K., 1998, s.10]. Təkrar momentinin türk dillərində olduqca vacib olduğunu bildirən K.Abdullayev daha sonra yazır: «Təkrar momentinin mahiyyəti bu halda onda olur ki, ilkin mövqedəki subyekt ideyasının təmsilçisi olan mübtədə son mövqedə feili xəbərdəki və ya ismi xəbərdəki şəxs sonluğunun varlığı ilə təkrara uğrayır, beləliklə də müəyyən mənada sistemi (bizim halda cümlə sistemini) qapayır. Təkrar momentinin birinci komponenti, beləliklə, subyekt ideyası ikinci komponentin şəxs sonluğu (əlaməti, şəkilçisi) olur» [Abdullayev K., 1998, s.10].

Azərbaycan dilində predikativliyin sintaktik təzahürü subyekt ideyasının mübtədə və şəxs sonluğu arasında paylaşması nəticəsində yaranan təkrar momentidir. Daha dəqiq desək, şəxs sonluğu türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində subyekt haqqında informasiya verir. Predikativlik qədimə getdikcə güclənir. Cümlənin predikativ quruluşunun inkişafında üç mərhələ müəyyənləşdirilir:

1. Güclü, daha dəqiq desək, eynigüclü predikativ nöqtələrlə səciyyələnən ilkin mərhələ;

2. Birindən başqa digər predikativ nöqtələrin zəifləməsilə, gücünü itirməsilə bağlı, perspektivdə vahid predikativ nöqtə təmayülünü hazırlayan eliminasiya prosesinin başladığı orta mərhələ;

3. Vahid, güclü predikativ nöqtənin formalaşdığı eliminasiya prosesinin başa çatdığı son mərhələ [Abdullayev K., 1998, s.12].

Əbülfəz Rəcəblinin fikrincə, müasir türk dillərinin bir qisminə adlarla ifadə edilən xəbər üçüncü şəxsin təkində *-dır* xəbərlik şəkilçisindən istifadə edilir. Bəzi türk dillərində isə üçüncü şəxsə ismi xəbərin formalaşması, yəni xəbərlik şəkilçisi qəbul etməsi vacib deyil. Məsələn, müasir qırğız dilində ismi xəbər *-dır* şəkilçisi qəbul etmir; Al bala «O, oğlandır». Qədim türk qəbilələrinin dilində də *-dır* xəbərlik şəkilçisi mövcud olmamışdır və predikativlik üçüncü şəxsin təkində (qırğız dilində olduğu kimi) qrammatik göstərici (morfoloji əlamət) ilə yox,

intonasiya bitkinliyi ilə ifadə edilmişdir. Məsələn: Ötükən yir olurip arkiş-tırkiş ısar, mənə buñıq yok (KT, 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərindən yox (dur)» [Rəcəbli Ə., 2003, s.634].

Biz bu xüsusiyyətlərə M.Kaşğarının «Divanü-lüğət-it-türk» əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə də rast gələ bilərik. Məsələn: Öküz adhakı bolğınça, buzağı başı bolsa, yeg – Öküz ayağı olmaqdanısa, buzov başı olmaq yaxşıdır [Kaşğari. I c., 2006, s.130]; Alımçı arslan, berimçi sıçğan – alıcı aslan, borcu olan isə siçandır (alacağı olan (borc sahibi) hücumda aslan kimidir, borclu isə qorxub qaçan siçan kimidir) [Kaşğari. I c., 2006, s.43]. Verilən misallardan da görüldüyü kimi, ismi xəbər *-dır* şəkilçisi qəbul etmədən də işlənir.

Predikativlik və intonasiya

Predikativlik intonasiya ilə birlikdə çıxış edir. Predikativliyin tamamlanmasında ikinci bir mühüm əlamət – cümləyə məxsus intonasiya iştirak edir. Cümlənin əmələ gəlməsində və ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesində intonasiyanın rolu olduqca böyükdür. İntonasiya ilə predikativlik vəhdətdə olub, adətən, birlikdə çıxış edir. V.Vinoqradov intonasiyanın dörd əsas funksiyasını qeyd edir:

1. Qrammatik sintezləşdirici funksiya;
2. Sintaqlara bölmə funksiyası;
3. Predikativlik funksiyası;
4. Modal – fərqləndirici funksiya [Виноградов В., 1950, с.91].

Ümumiyyətlə, dilçilikdə bəzən yanlış olaraq intonasiya sırf fonetikanın tədqiq obyektini kimi qeyd edilir və onun sintaksisdəki rolu azaldılır. Amma qeyd etmək lazımdır ki, cümləni formalaşdıran əsas əlamətlərdən biri olan intonasiya sintaksis üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təsadüfi deyil ki, cümlələr məhz məqsəd və intonasiyaya görə də müəyyən qruplara bölünür ki, bu bölgünün də əsas vasitələrindən biri intonasiyadır. İntonasiyanın bu xüsusiyyətləri mətn dilçiliyində və diskurs təlimində daha çox nəzərə alınır. «Diskurs təlimində intonasiya daha geniş mənada başa düşülməlidir. İntonasiya diskursun formal-substansional təşkilinin əsas göstəricisidir. Diskurs səviyyəsində intonasiya konturları bir-biri ilə əlaqəyə girərək onun prosodik qəlibini yaradır. Diskurs təhlilində həmişə diskursu təşkil edən elementlər, parçalar olur ki, onların başlanğıcı və sonu intonasiya əlamətləri ilə daha qabarıq ifadə olunur. Bu əlamətlərə tonun hərəkəti, tonun gücü (intensivliyi) və səslənmə zamanı (tempo) aiddir» [Veysəlli F., 2010, s.68].

Bütün bunlar göstərir ki, cümləyə məxsus intonasiya ilə predikativlik cümlənin bir-biri ilə çox möhkəm əlaqədə olan iki elə vacib şərtidir ki, cümləni onlarsız düşünmək mümkün deyildir. Cümləyə məxsus intonasiya mətndə cümlənin sərhədini, bir cümlənin harada başlayıb harada qurtardığını müəyyənləşdirmək, cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq üçün də əhəmiyyətlidir.

Həqiqətən də cümlə, xüsusən, şifahi nitq axını üçün intonasiyanın rolu danılmazdır. İntonasiya olmadan rəhbətli nitq formalaşmaz və nitqdə cümlənin sərhədini müəyyən etmək olmaz. Danışan şəxsin öz həmsöhbətinin əsəblərinə və ya hərəkətlərinə təsiri intonasiyada müxtəlif şəkildə əks olunur.

Təsir dairəsinə əsasən iradi mənalı intonasiyalar iki yerə bölünür: nəqli və əmr intonasiyaları. Nəqli iradi intonasiyalı ifadələrdə məlumatda intonasiyanın təsir dairəsi açıq, qabarıq verilir. İntonasiyanın semantikasi baxımından seçilməsində danışan şəxs öz həmsöhbətinə müstəqillik verir. İntonasiyanın implisit təsirdən alınan nəticəni həmsöhbət özü çıxarır. Ancaq sual intonasiyalı frazalarda cavab tələbi ifadə olunur [Ağayeva F., 1978, s.36]. İntonasiyanın vacibliyi, eyni zamanda, cümlənin məhz bu prinsipə görə bölgüsündə özünü göstərir. Məlum faktıdır ki, cümlə məhz məqsəd və intonasiyaya görə müəyyən qruplara bölünür. İntonasiya bir neçə növ məqsədə xidmət edir və ona uyğun olaraq dəyişir. Bu səbəbdən də məhz intonasiyaya görə cümlə növləri müəyyənləşir. «Cümlələrdə intonasiyanın fərqlənməsinə səbəb, daha doğrusu, müxtəlif intonasiyaları doğuran amil həmin cümlələrdə yürüdülməli məqsəddir. Məqsəd intonasiyanın əsasıdır, intonasiya isə, öz növbəsində, məqsədin göstəricisi, müəyyənləşdiricisidir. Danışan öz nitqindəki cümlələrin hansı münasibətlə deyildiyini dinləyiciyə çatdırmaq üçün cümləni müəyyən intonasiya ilə ifadə etməli olur. Doğrudan da, əgər intonasiya fərqi olmasa dinləyici «müəllim gəldi» və «müəllim gəldi?» cümlələri arasında fərqi anlamazdı, çünki burada cümlələr eynidir və nitq materialı da heç nə ilə fərqlənmir. Bütün bunlar onu göstərir ki, cümlələrin bu prinsipə görə təsnifində intonasiyanın rolu böyükdür. İntonasiya cümlələrdə o qədər incə emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir formal qrammatik vasitə həmin münasibətləri o şəkildə yarada bilməz. Dilçilik ədəbiyyatında məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin dörd növü qeyd edilir: 1. Nəqli cümlə; 2. Sual cümləsi; 3. Əmr cümləsi; 4. Nida cümləsi.

M.Kaşğarının «Divan»ında işlənən atalar sözləri və məsələrdə işlənən cümlələr, əsasən, nəqli və əmr cümlələridir. Misallara diqqət edək:

*Alğul ögüt məndin, oğul, ərdən tilə,
Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə
Ey oğul məndən öyüd al, fəzilət dilə,*

Boyda böyük alim olub biliyini payla (Ey oğul məndən öyüd al, ədəb və ərdən öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla) [Kaşğari. I c., 2006, s.124]; Ağilda oğlak toğsa, arıkda otı önər – Ağilda oğlaq doğulsa, çay qırağında I bitər (Bu söz «ruzi üçün qayğı çəkmə» yerinə işlənir) [Kaşğari. I c., 2006, s.134-135]; Tatiğ közrə, tikəniğ tüprə – (tatın gözünə vur, tikanın dibindən üz) [Kaşğari. II c., 2006, s.277]; Yüfüşlüg kəlin küdhəgü yafaş bulur – hədiyyəli, cehizli gəlinin əri yavaş olar (qohumların verdiyi hədiyyələr sayəsində cehizi zəngin olan gəlinin əri də xoşxasiyyət olar, cehizə görə ona hörmətlə yanaşar)

[Kaşğari. III c., 2006, s.19]; Yavlak tılığ bəgdən kezü yalınqus tul yeg – bəd dilli ərđənsə yalnız (tənha) dul olmaq yaxşıdır (qadının tənha dul olması onu söyən bəd dilli əri olmasından yaxşıdır) [Kaşğari. III c., 2006, s.139].

Predikativlik və modallıq

Cümlənin formalaşmasında növbəti amillərdən biri modallıqdır. Çünki hər bir cümlədə fikrə hər hansı münasibət də mövcuddur. Doğrudur, bəzi cümlələrdə modallıq nisbətən zəif ola bilər. Bu barədə «Müasir Azərbaycan dili» kitabında oxuyuruq: «Bəzi cümlələrdə heç bir əlavə münasibət olmadan müəyyən bir fikir ifadə edildiyindən, modallıq zəifləyir və özünü xüsusi şəkildə göstərə bilmir» [Abdullayev Ə., Seyidov Y., 2007, s.79]. Qeyd olunmalıdır ki, predikativlik və intonasiya ilə müqayisədə türkoloji ədəbiyyatda modallığa nisbətən az yer ayrılır. Baxmayaraq ki, bəzi ədəbiyyatlarda modallıq bəzən yanlış olaraq daha geniş izah edilir və cümlənin sual, nəqli və əmr kimi növləri cümlənin məqsədini və intonasiyasına görə deyil, modallığa görə növləri hesab edilir. Nəqli, sual və əmr cümlələri cümlənin ifadə məqsədinə və intonasiyaya görə növlərindən başqa bir şey deyildir. Cümlələri modallığa görə təsnif edərkən ifadə məqsədinə deyil, fikrin ifadə tərzini əsas götürməliyik; yəni cümlədə söylənilən fikir nə şəkildə öz ifadəsini tapır? Ehtimal olunurmu, qəti şəkildə söylənilirmi, zəruridirmi, vacibdirmi? Məsələn, nəqli cümlədə modallığın hər üç növü (təsdiq, ehtimal və lazımlılıq) ola bilər. Bu isə fikrin hansı konkret modal formada öz ifadəsini tapmasından asılı olur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hər bir cümlədə bu və ya digər formada modallıq olur, yəni cümlədə obyektiv aləmə məxsus bu və ya digər hadisə haqqında məlumat verilməklə yanaşı, danışanın söylədiyi fikrə müəyyən münasibət də olur. Belə demək mümkündürsə, hər bir cümlədə kommunikativliklə yanaşı, ekspresivlik də olur.

Cümlədə modallığın əsas ifadə vasitələri modal sözlər, eyni zamanda «ara sözlər» adlanan müxtəlif söz və ifadələrin birləşmələri əsasında yaranan modal konstruksiyalardır. «Ara sözlər» adlandırılan bu konstruksiyaların hamısı modal münasibət ifadə edir, lakin bunların hamısı modal sözlərdən ibarət deyildir. Modallığın qrammatik-morfoloji vasitələri də vardır ki, buraya feilin əmr, arzu, vacib, lazım, şərt formalarının şəkilçiləri daxildir» [Kazımov Q., 2010, s.85]. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, modallıq cümlədə zəif və ya daha qabarıq ifadə oluna bilər. Feilin digər formaları ilə müqayisədə, Azərbaycan dilində xəbər forması modallığın zəif və neytral ifadə vasitəsi hesab edilir. Bu formada işlənən feili xəbərlə cümlələrdə modallıq intonasiya vasitəsi ilə ifadə olunur.

Modallıq obyektiv və subyektiv olmaqla iki yerə bölünür. Obyektiv modallıqda modallıq cümlədə verilən məlumatla obyektiv realıqla əlaqə, münasibətdir. Obyektiv realıq daha çox feilin xəbər şəkli ilə ifadə olunur, yəni cümlədə nədən

danışılırsa, müəyyən zaman kəsiyində onun reallığı düşünülür. Məsələn, Ərdəmsizdən kut çərtülür – ərdəmsizdən qut qaçar (fəzilətsiz və ədəbsiz adamdan qut və dövlət uzaq qaçar) [Kaşğari. II c., 2006, s.233]; Əlig tutğınça ot tut – kaş əl tutacağıın yerdə od tutaydın (Zamin olmaq əvəzinə od, atəş tut, çünki insan zamin olduqdan sonra peşman olur) [Kaşğari. II c., 2006, s.298].

Real, obyektiv modallıq müəyyən zamanla – keçmiş, indiki və gələcək zamanla bağlı olur. Real modallıqda zamanca qeyri-müəyyənlik olur – arzu olunan, mümkün ola bilən indiyə də aid ola bilər, qeyri-müəyyən gələcəyə də. Obyektiv modallıqda morfoloji zamanla sintaktik zaman əksərən uyğun olur, lakin bəzən danışığ üslubunda uyğun olmaya da bilər [Kazımov Q., 2014, s.215]. Subyektiv modallıqda isə, danışan verilən məlumata münasibət bildirir. Atalar sözləri və məsəllər, adətən, başqalarına ünvanlandığından subyektiv modallığa çox az yer verilir. Bu mənada M.Kaşğarinin «Divan»ında işlənən atalar sözləri və məsəllər də istisna deyil. Sadə cümlə, eyni zamanda, modal münasibətin ifadəsinə görə təsdiq və inkar cümlələrinə bölünür. Cümlənin bu cür bölgüsü obyektiv və subyektiv modallıqla bağlıdır. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, türkoloji ədəbiyyatda modallıq müxtəlif aspektlərdən öyrənilmiş və onun müxtəlif bölgüləri aparılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev K. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif.
2. Ağayeva F. (1978). Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, API-nin nəşri.
3. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb.
4. Mahmud Kaşğari (2006). «Divanü-lüğət-it-türk», Azərbaycan dilində nəşrinin və ön sözün müəllifi Ramiz Əsgərdir. 4 cildə. Bakı, Ozan nəşriyyatı.
5. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm və təhsil.
6. Kazımov Q. (2014). Cümlə. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. 4 cildə. III cild. Bakı, Prestij çap evi.
7. Rəcəbli Ə. (2003). Göytürk dilinin sintaksisi. Bakı, Nurlan.
8. Veysəlli F. (2010). Diskurs təliminə giriş. Bakı, Təhsil NPM.
9. Виноградов В. (1950). Вопросы синтаксиса современного русского языка. Москва, Учпедгиз.

Predictability, modality, intonation in the proverbs and parables in «Diwan Lughat al-Turk»

Ramil Zeynalov

Sumgait State University, doctoral student.

E-mail: ramilzeynalov1982@gmail.com

Abstract. The words of ancestors in Mahmud Kashgari's work «Diwan Lughat al-Turk» and used sentences in the examples Predictability, Modality, Intonation. The unity of integrity, predictability, modality and intonation provide the expression of idea of words and word combinations with making the sentences. If there is not any predictability the sentence could lose the expression of a certain opinion. For predictability time frames, modality and endings of person verbs are very important. Predictability increases for its ancient meaning. Predicationalism is accompanied by intonation. A second important sign in completing predictability – there is a special intonation in the sentence. In the formation of the sentence and in the process of communication intonation plays an important role. Predictability with intonation being in united usually is used together, with the help of intonation, we can express different semantic meanings, and differences. With the help of intonation, we can give our minds any size, shape, and semantic color.

Keywords: M.Kashgari, Azerbaijan language, Turkish language, predictability, intonation, modality.

Türkmən dastançılıq sənəti: ənənələr, tarixilik və struktur

Aynur Səfərli

Azərbaycan Dillər Universiteti. E-mail: seferli_1988@bk.ru

Xülasə. Dastanların türkmənlər arasında yayılmasında *baxşılardan* böyük rolu olmuşdur. Baxşılara olan hörmət və sevgini xalq arasında geniş yayılmış atalar sözlərində də görmək mümkündür. *Baxşı* qədim türk mədəni həyatında «rəqqaslıq, həkimlik, sehirbazlıq, musiqişünaslıq, şairlik» kimi vəsfləri özündə birləşdirir. Türkmən baxşılar «termeçi» və «dastançı» olmaqla iki qrupa bölünür. Termeçi baxşılar təhsilli olur, Türkmən dastanlarını təmtəraqla oxuyurlar. Xalq tərəfindən «qissəçi» də adlandırılırlar. Çox vaxt «qissəçi»lərin adlarının əvvəlinə «molla» sözü artırılır, məsələn, Molla Nəfəs, Molla Puri və başqaları. Türkmənistanında bir dastanı başdan sona qədər danışan baxşıya «dastançı baxşı» deyilir. Bu sözü dastan icra edənlərlə yanaşı, dastan yazmış şairlər üçün də işlətmək məqbuldur. Dastan nəql edənlər «ozan, qissəçi, baxşı» da adlandırılır. Məqalədə yazılı ədəbiyyata qədərki şifahi türkmən dastançılığından da bəhs edilmiş, türkü söyləmənin fəzilətləri qabardılmışdır. **Açar sözlər:** Ozan, baxşı, dastan, türkü, qissə, qopuz, tanbur.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.64>

Məqaləyə istinad: Səfərli A. (2019) *Türkmən dastançılıq sənəti: ənənələr, tarixilik və struktur*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 149–164

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 19.09.2019; Qəbul edilib – 21.11.2019

Giriş: Türkmən dastançılıq ənənəsi

Türk mədəniyyətinin tarixi, sosial-mədəni ünsürlərini özündə ehtiva edən dastanların türkmənlər arasında yayılmasında baxşılardan böyük rolu olmuşdur. Hətta xalq arasında geniş yayılmış atalar sözlərində də baxşılara nə qədər hörmət, sevgi olduğunu görmüş oluruq. Məsələn: «Hər işin vaxtı yaqşdır, toyun gəlişi baxşdır». Yəni, «hər iş zamanında yaxşdır, toyun bəzəyi baxşdır». Və ya «yurda belə gələr bolsa, töre bilen tozan gələr, yurda dövlət qonar bolsa, baqşı bilen ozan

gələr». Yəni, «toz-torpaq gördüyündə yurda fəlakət gələr, baxşı, ozan gəldiyində, gördüyündə ölkə üçün xoşbəxtlik gələr». Baxşılar dastanlarla yanaşı, XVIII-XIX əsrin ən sayılıb seçilən şairlərinin – Yaşlı Kəminə, Yurd Sevər Zəlili, Aşıq Molla Nəfəs, Mihtacini kimi görkəmli türkmən ədiblərinin də əsərlərini günümüze gətirib çıxarmışlar [Карыев., 1968, c.126-127].

«Baxşı» qədim türk mədəni həyatında «rəqqaslıq, həkimlik, sehirbazlıq, musiqişünaslıq, şairlik» kimi vəsfləri özündə birləşdirən [Köprülü M.F. 2014, s.67] və islamiyyətin təsiri ilə Anadoluda «Aşıq» [Umay G., 1986, s.1-22] adı ilə çatdırılan sözlü ədəbiyyatdakı dastan tipinin Türkmənistandakı təmsilçisidir [Jir-munski V., 1997, s.233-238; De Blocqueville Henri de Coluliboet., 1986, pp.145-156]. M.F.Köprülü Türk ədəbiyyatının mənşəyi və formalaşma dövrləri üzərində dayanarkən yaradıcı dastan tipinin «Tonqzurlarda şaman, Moğol və Buryatlarda Bo və ya Buque, Yakutlarda Oyun, Altay türklərində Kam, Samoyetlərdə Tadibei, Finovalılarda Tietoejoe (baxıcı), Qırğızlarda Baksı-Baxşı, Oğuzlarda-Ozan» adı ilə adlandırıldığı və onların qədim Türk şairləri olduğunu bildirir. Tədqiqatçı qədim və yeni türk ləhcələrində «baxşı, bahşı, baqşı, baksı, basa» kimi şəkillərdə qarşılaşdığımız bu sözün Moğol və Mançuca kimi başqa Altay dillərində də olduğunu bildirir. Türkmənlər arasında da «iki telli tanburlarıyla koşuklar oxuyan xalq şairi» mənasını verən «baqşı» şəklinin daha geniş yayıldığını bildirir [Köprülü M.F., 1989, s.145-156].

Türkmən baxşıları haqqında qədimə aid məlumat olmadığından onlar haqda ən qədim məlumatı XIX əsr Türkmənistandan olan yazıçılardan öyrənirik. 1860-1861-ci illərdə fransız əsilli əsgər *Henri de Cauliboet de Blocquevielle* İran ordusunda fotoqraflıq edərkən Türkmənlərə əsir düşüb və 14 ay onlarla birlikdə yaşayıb. Yaşadığı xatirələri «Türkmənlər arasında» adlı kitabında qeyd etmişdir. O, bütün türkmənlərin dutar çalıb, mahnı oxuduğunu qeyd etmiş, dutar və baxşılardan fəaliyyətilə bağlı məlumatlar vermişdir. Yazıçı qeyd edir ki, «qışda hansısa bir çadırdə saz çalınanda çadırın içində yer tapmayanlar bayırda kürklərinə bürünüb oturur və çalğı bitənə qədər eləcə dinləyirlər. Dutar «mandolin»ə bənzəyən bir alətdir. Sadəcə, boyun hissəsi daha uzundur. Dutarın oval şəklindəki gövdəsi tut ağacından oyulur. İranlıların əksinə Türkmənlər ürəkdən mahnı oxuyarlar. Baksı adı verilən musiqçinin ölçülü davranış tərzı və bir çox özünəməxsusluqları vardır. Geyindiylə paltarlar təmiz olur. Baksı getdiylə hər yerdə dostca qarşılanır, başqalarına nisbətən daha çox etibar edilir. İlk çay, su, söhbət zamanı ilk söz ona verilir» [De Blocqueville Henri de Coluliboet. 1986, pp.70-71]. Türkmənlər arasında olduğu illərdə Car oğlan və Əbdürrəhman adlı baxşılardan çox məşhur olduğunu bildiren De Blocquevielle nağıl və hekayə danışanların da təqdir edildiyini qeyd edir [De Blocqueville Henri de Coluliboet., 1986, p.73].

Armin Herman Vamberi 1863-cü ildə Türkmənistanə etdiylə səyahətdən bəhs edən əsərində Türkmən baxşılardan haqqında deyir: «Türkmənlər üçün ən böyük

zövq, baxşının gəlişi və dutarın müşayiəti ilə Koroğlu və ya Məxdumqulunun türkülərini ifa etmələridir» [Карыев., 1968, c.126]. Baba Vəliyev A.P.Arxinovun da Türkmənistanı səyahət etdiyini və əsərlərində baxşılar haqqında məlumat verdiyini bildirir. B.Vəliyevə görə, Arxinov 1964-cü ildə Manqışlaq Türkmənləri arasında olarkən, kor Süleyman, Allaqlu və Acımurad baxşının olduğu bir məclisə getmiş, onları dinləmək fürsəti əldə etmişdir. Eyni zamanda, o, adıçəkılən baxşılardan dastanlar toplamış və onları «Koroğlu» dastanından götürdüyü bir şeirlə nəşr etdirmişdir [Qasımlı M., 1996, s.5]. B.Vəliyev oğuz Türkcəsinin Qərbdə danışılan şeir və dialektlərində olduğu kimi, Türkmənlər arasında da qədimdən «dastan nağıl edən» mənasında işlədilən «oğuz» sözünün arxaikləşdiyini, onun yerinə «baxşı» sözünün istifadə edildiyini bildirir [Qasımlı M., 1996, s.16-17].

Türkmən baxşıları

Türkmən baxşılar «termeçi» və «dastançı» olmaqla iki qrupa bölünür [Şükrü E., 2003, s.276]. Termeçi baxşılar təhsil görmüş, dastançı baxşılar olmayan yerlərdə «Koroğlu» və «Türkmən» dastanlarını təmtəraqlı oxuyan, xalq tərəfindən «qissəçi» kimi xatırlanan dastançılardır. Çox vaxt «qissəçi»lərin adlarının əvvəlinə «molla» sözü artırılır. Molla Nəfəs, Molla Puri kimi istedadlı hekayəçi və şairlər həm də ən usta «qissəçi»lərdir [Карыев., 1968, c.128]. Qissəçilər hekayələrini daha çox az dinləyici kütləsi olan yerlərdə, öz kəndlərində, ya da yaxın kəndlərdə oxuyurlar. Oxuyub-yazmağı bacarmayan dastançı baxşılar da qissəçiləri dinləməyə gəlir. Onlar oxunanları əzbərləyib, öz tərzlərinə uyğun işləyib, daha geniş dinləyici kütləsinə çatdırırlar. Elə buna görə də baxşılardan repertuarında məşhur xalq hekayələri ilə yanaşı şairlərin əsərlərindən də nümunələr görmək olur.

«Koroğlu» və digər dastanları danışan «dastançı» baxşılar yüksək qabiliyyətləri və peşəkarlıqları ilə seçilən, eyni zamanda, kiçik yaşlarından usta baxşılardan yanında yetişib ustalaşan, ustalaşdıqdan sonra belə ustalarının nəzarəti altında olan əsil «baxşı»lardır [Карыев., 1968, c.276].

Nəzm və nəsrin qovuşuq olduğu dastanları, xüsusən «Koroğlu» dastanını dinləyicilərlə birbaşa ünsiyyətdə nağıl edən baxşılar elə olur ki, axşamdan dan yeri ağarana qədər, hətta günlərlə sevərək ifa edirlər. Həmçinin ən azı bir və ya iki musiqiçinin «dutar», «qıdyak» (dutarın daha kiçik telli çalğı aləti) və ya «tuyduk» (nəfəsli çalğı aləti, düdük) müşayiəti ilə ifanı yerinə yetirirlər. Dinləyicilər baxşını «sağ bol», «yaşa», «bərəkallah» nidaları ilə qiymətləndirirlər. Xalq adətində görə, türkü sifariş olunanda qiymətli hədiyyələr verirlər [Карыев., 1968, c.127; Riechl K., 2002, p.276].

Türkmənstanda Pelvan baxşı, Nazar Baqa baxşı, Cumamırat Ovaz, Annamırat baxşı, Pürlü Sarı, Baba baxşı, Nadır baxşı, Qurbancuma oğlu, Övlüyaqulı baxşı, Qocaoğlu, Begenç baxşı, Çərkəz Babayev kimi yetəri qədər baxşı yaşayır ki,

onların haqqında ətraflı məlumat yoxdur [Карыев., 1968, c.126-139; Aça M., 2006, s.4-20; Şükrü E., 2003, s.276]. Sadəcə, türkmənlər arasında «Pelvan Xoca» kimi tanınan Pelvan baxşı Ata Xoca oğlu haqqında məhdud məlumat əldə edə bildik ki, onu da oxucularla bölüşürük.

1890-cı ildə «Taqda» mahalında doğulan Pelvan Xocanın atası da dövrünün məşhur baxşılardan olmuş və 1920-ci ildə vəfat etmişdir. Ata Xocanın atası, yəni Pelvanın babası «Atanəzər Xoca» onun da atası «Qoç Hoca» adı ilə tanınır. Ata Xocanın qardaşı, yəni Pelvan baxşının əmisi Durdu Xoca sazəndəlik edirmiş. Pelvan baxşı Koroğlu dastanının 44 qolunu nəql etdiyi söylənən atası Ata Xocadan sadəcə 20 qol öyrənə bilmişdir. O, «Koroğlu» dastanından başqa «Baba Rövşən», «Sayatlı Həmra», «Hüyrlükqa Həmra» dastanlarını da söyləmişdir. Pelvan baxşının ata babası dastanları dutar və qıdyakçının müsəyiəti ilə söyləmişdir. 1943-cü ildə vəfat edən Pircan qıdyakçı ömrünün sonuna qədər Pelvan baxşı ilə bərabər olmuşdu. Onlar haqqında V.Uspenskinin «Türkmən musiqisi» əsərində də məlumata rast gəlirik. Uspenski 1924-cü ildə Pelvan baxşı və Pircanla görüşmüş, Pelvan Xocanın «Qırat gəl», «Qara Nərgiz», «Mədrəsənamə», «Vəfasız yarım, gəl», «Sənəmcən», «Sənə nə oldu», «Ninnilər yavrum» adlı yeddi türküsinü nota köçürmüşdü. O, 1939-cu ildə 49 yaşında vəfat etmişdir. Əsrlərdən bəri istər öz yaratdıqları, istərsə də öncəki nəsillərdən aldıkları ilə sadəcə Türk və ya Türkmən mədəniyyəti deyil, Qərb və Şərq mədəniyyəti arasında da böyük əhəmiyyət kəsb edən baxşılar bu gün də (qədimdəki qədər olmasa da) fəaliyyət göstərirlər və cəmiyyətdə nüfuz sahibidirlər. Onların tarixən öhdəliklərinə götürdükləri missiyanın dəyişən və qloballaşan dünyanın yeniləşən şərtləri daxilində davamlı olmaları üçün Türkmənistan başda olmaqla ədəbi aləmdə olan bütün tədqiqatçılar məsuliyyət daşmalıdır.¹

Tədqiqatçı Ata Rəhmanov Daşoğuz bölgəsində yaşayan Çovdur türkmənləri arasında dastançı baxşılarla bağlı araşdırma apararkən Qurbanqılıç Çakanoğlu ilə görüşmək imkanı olmuşdur. O, qeyd edirdi ki, «Dədə Qorqud»un 16, «Koroğlu»nun 25, «Şahsənəm və Qərib»in 7 qolunu bilən Çakanoğlu ozanın «xalq dastanlarını danışan, deyişmələri ilə məşhur olan, sazəndə, şeir söyləyən şair, xalq arasında hörməti olan» bir insandır [Qasımlı M., 1996, s.327]. Tədqiqatçı Məhərrəm Qasımlının da mövzu ilə bağlı mülahizələri diqqəti çəkir. O, Baba Qəmbərin dutar icad etməsi ilə Dədə Qorqudun qopuz icad etməsi arasında bir bağ olduğunu bildirməklə, Türkmənlərin Dədə Qorqudun (ozan) yerinə Baba Qəmbəri (baxşı), qopuzun yerinə isə dutarı qoyduqlarını və türkmənlərin bu yerdəyişməni etməsi ilə bir növ İslamiyyətə qədərki dünyagörüşlərindən ayrıldıqlarını göstərmiş olduqlarını bildirir. Türkmən dastançılığında dastanı oxuyaraq icra edənlərə, qeyd

¹ int.Resr.150. [http://www.tarih.com/?Syf=26&Syz=358008&/T%](http://www.tarih.com/?Syf=26&Syz=358008&/T%0)

olunduğu kimi, «qissəçi» deyilir ki, onların bir qismi nəsr hissələrini danışib, şeirləri yüksək səslə oxuyur, bir qismi isə hər iki hissəni əzbərdən çatdırırlar. Maraqlıdır ki, şeir hissələrini çıxarıb dastanı nağıl kimi danışanlar da olub. Hətta bəzən baxşılara da «qissəçi» deyilib. Məsələn, Mərv bölgəsinin baxşılarında Qurt Yaqub və şagirdlərini «qissəçi» adlandırdılar. Çünki onların repertuarında çox sayda yazılı qaynaqlardan alınmış dastan olub. Ərəblərdə «kussas», farslarda «qissəhan», Anadolu türklərində isə «məddah» adlanan bu sənətkarlarla türkmənlərin «qissəçi»ləri arasında bir yaxınlıq vardır. Özbəklər arasında da xalq dastanlarının yenidən işlənmiş şekillərini, sevilən tərcümə hekayələrini, klassik nümunələri, cəngnamələri dəvət olunduqları yerlərdə oxuyanlar vardır ki, bunlar «qissəxan» adlanır. Daha çox şəhərlərdə olan qissəxanlar Xarəzmdə kitab çapının artması, oxuyub-yazanların çoxalmasına görə zamanla ictimaiyyət arasından çəkilməmişdir. «Baxşı» sözünün kökünü üç dildə araşdırarkən, sanskrit dilində «bhiksu», moğolcadan türkcəyə daxil olan, Çin dilində «boshi, fa-şi» və ya «po-şe» sözündən gəldiyinə inanılır. W.Rodloff isə bu sözün «diqqətlə baxmaq, seyrəltmək, gözdən keçirmək, su üzündən gələcəyi oxumaq» kimi mənalara gələn «baxmaq» felindən yarandığını söyləyir [Ekici M., 2002, s.145-146]. Özbək türklərində bu söz, hətta sağaldan (həkim), cadugər, xalq həkimi mənalarına da gəlir. Samoyloviç bu sözün sanskrit əsilli olub türklərə Buddizmə vasitəsilə «öyrədici» mənasında keçdiyini bildirir. Hətta araşdırmaçı bunu da qeyd edir ki, «baxşı» sözü XV əsrə qədər Uyğur yazısını bilən şaman mənasında da işlənmişdir [Ahmedov A., Saparov A., 1983, s.63]. Bartold bu sözün moğol mədəniyyətinin təsiri ilə dilimizə keçdiyini bildirir. O da Buddizmlə bağlı olan bu sözün Çindəki «ho-şan», Tibetdəki «lama», Uyğurlardakı «tayın» kəlmələri ilə eyni mənaya gəldiyini qeyd edir. Moğolların sınımış sümükləri müalicə edən həkimlərə, Baburlarda əsirləri çalışdırıb, onlara yemək verənlərə, Qazaxlarda xəstələri sağaldanlara, Türkmənlərdə şeir söyləyənlərə «baxşı» deyildiyini Bartoldun tədqiqatlarından öyrənmiş olur [Miradov A., 1992, s.10]. V.A. Uspenski və V. Belyayev bu sözün xalq etimologiyasında «bağışlamaq» sözündən törədiyini bildirirlər [Ahmedov A., Saparov A., 1983, s.37]. Uyğurların zamanından qalan mətnlərdə bu söz «rühani rahib», «buddist rahib» mənalarında işlənmişdir [Ekici M., 2002, s.145-146].

XIII əsrdə Marko Polo Xubilay özbək xanının sarayındakı baxşıları təsvir edərkən yazmışdır ki, onlar hava yağışlı, buludlu və fırtınalı olarkən buludları dağıdır, fırtınaları saraydan uzaqlaşdırar və birdən hava açılar, günəş çıxarmış. O qeyd edir ki, burdakı rahiblərin şeytani hünərləri vardır, cadu bilirlərmiş [Mammedyazov B., 1975, s.39-490]. XVI əsrdə isə «baxşı» sözü «baksı, baksə» şəkli ilə yazılmış, şair, sehirli həkim və ya şaman mənasında işlənmişdir. Köprülü Xəzər sahili Türkmənlər arasında baxşının «iki simli tamburlarla qoşmalar oxuyan xalq şairi» mənasında işləndiyini, Azərbaycan və Anadolu Türkləri arasında həmin

bu baxşılara «aşıq» da deyildiyini bildirir. Hətta baxşılar cəmiyyətdəki problemləri həll edən vacib insanlardır. Ahal bölgəsindəki qan davalarını həll etməkdə Gönübəy baxşı məşhur imiş. Türkmən dastançı baxşıları dutar çalmaqla bu sənəti öyrənməyə başlayırlar. İlk təhsillərini ailə ortamında, adətən, ata, böyük qardaş, əmi, dayı kimi yaxın qohumlardan alırlar. Məsələn, Oraz Salır dutar çalmağı atası Məti və böyük qardaşı Çarı baxşından öyrənmişdir. Baxşılarda yetişməsində ustalarının verdiyi məlumatlar, öyrəndikləri texnikalar qədər «toy»ların da böyük əhəmiyyəti vardır. Türkmənlərin doğum, toy, əsgər yola salma kimi məclisləri baxşılar olmadan ötürməz. Toylar yetişməkdə olan baxşılığa namizədlər üçün qaçılmaz bir fürsətdir. Məsələn, Nəzər Baqa şagirdi Bayar baxşını uzun illər toylara aparmış, dastan danışdırmadan öncə «tirmə» adlanan şeirləri söyləmişdir. 4-5 il öyrənmə müddəti usta baxşının şagirdinə təşkil edilmiş böyük bir məclisdə «pata» (dua) verib istedadını təsdiqləyib, öyrənməyini tamamlanmış qəbul edilir. «Pata» verilməsi ustanın şagirdinə diplom verməsi mənasına gəlir [Mammedyazov B., 1975, s.52]. Dinləyicinin təklifi və ustanın icazəsilə edilən imtahandan sonra şagirdə verilən hədiyyələr mənalı olur. Bu cübbə, dutar, qopuz və ya məşhur bir jirovun (Qaraqalpaqlarda) qopuzu ola bilər. Daşoğuz bölgəsindəki Türkmən baxşıları icra əsnasında «qıcak», «tuyduk», «dutar» adlı musiqi alətlərindən istifadə edirlər. «Qırpaq» sözündən yarandığı ehtimal olunan «qıcak» yaylı musiqi alətidir. Bəzən ona yaylı qopuz da deyilir.

Türkmən dastan ədəbiyyatı

Şərqlə Qərbi birləşdirən yollar üzərində olduğundan tarixi, coğrafi və mədəniyyət baxımından Türk dünyasının mərkəzi və vacib bölgələrindən olan Türkmənistanın əsas əhalisi «müsəlmanlığı qəbul etmiş oğuzlar» mənasına gələn Türkmənlərdən ibarətdir. Türkmənistan Türkmənləri oğuz qrupunun Təkə, Yamud, Göklən, Çovdur, Sarıq, Salur və Ərsarı boylarından ibarətdir [Sümer F., 1972]. Türkmənlərin yazılı mədəniyyətə XVIII əsrə doğru keçdikləri qəbul edilməkdədir. XV əsrdə Vəfai «Rövnəkül İslam» kitabını yazmış olsa da, bu əsər türk dünyasının klassik və dini mahiyyətli əsərləri arasına daxil edilir [Köprülü M.F., 2014]. Eşq və baxşı mövzusunda bəhs edən hekayələrdən olan «Zöhrə və Tahir» dastanı hadisələrin gedişatı baxımından digər dastanlara bənzəyir [Türkmen F., 1983]. Qarriyev dastanda Molla Nəfəsin də sevən aşıqların çətinliklərində onlara kömək edən bir qəhrəman kimi iştirak etdiyini bildirir. Ancaq son illərdə aparılan araşdırmalar bunun əksini ortaya qoyur. Belə ki, hekayənin ilk dəfə Molla Nəfəs yox, Seyid Məhəmməd Səyyadi tərəfindən təsnif edildiyini, onun da hekayəni atası Xudaverdi və babası Annamurad baxşından dinləyərək ortaya çıxardığı söylənilir [Sayyadi S., 1998]. Məsnəvi tərzində yazılan dastanlarda türkü söyləmənin fəzilətləri qabardılmışdır. Bioqrafik xarakterli olması ilə seçilən

«Dövlətyar» və «Şükür Baxşı» hekayələrində, Türkmən baxşılarının qalib gəldiyi dastanlarda türkmənlərin illər boyu iranlılarla apardığı müharibələrin izlərini görməmək mümkün deyil. Birincidə azadlığını əldə etmək üçün İran şahının baxşısı ilə qarşılaşan Türkmən baxşı Dövlətyarın, ikincidə isə qardaşını azad etmək üçün İrana gedib saray baxşısı Qulamla qarşılaşan Şükürün macəralarından bəhs olunub. Bütün bunlardan əlavə, baxşılardan toplanan «Nəzəpə Məlikə Dilaram», «Ray-Çim», «Hələlay Qərib», «Qasım oğlan», «Seyfölmələk-Mədhəlcəmal», «Gül Sənubər», «Gül-Bilbil», «İbrahim Xəlil», «Gülpam», «Hatəmtay», «Məhəmməd Hənəfi» kimi dastanlar «Türkmən xalq dastanları» və ya «Dastanlar» adı ilə nəşr edilib [Türkmən F., 1993]. Baş qəhrəmanın igid, cəsur, fiziki gücü ilə yanaşı, ağı və zəkasını yerli-yerində işlədən aşıq, musiqiçi, bədahətən söz söyləyən sənətkar olması Türkmən dastanlarında diqqətçəkən məqamlardandır. Savaş meydanlarında söz və musiqi ilə mübarizə aparan dastan qəhrəmanları nəzm və nəsrin növbələşməsilə qurulan hekayələrdə qəhrəmanın iç dünyasına, psixoloji vəziyyətlərinə yer verərək ideyalarını xalqa çatdırırlar.

Tədqiqatçı Şükrü Elçinin verdiyi məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, fars dilindən dilimizə keçən «dastan» sözü «Oğuz Kağan», «Manas» və «Koroğlu» kimi qəhrəmanlıq mövzulu dastanlarda «Yusif və Züleyxa», «Cümcümə Sultan» kimi əruz vəznli və məsnəvi şəkili dini hekayələr, «Risələtün Nushiyyə», «Mantıq-ut Teyr» və «Fəqirnamə» kimi təsəvvüf əsərlər, «Hüsrəvü Şirin», «Leyli və Məcnun» kimi eşq hekayələri, «Qabusnamə» tərzində yazılan mənsur nəsihət-nalələr «Dastan-i Təvarix-i Muluk-i Al-i Osman» və «Düsturnamə» kimi mənzum vaqayinamələr, «Tac-üt Təvari» mənsur tarixnamələr, «Dastani Əhməd Hərami» kimi mənzum nağıllar, «Dastan-i İmam Əli» kimi mənsur bioqrafik hekayələr, «Çingiznamə» kimi epik xarakterli əsərlər və daha çox 8-lik və ya 11-lik şeirlər üçün istifadə olunub [Şükrü E., 2003. s.26-27]. Azərbaycanda dastan adlanan mətnlər digər türkdilli ölkələrdə fərqli sözlərlə adlandırılır. Türklər «destan», Yakut türkləri «donqho», Altay türkləri «kay çörçök», Tura türkləri «tool», Hakas türkləri «alptığ nımah», qazaxlar «epos, cır, dastan», uyuğurlar və özbəklər «dastan», türkmənlər «dessan», başqırdlar «epos, dastan, poema, qissə, kobayr», tatarlar «epos, dastan» kimi terminlərlə dastanları ifadə edirlər [Aça M., 1998, s.1-90].

Türk dastanlarının formalaşması üzrə tədqiqatları ilə diqqət çəkən F.Köprülü hesab edir ki, dastanın formalaşması üçün həmin kökdə, tayfada, millətdə mədəniyyət olduqca aşağı səviyyədə olmalı, həyat sarsıntılar içərisində olmalıdır ki, xalq şairləri bu hadisələri müstəqil hissələr halında nağıl etsinlər [Köprülü. M.F., 2003, s.13-14]. Dastanın təşəkkülü ilə bağlı Şükrü Elçinin də fikirləri maraqlıdır. Tədqiqatçı düşünür ki, «dastanın formalaşması üçün tarixə bağlı olmaqla bərabər, tarix sayılmayan ozanların qopuzla tərənnüm etdiyi cəmiyyətin ortaqlıq həyat görüşünü əks etdirən əsərlərin təşəkkülü üçün yaranmış zəminlə savaş, din dəyişdirmə, köç və b. böyük hadisələrin millətin vicdanında sarsıntılara səbəb

olması lazımdır» [Çobanoğlu Ö., 2001, s.72]. F.Köprülü kimi, tədqiqatçı Öcal Oğuz da dastanın formalaşması üçün dastan yaradan cəmiyyətin «dastan dövrü» prosesini yaşaması lazım olduğunu düşünür. Digər tədqiqatçı – Ekici «çəkirdək hadisələr» cəmiyyət həyatına da iz buraxan hadisələrə çevrilir» fikrinə söykənir [Riechl K., 2002, p.18].

Dastanların strukturu

Dastanın yaranmasında cəmiyyətin yaşadığı tarixi, sosial və mədəni şərtlər də diqqətə alınmalıdır. Dastanlarda qəhrəmanların həyat hekayələri, macəraları nəql edilir. Qəhrəman düşmənləri ilə olan mübarizəsində atı, 40 igidi və qeyri-adi silahların köməyindən istifadə edir [Dursun Y., 1998, s.150-151]. Mətin Ekiçiyə görə, «Dastanın mövzusu igidlik alplıq olsa da, nəticə etibarilə millətin bütövlüyünü içinə alacaq bir mövzudur» [Ekici M., 2002, s.18]. Türk dastanları üzrə araşdırmaları ilə tanınan Karl Riechl «dastanın bir şölən (əyləncə) havasında usta bir şair, dastançı tərəfindən xüsusi söyləmə tərzilə, qayda olaraq bir musiqi alətinin müşayiətilə icra olunan bir nəql» olduğunu deyərək dastanın icrasında nağılədin yerini vurğulayır [Riechl K., 2002, pp.18-131]. Dastanlar əyləncəli yerlərdə, toylarda, ən vacib məkanlarda söylənilir. Hətta bəzi türk dastanlarında balıq ovu mövsümündə də buna rast gəlik [Riechl K., 2002, p.124; Cumalıyev S., 1974, s.13-22].

Dastanların mətn xüsusiyyətləri ilə yanaşı, cəmiyyət həyatındakı rolu başda olmaqla bir çox xüsusiyyətlərini dastan danışanlar müəyyən edir. Dastan danışanlar fərqli şəkildə (Yakutlarda «olonhohut», Altaylarda «kayçı», Tıva türklərində «toolçu», hakaslar «hayçı» və ya «nimahçı», Qırğızlarda «comokçu», «manasçı» və s.) adlandırılır.

Dastan nəqlində lazımlı melodiya və ritmləri yerli-yerində işlətmək bacarığına sahib olan dastançıya ona layiq, onu təşviq edəcək dinləyici kütləsi lazımdır [Dursun Y., 1998, s.24-153]. Öyrədici, məlumatlandırıcı, əyləndirici ədəbiyyatın bir növü olan dastanlar «qədimdən mövcud olan ayinləri canlandırmaq və milli dəyərləri təkmilləşdirmək bacarığındadırlar» [Şükrü E., 1986, s.72; De Blocqueville Henri de Coluliboeut., 1986, p.89]. Milliliyi ilə ön plana çıxan dastan aid olduğu cəmiyyətin yaşam tərzini, inanclarını, xarakterini, dünyagörüşünü əks etdirən bir növdür.

Türkmənstanda, qeyd edildiyi kimi, dastanla bağlı fərqli terminlərdən («epos», «dessan», «avtorlu dessan», «anonim dessan» və s.) istifadə olunur. Türkmənlərdə xüsusi olaraq Koroğlu dastanı üçün və daha böyük həcmli dastanlar üçün istifadə olunan «epos» sözü adı çəkilən dastana xas, ona xüsusi qazandıran termin halını almışdır. Eposla bağlı tədqiqatçıların fikirləri də maraqlıdır. Eposun xalqın milli duyğularının oyanışından, azadlığı uğrunda mübarizələrindən bəhs etdiyini

bildirən tədqiqatçı Babış Mammedyazov, eyni zamanda, eposlarda xalqı və vətəni qorumanın əsas olduğunu qeyd edir [Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf., 1997, pp.4-33]. Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, epos yalnız «Goroğlu» dastanı üçün deyil, «Qara qız», «Alpamış», «Manas» kimi qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəmanlar üzərindən nəql olunanları qarşılamaq üçün də istifadə edilir [Mammedyazov B. 1967]. Tədqiqatçı Seyid Qarriyevə görə, eposlara mövzu olan hadisələr, əslində, rəvayət, əfsanə, bəzən də nağıl olaraq xalq arasında illərlə danışılır və «epos»lara giriş edilir. Xalq isə əfsanə və rəvayətlərdəki hadisələrə mistik və fantastik elementlər daxil edərək hadisələri dəyişdirir [Qarriyev S., 1982, s.55].

Eposun xalq düşüncəsindən, sosial-siyasi, iqtisadi vəziyyətindən, tarixindən qaynaqlandığını söyləyən A.Baymıradov «epos»un real həyatdan qaynaqlanaraq ideyalara xidmət edən estetik hadisələri əks etdirdiyini bildirir [Baymıradov A., 1982, s.84-85, 95]. Türkmən dastançılıq ənənəsində geniş şəkildə istifadə olunan «dessan» termini qəhrəmanlıq, eşq, dini mövzulu əsərlər, baxşılardan repertuarındakı əsərlər üçün də istifadə olunduğundan daha geniş yayılmışdır. Türkmənlərin danışdığı dilində də «dessan»ın «olmuş hadisə», «tarixi hadisə», «hekayə, povest, şeir, poema» kimi bir neçə mənası vardır. Məsələn: N.Əndəlibin «Oğuznamə»sində hər bölmə «dessan» adlanır [Mammedyazov B., 1967, s.26-27]. S.Qarriyev Türkmənistanda bu sözün «nəzm və nəsrə yazılan bir hadisə gedişatına, hörgüsünə sahib olan, keçmişin sazlı və sözlü əsərləri» mənasına gəldiyini söyləyir [Mammedyazov B., 1967, s.28, 82-83]. Babış Mammedyazov isə «dessan»ı «Əsl və Kərəm», «Şahsənəm və Qərib» kimi lirik-epik əsərlər üçün və klassik Türkmən ədəbiyyatındakı bəzi şeir növləri üçün işləndiyini bildirmişdir [Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf., 1997]. Rəcəbov türkmənlərdə epik növlərə «dessan» deyildiyini bildirsə də, Ağamırat Qılıcoy xalq və klassik ədəbiyyatda nəzm və nəsrədən ibarət əsərləri bildirmək üçün işləndiyini qeyd edir [Qılıcoy A., 1995, s.19-14]. Bu terminlə bağlı A.Kəkilov bildirir ki, «dessan» termininin işlənməsi nağıllara tarixi vəqiflərin artırılması ilə yaranır. Müəllifi məlum olan şəxslər tərəfindən yəni, Əndəlib, Şeydai, Şəbəndə, Mağrubi, Molla Nəfəs və b. tərəfindən yazılan «Leyli və Məcnun», «Gül Sənubər», «Gül Bilbil», «Seyfəlmələk Mədhəlcəmal», «Zöhrə və Tahir» kimi dastanlar «Avtorlu dessan» termini ilə adlandırılır [Mammedyazov B., 1967, s.8, 121].

Konkret bir şəxs tərəfindən yazıldığı məlum olmayan «Şahsənəm və Qərib», «Nəcəb oğlan», «Hüylükqə Həmra» kimi dastanları «anonim dastan» termini ilə ifadə edirik. Bu dastanların formalaşması ilə bağlı Məti Kösəyevin təsbitləri də maraqlıdır: «ölkəsində və ya başqa bir ölkədə hansısa bir hadisə haqqında şair kiçik bir qissə yaradır ki, bura şeirlər də əlavə edə bilər. Bu qissə də şair, hekayəçi, baxşılar tərəfindən danışılaraq xalq arasında yayılır. İfaçı dəyişiklik edərək danışır və bu, nağılələnin qabiliyyətindən asılı olaraq daha da formalaşır ki, bu da

müəllifin unudulmasına gətirib çıxarır. Çünki qissəçi, baxşı və ya hekayəçi əsəri yazanın kimliyinə əhəmiyyət vermir [Şamuradov B., 2000, s.21-271].

Altay, Tuva, Xakas, Qazax, Tatar, Başqırt, Şor türklərində «mögelik tool», «batırlıq erteki», «batırlar turundaqı-ekiyetlər», «batırlar turahındaqı ekiyetter / tilsimli ekiyetlər» adı ilə qeyd olunan qəhrəmanlıq nağılları türkmənlərdə «erteki eposu» termini ilə ifadə olunur. Bu cür dastanlar qəhrəmanlıq mövzusunda yazılır, dastanla nağıl arasında mövqe tutur [Aça M., 2006. S.90]. Tədqiqatçı Reichla görə qırğız dastanı olan «Er Töştük»ün Tatar, Qazax və Qırğız türkləri arasında mövcud olan nağıllaşmış formaları bu növə nümunə ola bilər [Reichl K., 2002, p.144, 147].

Türkmən qəhrəmanlıq nağılları üzərində tədqiqat aparən Sakali «Totukus», «Mirali Şir və Sultan Söyün», «Hatəmtay» kimi hekayələri, «erteki eposu» termini adı altında toplanmışdır. Və həmin mətnləri «Koroğlu», «Gül Sənubər», «Sayatlı Həmra» kimi dastanlarla müqayisə edərək oxşar cəhətlərini ortaya çıxarmışdır [Сакали М.А., 1956, с.8-46]. Türkmənstanda «Hatəm-Tay» adlanan «erteki eposu», Azərbaycanda «Məlikməmməd», Türkiyədə «Zümrüdü Anka» adlı nağıl motivlərilə hədsiz dərəcədə oxşardır. Ancaq «Hatəm-Tay» nağıl formasında olsa da, öz müstəvisindəki dastan motivlərinə görə dastanla nağıl arasında dayanır [Duymaz A., 1993, s.23-25]. Türkmənstanda «erteki eposu» olaraq nəql edilən mətnlər sadəcə qəhrəmanlıq mövzusunda deyil, sevgi və başqa mövzularda da yazılmışdır. Beləliklə, Türkmən dastanlarının qaynaqlarını yerli və xarici qaynaqlar olaraq iki qrupa ayıra bilərik. «Koroğlu», «Yusif və Əhməd», «Dövlətyar», «Alı bəy-Balı bəy», «Tulum Hoca» yerli, «Rüstəm Zal», «Şabəhram», «Gül Sənubər», «Seyfəlmələk Mədhəlcəmal», «Gül Bilbil» adlı dastanlar isə xarici qaynaqlara söykənir [Özkan İ., 1989, s.28-29; Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf., 1997, pp.47-70]. Əsasən, qəhrəmanlıq və eşq mövzuları ətrafında şəkilləndirilən Türkmən dastanları ərəb, fars ədəbiyyatından və nağıllardan qaynaqlanmışdır. Nəzm və nəsrin növbələşməsi ilə qurulan dastanlar bu mənada Azərbaycan və Türkiyədəki hekayə və dastanlarla olduqca oxşardır [Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf., 1997, p.5]. Ancaq yalnız mənsur formada yazılan dastanlar da vardır. Koroğlunun qollarından olan «Əvəz və Qırat», «Əvəzin oğlu Nurəli», «Əhməd bəyin evlənməsi» qolları buna nümunədir. Dəyişikliklərin danılmaz olduğu Türkmən dastanlarında nərsdə daha çox, nəzmdə isə daha az nəzərə çarpan bu dəyişiklikləri etmək də ustalıq, təcrübə və yaradıcılıq tələb edir [Aşırov N., 1958, s.40-26].

Dastanların tarixiliyi və mövzusu

Türkmən dastanları «tirmə» adlandırdıqları şeirlə başlayır ki, burada danışaçaqları dastan haqqında ipucu verilir. Və bu şeir bitdikdən sonra dastanı nəql

etməyə başlayırlar. Nəql ardıcılığı da belə olur: giriş formalı, problem, vədə, mübarizə, dönüş, bitiş formalı. Formal adlandırılan ifadələrlə dastan boyu qarşılıqlıdır. Məsələn, «Xəbəri kimdən al? Koroğlunun atasının yanında gəzən qırx atlı nökərdən», «əlqərəz» kimi giriş formaları ilə yanaşı, «Hər kəs Koroğlu kimi iş bitirib məqsədinə yetsin» kimi bitiş formaları mövcuddur [Карыев., 1968, c.30-180]. Dastan danışarkən atalar sözlərindən istifadə yalnız Türkmənlərdə deyil, digər türk boylarının dastançılarında da müşahidə edilən xüsusiyyətlərdəndir. Bu cür sözlər danışılacaq hadisəni qısa və təsirli etmək baxımından işlədilir. Məsələn: «Kitabi Dədə Qorqud»dakı «At ayağı külüg, ozan dili çevik olur» formal ifadəsi, əslində, atalar sözüdür [Müherrem E., 1994, s.81]. Bu sözlər qəhrəmanın düşməni ilə savaştığı hissələrdə daha çox nəzərə çarpır.

«Göroğlu» eposunun Türkmən variantı üzrə araşdırma aparən M.Axundov bildirir ki, dastanda, içkiyə, məclisə, söhbətə yer verilməsi onu klassik Türkmən ədəbiyyatındakı əsərlərdən ayırır. Tədqiqatçı dastanın İslam dininin Türkmən coğrafiyasında yayılmasından öncə mövcud olduğunu bildirir. Digər tədqiqatçı Seyit Qarriyev dastanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Türkmənlərinin Qafqazda, Anadoluda və Azərbaycanda hakimiyyət illərində formalaşdığını bildirir [Qarriyev S., 1982, s.76]. Mametyazov müqəddəslərin – Hz.Məhəmmədin, Hz.Əli və Xıdırın dastanda yer alması, Koroğlunun Pəri qız ilə evlənməsi, əjdahalarla mübarizəsi kimi hissələrin olmasına əsasən bildirir ki, dastanın formalaşmasında dini-mistik, fantastik düşüncələrin, tarixi hadisələrin təsiri vardır. Tədqiqatçı dastana Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövrü hadisələrinin, türkmənlərin İran və ərəblərlə mübarizəsinin təsiri olduğu fikrini də müdafiə edir. Məti Kösəyev dastanın XII əsrdə formalaşmağa başladığını iddia etsə də, A.Bekmiradov dastanın «Ərəb Reyhan» qolunu diqqətə alaraq Koroğlunun VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində Xəzər dənizi sahillərinə hücumlar edən, ərəblərə qarşı savaşıyan «Körsulu» ola biləcəyini qeyd edir [Miradov A., 1992, s.25, 56-57].

«Şahsənəm və Qərib» (Şahsenem Garip) dastanında əngəllər, adətən, söz və mistik güclərin köməyi ilə həll olunur. Qərib və ya Kərəm kimi aşıqlar qılınc oynadıb, at çaparaq qəhrəmanlıqlar edərək mübarizə aparmayıblar. Əllərində dutar eşq atəsilə yanaraq sevgililərini axtarıblar (bu xüsusiyyətlər «Sayatlı Həmra», «Hüylükqa Həmra», «Əsli və Kərəm» kimi dastanlara da aiddir). Bu realist eşq dastanını tədqiqatçı Ata Rəhmanov «Şahsənəm Qərib», «Aysənəm Qərib», «Helalay Qərib», «Ay Pəri», «Baysənəm», «Handan Qız (Pəri)» və «Üzük Qız (Üz Pəri)» adlı qollar halında nəşr etdirib.

«Şahsənəm və Qərib» dastanının qollarından «Şahsənəm Qərib» qolu dastanın giriş rolunu oynayır. Ovda hamilə dovşan görüb, özləri də övlad gözlədikləri üçün onu ovlamayan şah və vəzir əhd edirlər ki, övladları qız və oğlan olsa nişanlasınlar. Vaxt-vədə gələndə Həsən vəzirin oğlu – Qərib, Şah Abbasın qızı – Şahsənəm doğulur. Birlikdə məktəbə gedən uşaqlar yuxuda qırx ərənlərin əlindən

badə içdikdən sonra bir-birinə aşiq olurlar. Həsən vəzir vəfat edir. Şah Abbas da arvadı Gülsarının təsirilə qızını Qəribə verməkdən imtina edir, Qəribi qovur. Qərib müxtəlif geyimlərdə Şahsənəmi görməyə gəlsə də, Şah Abbas tərəfindən Diyarbəkirdən uzaqlaşdırılır. «Aysənəm Qərib» qolunda Şamahşirvana gedərkən yurdun padişahı Aralı xanın qızı Aysənəm Qəribə aşiq olur. «Helalay Qərib» qolunda Qərib Bağdada gedib oranın şahı İzmikşir şaha hər şeyi danışır. Bu dəfə də onun qızı Helalay Qəribə aşiq olur. Hər iki qolda Qərib qızlara Şahsənəmi sevdini söyləyib onlarla evlənməyəcəyini bildirir. Şahsənəm Akçanın vasitəsilə Qəribi geri gətirir. «Ay Pəri» qolunda Qəriblə Halapşirvana gedən Şahsənəm yolda yorulub geri qayıdır. Qərib yoluna tək davam edir. Burada da Qəribin eşqilə ağlayıb dağı-daşı belə ağladan Ay Pəri Qəribə aşiq olur. Pəri qırx qızı başına toplayıb at minib, silah işlətməyi öyrənib, yurdu qoruyur.

«Baysənəm Qərib» qolunda da Baysənəm Qəribə aşiq olur. Yenə də Qərib qəbul etmir. Digər qollardan fərqli olaraq bu qolda Qəribin öldüyü xəbəri yayılır. Şahsənəm bunun həqiqət olduğunu bilmək üçün Babaxanla Hələbşirvana getmək istəsə də, Babaxan onu evlənmək üçün başqa bir yerə aparır. Ancaq Şahsənəm qaçıb yurduna qayıdır. «Handan qız» qolunda Şah Abbas qızını Şahvələdlə evləndirməsi xəbəri Əzbər Xoca vasitəsilə Qəribə çatır. Bu səbəbdən Qərib Diyarbəkirə getməyə qərar verir. «Üzük qız» qolu Qəribin yurda dönüşündən bəhs edir. Qul geyiminə girən Qəribə Üz Pəri kömək edir. Ona qırx aylıq yolu qırx günə aparacaq «tulpar» (qanadlı at) verir. Diyarbəkirə yaxınlaşarkən Həkim Allamla qarşılaşarkən anası və bacısının ağlamaqdan gözlərinin kor olduğunu və Şahsənəmlə Şahvələdin toylarının son günü olduğunu öyrənir. Həkimin verdiyi ot yaxınlarının gözünü açır. Özü də dutarını alıb toya gedir, söylədiyi şeirlərlə yurda gəldiyini Şahsənəmə bildirir. Şah Abbas və Şahvələd Qəribi öldürmək istəsələr də, Üz Pəri buna mane olur. Aparılan söhbət nəticəsində Şah Abbas Şahsənəmlə Qəribin evlənməsinə razılıq verir və sevənlər evlənin.

Tədqiqatçı Baba Vəliyev bildirir ki, «Tulum Hoca» dastanı Daşoğuz bölgəsində geniş yayılan dastanın «Edigey»in Türkmən variantıdır. Noqay və Çovdur türkmənlərinin uzun bir müddət birlikdə yaşaması nəticəsində bu dastan yaranmışdır ki, bu özbək türkləri arasında «Tulum bəy» adı ilə tanınır. Tədqiqatçı mövzu, tip və hadisələrin gedişatı baxımından dastanı «Edige/Edigey» dastanı ilə oxşar olduğu qənaətindədir. Tulum hocanın tarixi şəxs olan Tuli hoca olduğunu bildiren tədqiqatçı Edigeydəki Timurun yerinə türkmənlərin Tüke şahı qoyduğunu bildirir. Hadisələr Mannışla, Dəsti Qıpçaq, Volqa civarında, Tulum Hoca, Toqdamış (qalıcı olsun mənasında) və Aytgəldi arasında cərəyan edir. Dastan əsasən Tulum hocanın Toxtamış xanla mübarizəsindən bəhs edir.

Maqrubiyyə aid olduğu göstərilən «Yusif və Əhməd» («Bozoğlan») dastanı Daşoğuzlu İləman baxşının danışdıqları əsasında toplanmışdır. O dastanı bölmələr halında nəql etmiş («Yusif ilə Əhmədin əsir düşüşü», «Yusif ilə Əhmədin yurdlarına

geri dönüşü», «Düşmandan intiqam alma»), Jirmunski də bölmələr şəklində toplamışdı (Yusif və Əhməd, Canes, Bayış Kozi Körpeş, Yadigar və digərləri). Bu dastanın Alpamışla ortaq cəhətlərinin olduğu qənaətində olan tədqiqatçı əvvəllər «akınlar» tərəfindən söyləndiyini, 1889-cu ildən etibarən isə Kazan, Səmərqənd, Buxarada nəşr olunduğunu qeyd edib. B.A.Qarriyevin 1944-cü ildə etdiyi nəşri G.Şengel rus dilinə tərcümə etmişdir [Köprülü M.F., 1942, s.12-191].

Türkmənistan Milli Əlyazmalar İnstitutunun 4338-4337 nömrəli qovluqlarında qorunan «Alı bəy Balı bəy» adlı dastanını «Yusif Əhməd» dastanının davamı kimi göstərirlər. 1953-cü ildə toplanan mətn Yusif və Əhməd qardaşlarının Misirdən qayıtdıqdan sonra Alı bəy və Balı bəy adlı oğullarının doğulması ilə başlayır [Özkan İ., 1989, s.17-59]. Məqrubiyə aid olaraq göstərilən dastanlardan biri də «Dövlətyar» dastanıdır. Dastanı 1966-cı ildə Daşoğuz bölgəsində yaşayan Yolli Tuvakoğlunun danışdıqları əsasında toplayıb nəşr etdirən Kakacan Durdiyev bildirir ki, Dövlətyar tarixi bir şəxsdir və Məqrubi ilə çağdaşdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, dastan qəhrəmanın Eşemirat Qonratın oğlu və onun 1968-69-cu illərdə Misgin sərdarı öldürməsi ilə özbəklərin Gonrat, Manget və Türkmənlərin Yomut tayfaları arasında savaş çıxmış, bu zaman Dövlətyar Ahal ətrafına köçüb İran ərazisindən mübarizə aparmışdır [Durdiyev K., 1977, s.4-5,6-7,11,12-29]. Xivə xanı və Qızılbaşlarla aparılan bu savaşda Dövlətyar Koroğlu kimi qeyri-adi qəhrəmanlıq göstərməsilə tanınır. Onun da «baba» adlı köməyinə yetən ruhani bir tip var ətrafında. Hansı ki, dastan sonunda Dövlətyar bir dərvişlə qeyb olur.

Eşq dastanı «Gövhər qız və Şirali bəy» dastanında atasının məzarı başında gördüyü yuxuda Hz.Əli Şirali bəyə Gövhər adlı qızı nişan verir və hər çətinliyində dadına yetəcəyini bildirir. Və Şirali bəy yuxuda görüb aşiq olduğu İsfahan şəhərinin şahı Söyün şahın qızı Gövhəri tapıb onunla evlənmək üçün uzun bir yola çıxır. Hz. Əlinin verdiyi «Quş qanad» atı və «Almaz qılıncı» maneələri aşmaqda ona kömək olur. Qız atasının Şiraliyə qoyduğu şərtləri (ölkəni pərişan edən əjdahanı öldürmək, qəhrəmanlıqda ad çıxardan birini tutub gətirmək və hündür bir yerdən atmaq) Hz.Əlinin dediklərini etməklə yerinə yetirir və Gövhəri alır. Dastanda qəhrəmanlıqlar yetəri qədər olsa da, bu qəhrəmanlıqlar eşq üçün olduğundan dastan sevgi-məhəbbət dastanı kimi qiymətləndirilir [Короглы X., 1991, c.6-45]. «Gül-Bilbil» dastanında övlad həsrəti çəkən Turan padşahı Nasız yuxusunda bir bağ və o bağda bir bülbül görür. Yuxu yozanlar onun bir oğlu olacağını və adını da Bülbül qoymasını söyləyirlər. Bülbül məktəb yaşına çatanda yuxuda gördüyü Xoca Hafız ona İran pəri padşahı Şaalıcanın qızı Gülnü göstərmiş və dua edir. Yuxudan oyanan Bülbül haqq aşiqi olur, savaşıaraq Gülnü ölkəsinə gəlib onu atasından almağı bacarır və Turan ölkəsinə geri qayıdır [Dessanlar., 1982].

Türkmən dastançılığını şifahi və yazılı ədəbiyyatda tədqiq edərkən bu qənaətə gəlirik ki, türkmən dastanları qədim köklər və ənənələr üzərində yetişib formalaşmış, təşəkkül tapmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qasımlı M. (1996). Aşiq sənəti. Bakı, Ozan nəşriyyatı.
2. Vəliyev B. (1983). Türkmən xalq poeziyası. Aşqabat.
3. Aça M. Destan ve masal anlatımı zamanı ile ortamını belirleyen inanışlar. I Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı-i, Ankara, s.13-22.
4. Aça M. (2006). Tıva destan ve masallarının araştırılmasında tür sorunu. Milli folklor 9 (72), Keş. s.85-94.
5. Aça M. (1998). Pkozi Körpeş-Bayan sulu destanı üzerinde mükayeseli bir araştırma. III cilt. Konya, Yayımlanmamış doktorluq tezi, s.90.
6. Çobanoğlu Ö. (2001). Türk destanları. Türk dünyası ortak edebiyatı. C1. Ankara. Ankara Kültür Merkezi Yayını, 471 s.
7. Dursun Y. (1998). Türk kahramanlık destanları. Türk bitiği araştırma, inceleme yazıları. Ankara, Akçağ yayımları.
8. Duymaz A. (1993). Zümürdü Anka masalı ve bazı mitolojik motifler. Erciyes 16(184) Nisan, s.23-25.
9. Ekici M. (2002). Destan araştırma ve incelemelerinde kullanılan bazı terimler hakkında II. Milli folklor 14 (54), Yaz, s.11-18.
10. Ekici M. (2002). Destan araştırma ve incelemelerinde kullanılan bazı terimler hakkında I. Milli folklor 14(53), Bahar, s.27-33.
11. Şükrü E. (1986). Halk edebiyatına giriş. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayımları.
12. Muhərrem E. (1994). Dede Korkut Kitabı I. Giri-Metin-Faksimile. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
13. Şükrü E. (2003). Türk dilinde destan kelimesi ve mefhumu. İslamiyet önceki türk destanları. İstanbul, Ötüken neşriyat.
14. Umay G. (1986). Aşık tarzı şiir geleneği ve rüya motifi. AKM yayını. Ankara.
15. Sümer F. (1972). Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri – boy teşkilatı destanları. Ankara.
16. Köprülü F. (1966). Bahşi. Edebiyat araştırmaları. Ankara: YYKY.
17. Köprülü M. F. (2014). Türk edebiyatı tarihi.
18. Köprülü. M.F. (2003). Milli türk destanı, İslamiyet öncesi türk destanları. İstanbul, Ötüken neşriyat A.Ş.
19. Köprülü.M.F. (1942). Bahşi islam ans. Cüz XIII, İstanbul.
20. Köprülü.M.F. (1989). Edebi araştırmalar. Ötüken yayımları. İstanbul.
21. Türkmen F. (1993). Halk Destanları. Aşqabat.
22. Türkmen F. (1993). Halk Destanları. Aşqabat.
23. Türkmen F. (1983). Tahir ile Zühre, Ankara.
24. Özkan İ. (1989). Yusuf bey-Ahmet bey (Bozoğlan) destanı. Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları.
25. Şamuradov B. (2000). Aşık ve bahşi gelenekleri üzerine mükayiseli bir araştırma. Yayımlanmamış doktora tezi. AÜSBE. Ankara, 271 s.

26. Cumalıyev S. (1974). «Baqşı» maddesi. Türkmen Sovet Ensiklopediyası. I cild, Aşqabat, 276 s.
27. De Blocqueville Henri de Coluliboeut. Türkmenlər arasında. (1986). Kültür ve Turizm Bakanlığı yayımları. Ankara.
28. Jirmunski V. (1997). Orta Asiya destanlarında tarihi ve tarih dışı unsurlar // Milli folklor 5 (35) Guz. s.100-108.
29. Riechl K. (2002). Türk boylarının destanları (gelenekler, şiirler, şiir yapısı). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. 131 s.
30. Sayyadi S. (1998). Zöhre-Tahir. Aşqabat.
31. Ahmedov A, Saparov A. (1983). Dutarın ovazı Halkımın sazı; Makamçı kompozitorlar. Aşqabat, Türkmen neşriyatı.
32. Aşırov N. (1958). Göroglı, Aşqabat, TDN.
33. Baymıradov A. (1982). Türkmen folklor prozasının tarihi evolyutsiyası. Aşqabat, İlm.
34. Dessanlar. (1982). Aşqabat, Türkmenistan Neşriyatı.
35. Durdiyev K. (1977). Qurbanalı Magrupı. Döwletyar (Dessan) Aşqabat, Türkmenistan neşriyatı.
36. Durdiyev K. (1995). Nepesov Tecen Magrupı, Yusup-Ahmet: Dessan, Aşqabat, Magarif (Maarif), 180 s.
37. Qarriyev S. (1982). Türkmen eposı, dessanları ve gündoğar halklarının epiki dörd cildliğı. Aşqabat, İlm.
38. Qılıcov A. (1995). Aydım saz terminleri. Çörçev, Miras Önümçilik Karahanası.
39. Mammedyazov B. (1967). Epos hem dessan terimleri düşündirilende, Mugallimler qazeyi, 24 şubat.
40. Mammedyazov B. (1975). Türkmen Halk Eposında Prozanın Orni. Aşqabat.
41. Mıradov A. (1992). İlamın bağı hem de onun edebi folklor mirası. Aşqabat, Mağarif.
42. Карыев. (1968). Эпические сказания Короглу у тюркоязычных народов. Москва.
43. Короглы X. (1991). Шасенем и Гариб, Гариб оглан и другие. Туркменские Народные повести. Москва, Наука Главная Редакция Восточной Литературы.
44. Сакали М.А. (1956). Туркменский Сказочный эпос. Ашгабат, TSSR İlimler akademiyasının neşriyatı.
45. Kominek Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf. The Tale of Crazy Harman The Musician and the Concept of Musician in the Türkmen Epic Tale. Harman Dali, Warsaw: Academic Publications Dialog 1997.
46. http://www.tarih.com/?Syf=26&Syz=358008&T%

The art of narration of Turkmens: traditions, historicity and structure

Aynur Safarly

Azerbaijan University of Languages. E-mail: seferli_1988@bk.ru

Abstract. The Bakshys have been a major role the spread of epics among the Turkmens. Respect and love for the Bakshys can also be seen in the proverbs widely spread among the people Bakshy in the ancient Turkish cultural life combines descriptions such as «dancing, medicine, magic, musicology, poetry». The Turkmen bakshys are divided into two groups: the «termechi» and the «dastan teller». The termeches are educated, and they read the Turkmen epics with a great pleasure. They are also called «gissachi» by the people. Plenty of time the word «mullah» is added to the beginnings of the «gissachi» for example Molla Nafas, Molla Puri and more. In Turkmenistan, a narrator who speaks from the beginning to the end is called a «dastanchi bakshy». It is appropriate to use the word not only for the executors but also for the poets who wrote the epic. The epic tellers are called, «ozan, gissachi, bakshy». The article also deals with oral Turkmen epics up to written literature. The virtues of singing türkü(ballad) are exaggerated.

Keywords: Ozan, bakshy, epic (dastan), türkü (ballad), gissa, gophuz, tanbur.

Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün dərs vəsaitləri

Mayıl B. Əsgərov

Filologiya elmləri doktoru, AMEA Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və Psixolinqvistika şöbəsinin müdiri, Bakı Avrasiya Universitetinin professoru.

E-mail: mayil62@yandex.com

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda həyata keçirilən «Salam, Azərbaycan» adlı layihənin əsas məqsədi Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün dünya standartlarına uyğun A, B, C səviyyələri üzrə dərs vəsaitləri dəsti hazırlamaqdır. Dərs vəsaitləri dəstindən, əsas etibarilə, Azərbaycanın elmi-tədqiqat institutlarında və ali məktəblərində doktorantura, magistratura və ya bakalavr səviyyələrində təhsil almaq istəyən əcnəbilər, eləcə də Azərbaycan dilini əsaslı şəkildə öyrənmək istəyən digər şəxslər istifadə edə bilər.

XIX əsrin ortalarından bu günə qədər Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün peşəkar səviyyədə 5 (beş) dərs vəsaiti və ya dərs kitabı hazırlanmışdır. Onlardan ilk üçü yalnız ruslar üçün hazırlanmış kitablardır, son ikisi isə bütün əcnəbilər üçün nəzərdə tutulan dərs vəsaitləri dəstidir.

Əcnəbilər üçün *ilk vəsait* Kazan Universitetində – Mirzə Kazımbəy tərəfindən hazırlanan «Türk-tatar dilinin qrammatikası» kitabıdır. Bu kitab sırf elmi qrammatikadır. Onun ilkin variantı 1839-cu ildə, əlavə və düzəlişlər edilmiş ikinci variantı isə 1846-cı ildə nəşr edilmişdir.

İkinci vəsait Nəriman Nərimanov tərəfindən hazırlanan *ruslar üçün «Azərbaycan dili»* kitabıdır. Əslində, bu kitab danışq kitabı formasında idi.

Üçüncü vəsait Yusif Seyidov tərəfindən hazırlanan «Azərbaycan dili» kitabıdır. Bu dərslik Azərbaycan ali məktəblərinin rus bölmələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin kitabın 13-cü nəşri 2014-cü ildə çapdan çıxmışdır.

Dördüncü vəsait Azərbaycan Dillər Universitetində – Səbinə Əliyeva, Kifayət Hacıyeva, İradə Vahabova tərəfindən hazırlanan və üç hissədən ibarət olan *Xaricilər üçün «Azərbaycan dili»* dərs vəsaitləri dəstidir. Bu dərs vəsaitləri dəstinin üçüncü hissəsi 2013-cü ildə nəşr olunmuşdur.

Beşinci vəsait Bakı Dövlət Universitetində – Gülheyran Rəhimova, Elmira Fərəcullayeva, Məhbubə Qurbanova, Reyhan Həbibli tərəfindən hazırlanan

Əcnəbi vətəndaşlar üçün «Azərbaycan dili» dərsliyidir. Bu dərsliyin ayrıca iş dəftəri və CD diskisi də vardır. Kitab 2016-cı ildə çap edilmişdir.

Bundan başqa, Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən əcnəbilərə kömək məqsədi daşıyan həvəskar səviyyəli bəzi vəsaitlər, eləcə də tamamlanmamış dərsliklər də vardır:

- Xəzər Universitetində – Elza İsmayılova, «Əcnəbilərə Azərbaycan dilinin tədrisində oxu dərslərinin təşkili və yazılı rabitəli nitqin inkişafı», 2005, həcmi 29 səhifə;

- İqtisad Universitetində – Maarifə Hacıyeva, Tofiq Əbülhəsənli tərəfindən hazırlanan *Azərbaycan dili – türk tələbələr üçün dərslik*, Bakı 2011;

- Khuduzarov T.M., Sadikhova Y.M. tərəfindən hazırlanan *xaricilər üçün Azərbaycan dili, başlanğıc səviyyə* və s.

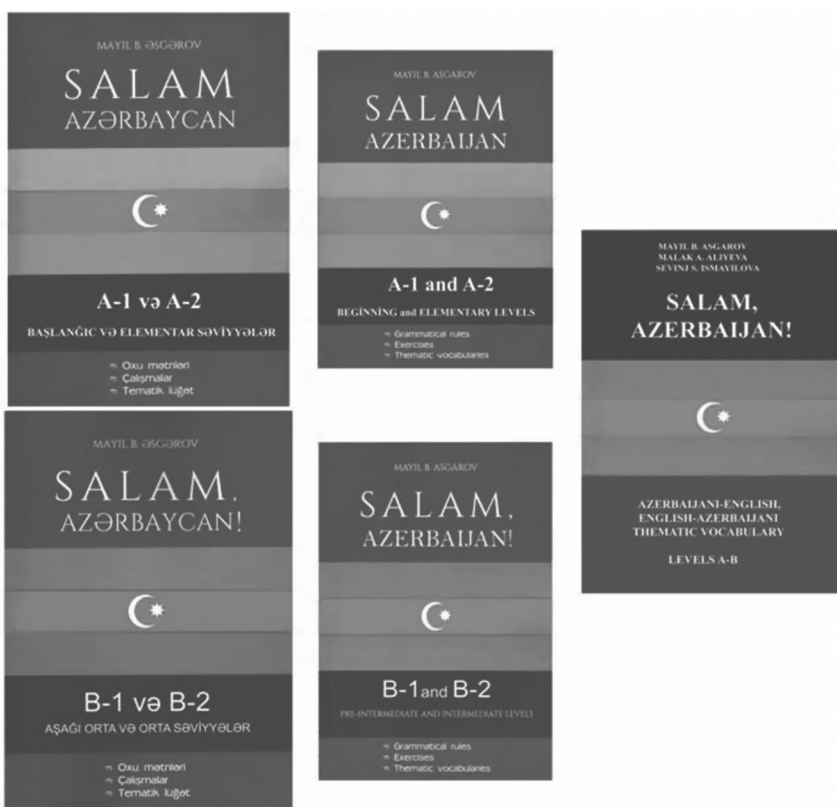
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən *Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair* Dövlət Proqramının 3.1.3, 4.1.14 və 6.4.3-cü maddələrinin, eləcə də, ölkə Prezidentinin 17 iyul 2018-ci il tarixli *«Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında»* Sərəncamından irəli gələn vəzifələrin icrası ilə bağlı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda *«Salam, Azərbaycan!»* adlı layihə həyata keçirilir.

«Salam, Azərbaycan» adlı bu layihənin əsas məqsədi Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün dünya standartlarına uyğun olaraq A, B, C səviyyələri üzrə dərs vəsaitləri dəsti hazırlamaqdır. Layihənin elmi-nəzəri bazasını «Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi» təşkil edir. Bu nəzəriyyə Azərbaycan dilçiliyi tarixində dilin psixologiyasına həsr olunan tam təşəkküllü ilk müstəqil nəzəriyyədir. Həmin nəzəriyyənin tətbiqi ilə Dövlət Proqramının 4.1.14-cü maddəsi, yəni *Azərbaycan dilini öyrənən xarici vətəndaşlar üçün dərs vəsaitlərinin hazırlanması* müddəası reallaşdırılır.

Hal-hazırda A və B səviyyələri təqdim edilən bu vəsaitlər dəsti Azərbaycan dilini rus və ingilis dilləri bazasında öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu dərs vəsaitləri dəsti hər dil üzrə beş kitabdan ibarətdir (*Şəkil-1, Şəkil-2*).

Dərs vəsaitləri dəstindən, əsas etibarilə, Azərbaycanın elmi-tədqiqat institutlarında və ali məktəblərində doktorantura, magistratura və ya bakalavr səviyyələrində təhsil almaq istəyən əcnəbilər, həmçinin, Azərbaycan dilini əsaslı şəkildə öyrənmək istəyən digər şəxslər istifadə edə bilər.

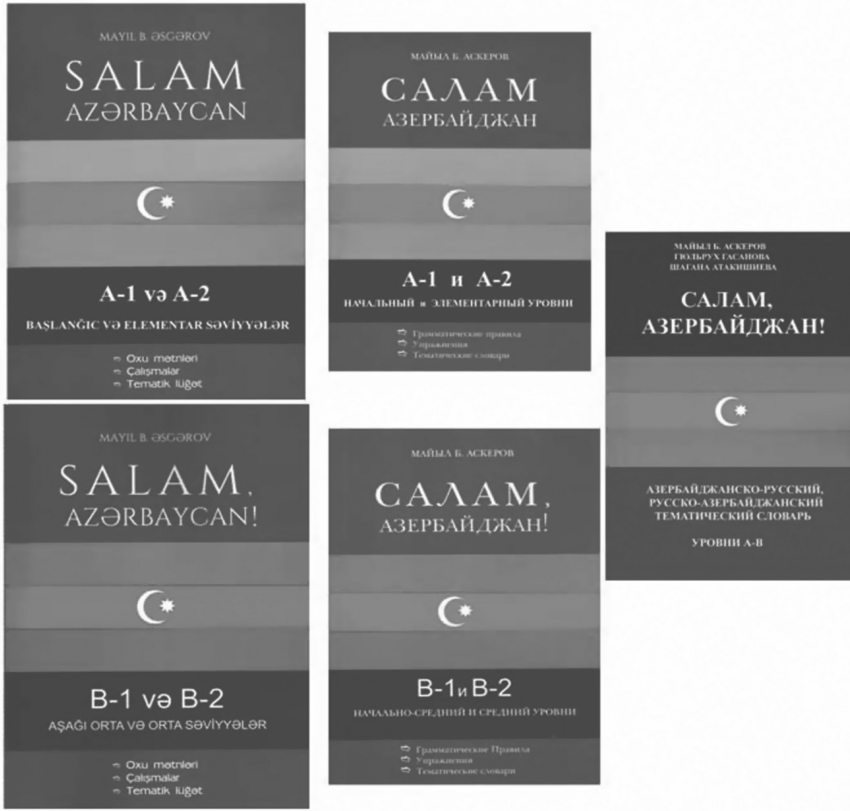
«Salam, Azərbaycan» adlı layihə bazasında hazırlanan dərs vəsaitləri dəstinin indiyə qədər mövcud olan dərslik və dərs vəsaitlərindən fərqli cəhətləri aşağıdakılardır:

Şəkil-1. Azərbaycan dilini ingilis dili bazasında öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün hazırlanmış dərs vəsaitləri

1. İndiyə qədər mövcud olan digər dərs vəsaitlərində Azərbaycan dilinə aid qayda və normalar ya ümumiyyətlə izah olunmamış (Mirzə Kazımbəyin qrammatikası istisna olunmaqla), ya da qısa şəkildə və sadəcə Azərbaycan dilində bəzi izahatlar verilmişdir. Hansı mövzunun hansından sonra və ya hansı ilə eyni vaxtda verilməsi məsələsi isə, ümumiyyətlə, nəzərə alınmamışdır. Bu səbəbdən də dil öyrənən əcnəbilər Azərbaycan dilinə aid əksər qaydaların mahiyyətini anlamamış və öz nitqində onlardan istifadə edə bilməmişlər.

«Salam, Azərbaycan» adlı layihə bazasında hazırlanan bu dərsliklər dəstində Azərbaycan dilinin qaydaları dil öyrənən şəxslərin ana dilində, yəni rus və ya ingilis dillərində ayrıca kitab şəklində verilmişdir. Qrammatik qaydalar sadədən mürəkkəbə, vacibdən ikinci dərəcəliyə doğru istiqamətlənir və səviyyələr üzrə izah edilir. Hansı qaydanın hansından sonra və ya hansı ilə eyni vaxtda verilməsi

Şəkil-2. Azərbaycan dilini rus dili bazasında öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün hazırlanmış dərs vəsaitləri

xüsusi linqvo-psixoloji proqram əsasında müəyyən edilir. Dilin hər bir qaydası müstəqil bir gerçəklik vahidi kimi təqdim olunur. Qarşı tərəfin onu tam şəkildə mənimsəyə bilməsi üçün qaydanın bütün detalları ətraflı şəkildə izah edilir. Həmin qrammatik izahlar faktiki dil nümunələri ilə yaddaşda möhkəmləndirilir. Bundan başqa, hər dərsdə keçilən qrammatik qaydaları və mətnləri daha yaxşı mənimsəmək üçün onlarla bağlı tərtib edilən 80-100 cümlə əcnəbi dildən Azərbaycan dilinə tərcümə olunur. Hər dərsdə əvvəlki qaydaların və mətnlərin təkrarına aid daha 40-50 cümlə əcnəbi dildən Azərbaycan dilinə tərcümə edilir.

2. *İndiyə qədər mövcud olan digər dərs vəsaitlərində mətnlər hazır şəkildə bədii ədəbiyyatdan götürülmüşdür. Onların keçilən qrammatikaya uyğunluğu və hətta dil öyrənməni şəxslərin dil biliyi səviyyəsinə uyğun olub-olmaması məsələsi nəzərə alınmamışdır.*

«Salam, Azərbaycan» adlı bu layihə bazasında hazırlanan dərsliklər dəstində *oxu mətnləri və dialoqlar* ayrıca kitab şəklində verilir. Onlar müvafiq dərstdə keçilən qrammatik mövzularla birbaşa bağlıdır və onların şərhinə xidmət edir. Həmin mətn və dialoqlarda yalnız keçilmiş və izah olunmuş söz formalarından, söz birləşmələrindən istifadə edilir. Mətn və dialoqlarda dil öyrənən şəxslər izah edilməyən və ya məlum olmayan formaya, birləşməyə və ya struktura rast gəlmirlər. Həmin mətn və dialoqlar sadə həyat hadisələrindən başlayıb mürəkkəb məsələlərə doğru inkişaf etməklə əcnəbiləri həm müasir Azərbaycanla, həm Azərbaycan reallıqları ilə, həm də onun tarixinin bəzi məqamları ilə tanış edir. Bu kitabda hər dərstdə keçilən qrammatik qaydaları və mətnləri daha yaxşı mənimsəmək üçün onlarla bağlı Azərbaycan dilində tərtib edilən 80-100 cümlə üzərində müvafiq tapşırıqlar yerinə yetirilir. Hər dərstdə əvvəlki qaydaların və mətnlərin təkrarına aid olan daha 40-50 cümlə üzərində iş aparılır.

3. *İndiyə qədər mövcud olan digər dərs vəsaitlərində çox vaxt daxili bölgü və səviyyə məsələsi, ümumiyyətlə, nəzərə alınmamışdır. Bəzi dərs vəsaitlərində A, B, C səviyyələri kimi formal bölgülər olsa da, çox vaxt sadə və mürəkkəb qaydaların ümumi sırası pozulmuşdur. Həmin dərsliklərdə əsas diqqət paraqraf sayının və ya səhifə həcmnin mütənasib olmasına yönəldilmişdir.*

«Salam, Azərbaycan» adlı bu layihə bazasında hazırlanan dərsliklər A, B, C səviyyələri üzrə tərtib olunmuşdur:

A səviyyəsini, yəni *başlanğıc səviyyəni* mənimsəyən şəxslər Azərbaycan dilində gündəlik məişət ehtiyaclarına uyğun səviyyədə ünsiyyət qura bilirlər. Bu səviyyəni 60-70% mənimsəyən əcnəbilər Azərbaycan Respublikasında peşəkar ünsiyyət tələb etməyən fiziki işlərlə də məşğul ola bilirlər.

A və B səviyyələrini, yəni *başlanğıc və orta səviyyəni* 70-80% mənimsəyən əcnəbilər Azərbaycan Respublikası ərazisində peşəkar ünsiyyət tələb edən işlərdə də çalışa bilirlər.

A, B, C səviyyələrini, yəni *başlanğıc, orta və yüksək səviyyəni* 80-90% mənimsəyən əcnəbilər isə dünyanın istənilən yerində Azərbaycan dilini əcnəbilərə tədris edə bilirlər.

«Salam, Azərbaycan» adlı bu layihə bazasında hazırlanan dərs vəsaitləri dəstində daha iki yeniliyə imza atılmışdır:

Birinci yenilik bundan ibarətdir ki, bu dərsliklərdə Azərbaycan dilinə aid bütün sözlərin vurğusu verilmişdir. Vurğu işarəsi ənənəvi qayda ilə saitlərin üstündə qoyulmamışdır. Dil öyrənən şəxslər vurğulu hecanın sərhədlərini dəqiq bilsinlər deyə, sözlərdəki vurğulu hecanın altından xətt çəkilmişdir.

Bu dərs vəsaitlərindəki *ikinci yenilik* ondan ibarətdir ki, qrammatik qaydalar izah edilərkən sözlərə artırılan şəkilçiləri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlar müxtəlif rənglərlə verilmişdir.

«Salam, Azərbaycan» adlı bu layihə bazasında hazırlanan dərsliklərdə şərh

edilən qrammatik qaydaları audio və ya video formatda diktör mətninə, qaydalara aid nümunələri animasiyaya, bəzi çalışmaları isə interaktiv və saund tapşırıqlara çevirmək mümkündür. Bu işlərin icrası üçün tələbata uyğun miqdarda maliyyə vəsaiti olarsa, həmin dərs vəsaitlərini qısa müddət ərzində interaktiv elektron vasitəyə çevirmək və internetə yerləşdirməklə milyonların istifadəsinə vermək mümkündür. Başqa sözlə desək, bu layihə bazasında hazırlanan dərsliklər elektron interaktiv vasitəyə çevrilməyə ən uyğun və yaxın olan dərs vəsaitləridir.

Bunu da qeyd edək ki, təqdim edilən dərs vəsaitləri indiki kitab versiyası ilə də Azərbaycan dilinin əcnəbilərə öyrədilməsi işinə xidmət edən ən müasir dərs kitablarıdır.

Təhsil almaq və işləmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasına gələn əcnəbilərin Azərbaycan dilini öyrənməsi üçün xüsusi mərkəz yaratmaq, dil öyrənmə kursları təşkil etmək və yaxud da mövcud təhsil müəssisələri bazasında bu dərs vəsaitlərinin köməyi ilə dilimizi onlara öyrətmək mümkündür.

Azərbaycan dilini və dolayısı ilə Azərbaycanı dünyada təbliğ edən bu dərs vəsaitləri dəstini kütləvi tirajla nəşr edib Azərbaycan Səfirlikləri, Konsulluqları, Diaspora təşkilatları xətti ilə xarici ölkələrdə yaradılmış «Azərbaycan evləri»ndə və digər bənzər mərkəzlərdə dilimizi əcnəbilərə və digər şəxslərə tədris etmək mümkündür.

Bu kitabların çapını təşkil etdiyinə görə Dilçilik İnstitutunun direktoru akademik Möhsün Nağısoyluya təşəkkür edirik. Layihənin icrasında bizə əməli şəkildə kömək edən institut əməkdaşlarına, şəxsən f.ü.e.d., professor İlham Tahirova, f.ü.e.d., dosent Gülsüm Hüseynovaya, f.ü.f.d., dosent Aynel Məşədiyevaya, f.ü.f.d., dosent Aytən Bəylərovaya, f.ü.f.d., dosent Gülrux Həsənovaya, f.ü.f.d. Zülfiyə Musaviyə, k.e.i. Şahanə Atakişiyevaya, k.e.i. Sevinc İsmayilovaya, baş lob. Pərvin Qarayevaya, kom. op. Jalə Əsgərzadəyə, eləcə də institutun sabiq kiçik elmi işçisi Mələk Əliyevaya dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Müəlliflərin nəzərinə

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında dərc ediləcək məqalələr üçün texniki tələblər

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli, «Giriş» (Introduction), «Əsas hissə» (Main part) və «Nəticə»dən (Conclusion) ibarət olmalıdır. «Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, «Əsas hissə»də tədqiq edilən məsələlər, qaldırılan problemlər bölmələr üzrə ətraflı şərh edilməli, «Nəticə»də isə elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

Məqalələrin strukturu, tərtib edilmə qaydaları və həcmi

1) Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu şərtlər də daxil olmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və ünvanı, elektron poçt ünvanı və telefon nömrəsi məqalənin titul səhifəsində yazılmalıdır.
- «Açar sözlər» (Azərbaycan və ingilis dillərində) 3-5 söz və söz birləşməsindən ibarət olmalıdır.
- «Xülasə» (Azərbaycan və ingilis dillərində) eyni məzmununda olmaqla, təxminən, 70-120 söz həcmində verilməlidir.

2) Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210x297mm) formatda, Times New Roman — 12 şriftində yığılmalı, həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.

3) Məqalənin adı böyük hərflərlə, yarımbaşlıqları isə yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə, kursivlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq aşağı sağ küncdə nömrələnəlməlidir.

4) Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol küncdə, şəkillər üçün şəklın altında sol küncdə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnəlməlidir.

5) Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalı, sonda verilən «İstifadə edilmiş ədəbiyyat»da istinad olunan ədəbiyyatlar mətnin içində [Məmmədov A. Bakı, 2010] kimi verilməli, sonda isə əlifba ardıcılığı ilə nömrələnəlməlidir. Elmi ədəbiyyata mətnə onlayn istinad olarsa 1 qoyaraq aşağıda internet linki göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir.

Mətnə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

a) *Kitablara istinad:*

Adilov M.İ., Həsənov İ.C. (2012). Qloballaşma və milli mədəni dəyərlər. Bakı, «Elm». 476 s.

b) *Jurnallara istinad:*

Kərimova F. (2013) Müasir təlim metodlarından istifadənin zəruriliyi. Məzmun islahatlarının təlimin keyfiyyətinə təsiri. Azərbaycan məktəbi. №4, Bakı: Ərgünəş, səh. 28-31.

c) *Toplularda məqaləyə istinad (konfrans, simpozium və digər):*

«Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri». (2010). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: «Şərq-Qərb», səh. 314-316.

ç) *Dissertasiyalar və avtoreferatlar:*

Məmmədov H.B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı: «Elm», 44 s.

d) *Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər:*

Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР // Б.И. 1988, № 4, с.50
Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *İnternet səhifələri (internet səhifələrinə istinadlar tam göstərilməlidir):*

<http://www.journal.edu.az>.

Məqalədə son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.

6) Məqalə redaksiyaya 2 formada: ya elektron poçtla (editor@journal.edu.az), ya da məqalə müəllifinin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Orijinal nüsxədə müəllif(lər)in imzası vacibdir.

Məqalələrin qəbul edilməsi və dərci

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizli saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir.

Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrə nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir.

Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə qonorar və jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

For authors

Requirements to the articles submitted for publication in «Teaching of Azerbaijani language and literature»

Content of articles

The articles should be devoted actual topics, meet the academic requirements of journal' s style and content and consist of "Introduction", "Main part", and "Conclusion". The introduction should contain a thesis that will assert the main argument. In the main part, the studied issues and the raised questions should be explained and analyzed in detail in the sections. In the conclusion, the author should reinforce the importance of the main idea, emphasize his scientific contention and appreciate his topic in personally relevant ways, and it is notable to shine the scientific novelty and the benefits of the work and to offer suggestions and recommendations.

Rules of preparing of articles and scope

1) The articles submitted for the editorial must meet the following requirements, including the conditions set out for the periodical scientific publications presented by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan:

- Title of the article, author's name, surname, position, academic degree, name and address of the organization where he works, e-mail address and telephone number should be written on the title page of the article.
- Key words (in Azerbaijani and English) should consist of 3-5 words and phrases.
- Abstract (in Azerbaijani and English) should be approximately 70-120 words, with the same content.

2) The text should be typed in Microsoft Word, A4 (210x297mm), Times New Roman — 12, size 6-10 sheets.

3) The title should be capitalized in capital letters, and subheadings should be written in bold, italic, with the first letter in uppercase only. Before and after the headline and subheadings, tables and figures (also equations and formulas), a single line spacing should be added. Pages should be numbered in the lower right corner.

4) The table and pictures must be named, and the name should be placed in the left-hand corner above the table, and pictures name should be placed in the left-hand corner under picture.

5) There should be references to scientific sources related to the topic of the article, as well as the sources noted at the end in "used works" should be mentioned in the text as [Mammadov A. Baku, 2010] and finally numbered in alphabetical order. If there is an online reference in the text, you should put an internet link below and number it from one. The information on each reference in the Literature List must be in full, accurate and the native language. The bibliographic description of the source should be based on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The name of the article, report or thesis should be cited when referring to scientific articles, materials or theses of symposium, conference or other prestigious scientific events.

All sources referenced in the text should be cited in the "Used Works or References" list, along with the page numbers, as specified in the following examples:

a) *References to books:*

Adilov M.I., Hasanov I.C. (2012). Globalization and national spiritual values. Baku, "Science" p. 476

b) *References to journals:*

Kerimova F. (2013) The necessity of using modern teaching methods. Impact of content reform on the quality of training. Azerbaijani school. No 4, Baku: Ergunash, p. 28-31.

c) *Reference to the articles in scientific events:*

«End of a transitional period in Azerbaijan economy: analysis and conclusions. Problems of National Development Model Formation" (2010). Materials of the scientific-practical conference of the Republic. Baku: "East-West", p. 314-316.

ç) *Dissertation thesis and abstracts:*

Mammadov H.B. (2013) The Republic of Azerbaijan as an actor in contemporary international political processes. Doctoral dissertation abstract, Baku: "Science", 44 h.

d) *Copyright and Patents:*

Aliev S.G., Jalalov K.Kh. A.S. 163514, USSR // B.I. 1988, No. 4, p.50

Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *Internet pages (references to web pages should be indicated in full):*

<http://www.journal.edu.az>.

The article should give preference to scientific materials, monographs and other reliable sources for the last 5-10 years.

6) The article should be submitted to the editorial office in two forms: by e-mail (editor@journal.edu.az), or by the author himself. The original signature of the author is important.

Acceptance and publication of articles

After review, the presented article will be sent to experts (the author's name confidentiality is maintained) to be read out. If the article corresponds to the journal profile and meets the requirements, the printing is provided. If the author wishes, a document on his / her article acceptance may be issued. Articles are published on the principle of rotation.

Copyright

The articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights of these articles belong to the "Teaching of Azerbaijani language and literature". The articles published in the journal are allowed to be published in other publications(except the variant of the article published in the form of a thesis) only with the written permission of the editorial board, and the source of quotation must be provided. It contravenes the authorship ethics to submit manuscripts previously sent or published in another periodical.

Articles that do not meet the above requirements are not accepted.

According to the published article, the author will get a reward and a copy of the journal. Dear Authors don't send please your conflicts of interests and published articles in anywhere.

К сведению авторов

требования к рукописям

Содержание статей

Статьи должны быть посвящены актуальным темам, соответствовать академическим требованиям к содержанию и стилю журнала, должны состоять из «Введения» (Introduction), «Основной части» (Main part), и «Заключения» (Conclusion). В «Введении» должно быть обоснована актуальность темы, «в «Основной части» исследуемые задачи и поднятые проблемы должны быть объяснено подробно по разделом, а в «Заключении», также включает научные выводы автора в соответствии с характером области науки и статьи, научная новизна работы, важность применения, экономические выгоды и тд. должно быть четко указано, и должны быть выдвинуты предложение и рекомендации.

Структура статей, правила составления и объем

1) Статьи, представленные в редакцию, должны соответствовать следующим требованиям, в том числе условиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики, для периодических научных публикаций:

- На титульном листе статьи должны быть указаны название статьи, имя и фамилия, должность, ученая степень, название и адрес организации, адрес электронной почты и номер телефона автора.
- Ключевые слова (на азербайджанском и английском языке) должны состоять из 3 - 5 слов и фраз.
- Аннотация (на азербайджанском и английском языке) должна составлять примерно 70-120 слов с одинаковым содержанием.

2) Текст статьи должен быть написан в программе Microsoft Word, A4 (210x297 мм), Times New Roman — 12, объем должен быть 6-10 страниц.

3) Названия статьи должен писаться с жирным шрифтом и с курсивом с большой буквой, а подзаголовки только первые буквы прописными. До и после заголовка и подзаголовков, таблиц и рисунков (также уравнений и формул) должен быть выпущен один междустрочный интервал. Страницы должны располагаться последовательно в правом нижнем углу.

4) Таблицы и рисунки должны иметь имя и это имя для таблиц должен размещаться над таблицей в левом углу, для рисунков под рисунки в левом углу и последовательно пронумероваться.

5) Необходимые ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи, должны быть приведены в тексте как ссылки на «использованную литературу» в тексте [Мамедов А. Баку, 2010] и в конце должны быть упорядочены в алфавитном порядке. Если в тексте научной литературы есть онлайн-ссылка, разместите интернет-линк ниже. Информация по каждой ссылке в списке литературы должна быть полной, точной и на языке оригинала. Библиографическое описание справочного источника следует представить в зависимости от его типа (монография, учебник, научная статья и т). При ссылке научных статей, симпозиумов, конференций, тезисов и других престижных научных мероприятий следует указывать название статьи, отчета или тезиса.

Все источники, на которые есть ссылки в тексте, должны быть включены в список «Использованная литература» вместе с номерами страниц в следующих примерах:

а) *Ссылки на книги:*

Адилов М.И, Гасанов И.С. (2012). Глобализация и национальные духовные ценности. Баку, Наука. 476 стр.

б) *Ссылка на журналы:*

Керимова Ф. (2013) Необходимость использования современных методов обучения. Влияние реформирования контента на качество обучения. Азербайджанская школа. № 4, Баку: Эргунаш, с. 28-31.

в) *Ссылки на статьи в сборнике (конференция, симпозиум и т. д.):*

«Конец переходного периода в экономике Азербайджана: анализ и итоги. Проблемы формирования модели национального развития». (2010). Материалы республиканской научно-практической конференции. Баку: Восток-Запад, с. 314-316.

г) *Диссертации и авторефераты:*

Мамедов Х.Б. (2013) Азербайджанская Республика — современная международная политика как актер в процессе. Автобиография докторской диссертации, Баку: «Наука», стр. 44.

д) *Авторские свидетельства и патенты:*

Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР // БИИ 1988, № 4, с.50
Langsam M., Savoca A. C.L. Патент 4759776, США, 1988.

е) *Интернет-страницы (ссылки на веб-страницы должны быть полностью показаны):* <http://www.journal.edu.az>.

В статье предпочтение отдается научным статьям, монографиям и другим надежным источникам написанном последние 5-10 лет.

б) Статья должна быть представлена в редакцию в 2-х формах: по электронной почте (editor@journal.edu.az), или через онлайн SUBMISSION MANUSCRIPT, либо самим автором статьи. В оригинальной копии важна подпись автора(ов).

Прием и публикация статей

Представленные статьи после ознкомлений в редакции отправляют (после того, как имя автора останется конфиденциальным) экспертам для прочтение. Если статья соответствует профилю журнала и требованиям, тогда предоставляется в печать. По желанию автора может быть выдан документ о его принятии статьи. Статьи публикуются по принципу очереди.

Авторские права

Авторские права на статьи публикуемые в журнале, защищены, и все права на публикации этих статей принадлежит журналу «Преподавание азербайджанского языка и литературы». Статьи опубликованные в журнале, допускаются только с письменного разрешения редакции для других опубликованных публикаций (кроме статьи, опубликованной как тезис).А для использования цитатов можно только с одним условиям-показать источника. Рукописи, отправленные для печати в другое периодическое издание или в раннем времени напечатанные в другом журнале подача в редакцию противоречит этику авторов.

Статьи не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются. Для опубликования статьей предназначен представить автору гонорар и одну копию журнала.

Format: 70x100 1/16
Həcmi: 22,5 ç.v. Tiraj: 500
«RS Poliqraf» MMC mətbəəsində çap olunub